

УДК 159.9

Наведено результати теоретичних, прикладних і науково-експериментальних досліджень з актуальних питань психології, педагогіки та соціальної роботи.

Для науковців, викладачів, соціальних працівників, практичних психологів, студентів.

Приведены результаты теоретических, прикладных и научно-экспериментальных исследований по актуальным вопросам психологии, педагогики и социальной работы.

Для ученых, преподавателей, социальных работников, практических психологов, студентов.

Visnyk issue deals with the results of theoretical, empirical and scientific-experimental researches in the actual problems of psychology, pedagogic and social work.

It is of interest to scientists, teachers, social workers, psychologists-practitioners and students.

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ РЕДАКТОР	Л. Ф. Бурлачук, д-р психол. наук, проф., акад. НАПН України
РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ	В. Бльомерс, д-р філософії, проф. (ФРН); Л. В. Губерський, д-р філос. наук, проф., акад. НАН України (голов. ред.); В. О. Васютинський, д-р психол. наук, проф.; І. В. Ващенко, д-р психол. наук, проф.; О. І. Власова, д-р психол. наук, проф.; І. В. Данилюк, д-р психол. наук, проф. (заст. голов. ред.); Й. Дафіною, д-р філософії в галузі психол., проф. (Румунія); І. Земантайтіте, д-р філософії, проф. (Литовська Республіка); Л. М. Карамушка, д-р психол. наук, проф., чл.-кор. НАПН України; А. Б. Коваленко, д-р психол. наук, проф.; Е. В. Крайніков, канд. психол. наук, доц. (відп. секр.); С. Д. Максименко, д-р психол. наук, проф., акад. НАПН України; М. Ругевічус, д-р філософії в галузі психол., проф. (Литовська Республіка); Т. М. Титаренко, д-р психол. наук, проф., чл.-кор. НАПН України; Ю. М. Швалб, д-р психол. наук, проф.
Адреса редколегії	02017, Київ-117, просп. Глушкова, 2а, факультет психології; ☎ (38044) 239 32 25
Затверджено	Вченою радою факультету психології 04.09.14 (протокол № 1)
Зареєстровано	Державною реєстраційною службою України. Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 20985-10785ПР від 12.08.14
Засновник та видавець	Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет" Свідоцтво внесено до Державного реєстру ДК № 1103 від 31.10.02
Адреса видавця	01601, Київ-601, 6-р Т.Шевченка, 14, кімн. 43 ☎ (38044) 239 31 72, 239 32 22; факс 239 31 28

Астаф'єва Г.	Особливості впливу соціальних факторів на формування неврастенії	5
Баранов В.	Місце духовної реабілітації в системі соціальної реабілітації дітей з девіантною поведінкою	8
Больман С., Шкурпат К.	Методика вимірювання рівня соціалізації дітей-сиріт	13
Васютинський В.	Бідність у контексті ціннісно-орієнтаційного самовизначення особи: методичні підходи	15
Власова О., Коськіна Д.	Соціальні здібності як чинник успішної післятрудоної соціалізації людини	18
Вознесенська О.	Медіасоціалізація: гендерні стереотипи серіальної реальності	22
Гарькавець С.	Соціально-психологічні впливи та процес соціалізації особистості в умовах трансформаційних змін	27
Гупаловська В., Левус Н.	Психологічні особливості мотиваційного інтелекту	31
Дронов А.	Установочные детерминанты аддиктивности среди осужденных	35
Зелінський М., Невідома Я.	"Асоціальна соціалізація" як джерело системної моральної девіації соціуму	38
Коротасєва І., Погожина І., Фролова О.	Психологічні умови формування у студентів узагальнених умінь ділового спілкування	42
Крайніков Е.	Старість: вік компенсацій проти віку дефіцитів	45
Максимов М.	Роль мистецтва в соціалізації особистості	49
Матейко Н.	Порушення соціалізації індивіда в парадигмі християнсько зорієнтованої психотерапії	52
Мелоян А.	Психологічні особливості прояву інтернет-залежності в юнацькому віці	56
Помиткін Е.	Процес соціалізації в контексті духовного розвитку особистості	58
Прокочук І.	Неадекватне ставлення до хвороби як чинник, що спричиняє порушення соціалізації особистості у хворих на псоріаз	62
Свіденська Г.	Психологічні особливості дитячо-батьківських взаємовідносин у прийомній сім'ї	65
Святохо О.	Позашкільний навчальний заклад як інститут соціалізації особистості в старшому підлітковому віці	69
Устінова Н.	З'ясування зв'язків участі жінок у діяльності жіночих громадських об'єднань із демографічними, соціально-психологічними та психологічними чинниками	71
Фурдуй С.	Психолого-педагогічні підходи до процесу соціалізації обдарованих студентів вищого навчального закладу	74
Чигир О.	Взаємодія в батьківській сім'ї як чинник спрямованості фінансової поведінки	78
Числіцька О., Кузьменко М.	Особливості соціалізації кандидатів на військову службу у Збройних силах України	80
Чхайдзе А.	Духовний світ особистості та духовні цінності	83
Шавиро Г.	Психологічні чинники саморегуляції поведінки студентської молоді в процесі соціалізації	86
Швалб Ю.	Психологічні форми усвідомлення майбутнього	90
Щербина Л.	Сутність та умови розвитку мислення психотерапевта	92
Юрчинська Г.	Професійна готовність оптанта як фактор екзистенціального вибору	95
Якобчук Г.	Акмеологічно-концептуальна модель продуктивної діяльності вчителів початкових класів	98

Астафьева Г.	Особенности влияния социальных факторов на формирование неврастении.....	5
Баранов В.	Место духовной реабилитации в системе социальной реабилитации детей с девиантным поведением	8
Большан С., Шкурпат К.	Методика измерения уровня социализации детей-сирот	13
Васютинский В.	Бедность в контексте ценностно-ориентационного самоопределения личности: методические подходы	15
Власова Е., Коскина Д.	Социальные способности как фактор успешной послетрудовой социализации человека	18
Вознесенская Е.	Медиа социализация: гендерные стереотипы сериальной реальности	22
Гарькавец С.	Социально-психологические влияния и процесс социализации личности в условиях трансформационных изменений	27
Гупаловская В., Левус Н.	Психологические особенности мотивационного интеллекта	31
Дронов А.	Установочные детерминанты аддиктивности среди осужденных	35
Зелинский М., Невидомая Я.	"Асоциальная социализация" как источник системной моральной девиации социума	38
Коротаева И., Погожина И., Фролова Е.	Психологические условия формирования у студентов обобщенных умений делового общения	42
Крайников Э.	Старость: возраст компенсаций против возраста дефицитов	45
Максимов М.	Роль искусства в социализации личности	49
Матейко Н.	Нарушение социализации индивида в парадигме христианско ориентированной психотерапии	52
Мелоян А.	Психологические особенности проявления интернет-зависимости в юношеском возрасте	56
Помыткин Э.	Процесс социализации в контексте духовного развития личности	58
Прокопчук И.	Неадекватное отношение к болезни как фактор, приводящий к нарушению социализации личности у больных псориазом	62
Свиденская Г.	Психологические особенности детско-родительских взаимоотношений в приемных семьях	65
Святохо Е.	Внешкольное учебное заведение как институт социализации личности в старшем подростковом возрасте	69
Устинова Н.	Выяснение связей участия женщин в деятельности женских общественных объединений с демографическими, социально-психологическими и психологическими факторами	71
Фурдуй С.	Психолого-педагогические подходы к процессу социализации одаренных студентов высшего учебного заведения	74
Чигир О.	Взаимодействие в родительской семье как фактор направленности финансового поведения	78
Числикая А., Кузьменко М.	Особенности социализации кандидатов на военную службу в вооруженных силах Украины	80
Чхаидзе А.	Духовный мир личности и духовные ценности	83
Шавиро А.	Психологические факторы саморегуляции поведения студенческой молодежи в процессе социализации	86
Швалб Ю.	Психологические формы осознания будущего	90
Щербина Л.	Сущность и условия развития мышления психотерапевта	92
Юрчинская А.	Профессиональная готовность оптанта как фактор экзистенциального выбора	95
Якобчук А.	Акселогически-концептуальная модель продуктивной деятельности учителей начальных классов	98

CONTENTS

Astaf'jeva G.	Features influence of social factors on the formation of neurasthenia	5
Baranov V.	Place of spiritual rehabilitation in the system of social rehabilitation of children with deviant behavior	8
Bolman S., Shkuropat K.	Socialization of Orphans. Features and Assessment Methods	13
Vasyutynsky V.	Poverty in the context of value-orientation self-facial: Methodological approaches	15
Vlasova O., Koskina D.	Social abilities as a factor of individual's successful after-labor socialization	18
Voznesenska O.	Media-socialization: gender stereotypes of serial reality	22
Garkavets S.	Social-psychological influences and the process of personality socialization in candition of transformations	27
Hupalovska V., Levus N.	Psychological features of motivational intellect	31
Dronov A.	Adjusting determinants of addictiveness among prisoners	35
Zelinskiy M., Nevidoma Y.	"Antisocial socialization" as a source of society's systematic moral deviation	38
Korotayeva I., Pogozhina I., Frolova E.	Psychological conditions of forming general skills of business communication in students	42
Krainikov E.	Old Age: The age of compensation against the age of deficits	45
Maksymov M.	A role of art is in socialization of personality	49
Matejko N.	Violation of socialization of the individual in the paradigm of christian-oriented psychotherapy	52
Meloyan A.	Psychological characteristics of manifestation of Internet addiction in teen-age	56
Pomytkin E.	Socialization process in the context of spiritual development of the person	58
Prokopchuk I.	Inadequate attitude to the disease as a factor that causes deviation of socialization of personality in patients with psoriasis	62
Svidenska G.	Psychological characteristics child-parent relationships in foster care	65
Sviatoho H.	Extramural educational institutions as an institution of socialization at the senior age of adolescences	69
Ustinova N.	Figuring relations of women's participation in activities of women's associations with demographic, socio-psychological and psychological factors	71
Furdui S.	Psycho-pedagogical approaches to the socialization process of the gifted students in high school	74
Chigire O.	Interaction in parents' family as a factor of orientation of financial behavior	78
Chyslitska O., Kuzmenko M.	Peculiarities of socialization candidates for military service in the Armed Forces Ukraine	80
Chhaidze A.	The spiritual world of the individual and spiritual values	83
Shavyro A.	Psychological factors of students' self-regulation in the process of socialization	86
Shvalb Y.	Form of psychological awareness of future	90
Scherbina L.	Nature and conditions of psychotherapist's thinking	92
Yurchinska A.	Professional readiness of optant as a factor of existential selection	95
Jakobchuk A.	Acmeological- conceptual model of productive activity for primary school teachers	98

ОСОБЛИВОСТІ ВПЛИВУ СОЦІАЛЬНИХ ФАКТОРІВ НА ФОРМУВАННЯ НЕВРАСТЕНІЇ

Отримано дані про особливості впливу макро- та мікросоціальних факторів на формування неврастенії в залежності від преморбідних особливостей, провідного синдрому, акцентуації особистості. Виявлено особливості домінування мікро- та макросоціальних чинників в умовах сучасності. З'ясовано формування психологічних особливостей сімей у хворих з невротичними розладами. Вивчені специфічні сімейні відносини, що були названі "невротичною" та "невротизованою" сім'єю, та описані психологічні особливості їх формування.

Ключові слова: невротичні розлади, макросоціальні фактори, мікросоціальні фактори, психопатологічні, соціально-психологічні особливості.

Постановка проблеми. Поняття неврозу досить широко використовують у теорії і практиці психології, психотерапії та психіатрії, особливо воно інтригує своєю психогенністю. Численні експериментальні інновації з'явилися в медицині ще у XVIII ст. (термін "невроз" належить шотландському лікарю В. Кулену, 1776), однак дифузність і слабка диференційованість термінологічного апарату, що окреслює поняття неврозу, зумовлює актуальність вивчення цієї проблеми й нині. Досі однозначно не з'ясовано, ототожнювати чи диференціювати поняття невроз, невротичність, невротичні реакції, невротичний розвиток, невротичний рівень організації особистості, невротизація, неврозоподібні стани, порушення невротичного реєстру, які є стратегії їх ідентифікації, враховуючи також те, що зміст терміна "невроз" з часів В. Кулена не раз зазнавав трансформацій. Наука перебуває на роздоріжжі: соматика чи психіка, здоров'я чи хвороба, характер чи нозологія, медицина чи психологія і т. д. Як наслідок, давнє питання про неврози знову актуальне, а однозначних відповідей не так уже й багато. У численних медичних і психологічних працях акцентують, що в жодній іншій галузі не збереглося стільки неправильних концепцій і прямих помилок, як у вченні про невроз. Попри значну кількість досліджень неврозів, клінічну картину цих захворювань досі не з'ясували, є тенденція заперечувати первинні суто нозологічні поняття, замінюючи їх своєрідними типами реакцій (О. Бумке) [17], характерологічним статусом (К. Горні, А. Адлер, Д. Шапіро та ін.) [1; 13; 15], невротичною поведінкою (І. Омеласко) [7], життєвим стилем (Е. Соколова) [10] та ін. У цьому контексті мета статті – дослідження історичного розвитку поняття "неврозу" та з'ясування трансформаційних тенденцій його змісту крізь призму класичних психологічних парадигм. Доволі ґрунтовними є спроби огляду й систематизації розуміння поняття неврозу в методичних рекомендаціях В. Кардаш та Н. Кардаш "Диференційна діагностика неврозів" [3], де охоплено широкий спектр поглядів різних авторів, концепції яких розглядаємо у пропонованому дослідженні.

Клініко-психопатологічне дослідження включало вивчення скарг хворого, анамнестичних даних, соматичного, неврологічного і психічного стану хворого. Особливу увагу приділяли аналізу психотравмуючої ситуації мікро- та макросоціальної направленості. Дослідження невротичних переживань включало визначення провідних клінічних синдромів та їх динаміки. Також оцінювалася структура і особливості особистості хворих та їхніх родичів. У якості кластерних критеріїв використовувалася МКХ-10. Сомато-неврологічний статус оцінювався за загальноприйнятими клінічними критеріями.

Психодіагностичне дослідження включало ряд тестових методик, які використовувались нами як для пацієнтів, так і для їхніх родичів: шкала самооцінки Ч. Д. Спілберґера та Ю. Д. Ханіна (1978), колірний тест М. Люшера (Е. Ф. Бажин, Т. В. Корнєєва, А. М. Еткінд, 1980; та ін.), тест Леонгарда-Шмішека (1970) та тест визначення рівня невротизації та психопатизації (РНП) за Н. Б. Ласко (1989).

Соціально-психологічне дослідження проводилося з використанням нами створених опитувальників: "Фактори, які привели до проблем здоров'я", "Соціальна ситуація у зв'язку із захворюванням", "Вивчення сімейної ситуації" (О. С. Чабан, О. П. Венгер, 1999).

Першим етапом вивчення невротичних розладів було виявлення закономірностей впливу мікросоціальних та макросоціальних чинників на особливості розвитку цієї патології.

Поділяючи соціальні чинники на мікросоціальні та макросоціальні при допуску певної умовності монотоніка невротичної дезадаптації нами виявлено, що етіологічний вплив макросоціальних чинників на початок захворювання на неврастенію спостерігався у 85 %, мікросоціальних – у 15 % обстежуваних; на дисоціативні невротичні розлади відповідно 76 % та 24 %; а також при тривожно-фобічних – 54 % та 46 %.

Вивчення впливу мікро- та макросоціальних факторів на розвиток клінічних проявів у хворих з невротичними розладами в залежності від провідного синдрому та акцентуації особистості показало їх певну специфіку. Аналіз клінічних проявів невротичних розладів у пацієнтів виявив, що серед хворих на неврастенію астенічний синдром спостерігався у 27,3 %, астено-депресивний синдром – у 34,1 % та астено-іпохондричний – у 38,6 %. У залежності від провідного синдрому вивчено типи акцентуації особистості, зокрема, при астенічному синдромі найчастіше зустрічалися: збудливий тип (37 %), емотивний тип (28 %) та тривожний тип (19 %) особистості; астено-депресивний характеризувався домінуванням емотивного (33 %), тривожного (24 %) і дистимічного (24 %) типами акцентуації особистості; при астено-іпохондричному переважали емотивний (33 %), дистимічний (21 %) та циклотимічний (22 %) типи. Нами виявлено, що найчастіше мало місце поєднання двох і більше видів радикалів, тобто спостерігався змішаний тип акцентуації особистості (67 % випадків). Зі всіх видів змішаної акцентуації переважаючим був емотивний радикал (при астенічному – 41,2 %, астено-депресивному – 33,3 %, астено-іпохондричному – 41,2 %).

В генезі неврастенії важливу роль відігравали такі фактори: відсутність перспективи (40,9±7,4 %), безробіття (34,1±7,1 %), вимушена міграція (29,5±6,9 %), загроза безробіття (27,3±6,7 %), міжособистісні конфлікти у виробничому колективі (22,7±6,3 %). Перелічені макросоціальні фактори порушили основу індивідуальної адаптації до несприятливих психічних факторів, погіршили комунікативні відносини. Переважаючими мікросоціальними факторами у хворих з неврастенією були: погіршення матеріально-побутових умов (29,5±6,9 %), сімейні конфлікти та особистісні захворювання (27,3±6,7 %), матеріальна скрута (25,0±6,5 %), вимушені зміни сімейного статусу – поїздки за кордон, тимчасові розлучення тощо (18,2±5,8 %). При вивченні соціальних факторів у залежності від провідного синдрому у хворих на неврастенію встановлено, що у хворих з ас-

тено-депресивним синдромом переважав вплив таких факторів, як безробіття (46,7 %), відсутність перспективи (73,3 %), міжособистісні конфлікти у виробничому колективі (33,3 %), сімейні конфлікти та поїздки за кордон, погіршення відносин з дітьми та вимушена зміна професії; у пацієнтів з астеничним синдромом – загроза безробіття (41,7 %); у пацієнтів з астено-іпохондричним – вимушена міграція (35,3 %), особистісні захворювання – (70,6 %).

Наступним етапом нашої роботи були соціально-психологічна та психодіагностична характеристика особливостей сімей пацієнтів з невротичними розладами, яка була спрямована на поглиблене вивчення психосоціального клімату в сім'ї.

Вивчаючи патопсихологічні особливості емоційного реагування у хворих на неврастенію за допомогою тесту М. Люшера встановлено, що найбільш характерними рисами емоційного реагування були: емоційну напруженість, виражена потреба у фізичному і психологічному спокої та розслабленні, зниження працездатності через фізичну астенію, пасивна пригніченість.

При використанні шкали тривожності Спілбергера-Ханіна у пацієнтів з неврастенією реєструвалися помірна реактивна тривожність ($59,0 \pm 7,4$ %), помірна особистісна тривожність ($63,6 \pm 7,3$ %), висока реактивна тривожність ($22,7 \pm 6,3$ %) та висока особистісна тривожність ($20,5 \pm 6,1$ %). Ці дані дали можливість зробити висновок, що пацієнти з неврастенією мають властивість реагувати на різноманітні стреси підвищенням рівня особистісної та реактивної тривожності, неприємними хвилюваннями, стурбованістю, неспокоєм, порушеннями вегетативної нервової системи.

За допомогою тесту для визначення рівня невротизації та психопатизації (РНП) у хворих неврастенією ми отримали наступні результати: високий рівень невротизації становив 77,3 % пацієнтів, а низький рівень психопатизації – 63,6 % випадків.

В той же час, при обстеженні родичів хворих на неврастенію за допомогою тесту М. Люшера у них було виявлено напруженість, потребу у спокої та розслабленні. Вони відчували психологічне напруження та збудження, потяг звільнитися від надмірного подразнення, потребу у розвантаженні та полегшенні. Визначено, що більшість родичів – 56,8 % – мали внутрішній неспокій, страх (перед залежністю, примусом, втратою, простором, спустошенням, обмеженнями). У них спостерігались незадоволеність, подразливість, нетерпимість які вони долали достатнім вольовим напруженням. У цій групі було виявлено вимушену пристосованість, а реакцією самозахисту за нашими даними, було відмежування особистісної емоційної сфери, що маскувалося терпимістю готовністю до компромісів. При дослідженні шкали тривожності встановлено, що у 56,8 % спостерігався високий та помірний рівень реактивної тривожності, а у 63,3 % – високий та помірний рівень особистісної тривожності. Тривожність родичів у цій групі характеризувалася різною інтенсивністю, наявністю усвідомлених неприємних хвилювань, яка виникала як реакція на стреси, частіше соціально-психологічного характеру. Серед групи родичів пацієнтів з неврастенією високий рівень невротизації спостерігалася у 38,6 % осіб.

Серед досліджених груп пацієнтів з невротичними розладами найвищий рівень невротизації спостерігався у хворих неврастенією та їх родичів.

Наступним етапом нашої роботи було вивчення соціально-психологічних особливостей сімей наших пацієнтів. Для вивчення матеріально-побутових ситуацій в сім'ї, комунікативних особливостей між членами сім'ї, ступеня емпатичних зв'язків у родині пацієнтів, сумісно-

го проведення часу, планів та перспективи на майбутнє, здоров'я членів сім'ї, особливостей відносин з друзями, колективом, сусідами, еміграції, вживання алкоголю, загрози та реального безробіття ми використовували опитувальники вивчення мікросоціального взаємодію в сім'ї: "Вивчення мікросоціальних факторів, які привели до погіршення здоров'я" та "Мікросоціальна ситуація у зв'язку з проблемою здоров'я" (О. С. Чабан, О. П. Венгер, 1999), які дозволили проаналізувати ситуацію сімейних відносин у двох ракурсах: 1) оцінка та розуміння сімейних відносин та їхніх особливостей з позиції пацієнта; 2) оцінка та розуміння цих відносин з позиції членів його сім'ї.

При порівнянні цих оцінок з позиції хворих на неврастенію та їх родичів виявлено певні розбіжності в оцінці факторів (переважання частоти з боку пацієнтів): погіршення дружніх відносин ($59,1 \pm 4,5$ % і $38,6 \pm 4,4$ %; $p < 0,001$), погіршення довіри ($54,4 \pm 4,5$ % і $34,1 \pm 4,3$ %; $p < 0,001$), зменшення спілкування за межами дому ($63,6 \pm 4,4$ % і $45,5 \pm 4,5$ %; $p < 0,01$), вплив засобів масової інформації з емоційно негативною інформацією ($18,2 \pm 3,5$ % і $31,8 \pm 4,1$ %; $p < 0,02$), скорочення сумісного проведення часу ($9,1 \pm 2,6$ % і $2,3 \pm 1,4$ %; $p < 0,05$), погіршення сексуального життя ($11,4 \pm 2,8$ % і $4,5 \pm 1,9$ %; $p < 0,05$). З вищевказаного була очевидною розбіжність у поглядах на проблему особливостей відносин з хворим, оскільки родичі не надавали такого великого значення міжособистісному спілкуванню та не пов'язували погіршення дружніх відносин і зменшення спілкування із розвитком невротичного захворювання. Продовжуючи обстеження, ми проаналізували вплив хвороби на мікросоціальне оточення. Статистично достовірними виявилися відмінності між величинами таких досліджуваних факторів: "нервова" обстановка вдома ($52,3 \pm 4,5$ % і $75,0 \pm 3,9$ %; $p < 0,001$), збільшення навантажень по господарству, квартирі ($38,6 \pm 4,4$ % і $61,4 \pm 4,4$ %; $p < 0,001$), зменшення спілкування за межами дому ($95,5 \pm 1,9$ % і $72,7 \pm 4,0$ %; $p < 0,001$), погіршення взаєморозуміння ($43,2 \pm 4,5$ % і $61,4 \pm 4,4$ %; $p < 0,01$), погіршення сексуального життя ($31,8 \pm 4,2$ % і $15,9 \pm 3,3$ %; $p < 0,01$), вживання алкоголю ($6,8 \pm 2,3$ % і $18,2 \pm 3,5$ %; $p < 0,01$), погіршення умов проживання ($4,5 \pm 1,9$ % і $11,4 \pm 2,9$ %; $p < 0,05$), погіршення якості харчування ($13,6 \pm 3,1$ % і $25,0 \pm 3,9$ %; $p < 0,05$), хвороба викликала співчуття, жалість, розуміння ($59,1 \pm 4,4$ % і $72,7 \pm 4,0$ %; $p < 0,05$).

При вивченні характеру взаємовідносин у сім'ях пацієнтів, особливостей сприймання хвороби родичами пацієнтів, розуміння хворого членами сім'ї та впливу мікросоціуму на прояви та перебіг захворювання, нами було відмічено певні особливості сімейних відносин: 1) відсутність належного спілкування (формальне спілкування) (87 %); 2) недостатність сумісного проведення часу (78 %); 3) дисоціація акцентуацій особистості членів сім'ї (67 %); 4) матеріальні проблеми (52 %); 5) приховані конфлікти (51 %); 6) виражена різниця в життєвих запитах (34 %); 7) кардинально різні погляди на виховання дітей (32 %); 8) сексуальна дисгармонія (25 %); 9) виражені соматичні захворювання одного із членів сім'ї (23 %). В контрольній групі вищевказані зміни не були виявлені. Специфічні сімейні відносини, які існували ще до появи невротичного розладу одного з членів сім'ї – майбутнього пацієнта, – ми умовно назвали "невротична" сім'я.

На нашу думку, саме "невротична" сім'я була підґрунтям розвитку невротичного розладу одного із учасників цих специфічних сімейних відносин. "Невротична" сім'я простежувалася нами у всіх групах пацієнтів. Так, частота "невротичної" сім'ї у пацієнтів із неврастенією становила 67 %.

Нами прослідковувалася певна закономірність проявів факторів, які були обов'язковими у всіх "невротичних" сім'ях. При цьому встановлено, що наявність таких факторів, як відсутність належного спілкування (формальне), недостатність сумісно проведеного часу, дисоціація акцентуацій особистості членів сім'ї у поєднанні спостерігалися в 95 % випадків та були обов'язковим пусковим моментом "невротичних" сімей.

На основі дослідження виявлено, що для захворювання на невротичний розлад обов'язковим пусковим моментом була "невротична" сім'я, а пацієнт був "делегованим" представником або "слабкою ланкою". Після захворювання одного із членів "невротичної" сім'ї, який виявився "слабкою ланкою", сімейні відносини набували певних властивостей характерних для кожної з форм патології. Так, у зв'язку з захворюванням на неврастенію сімейні відносини набули характеру співпереживання, проте при глибшому вивченні було виявлено, що сім'ї цих пацієнтів відчували утруднення адаптації, відсутність взаєморозуміння, напруженість внутрішньосімейних стосунків. Вищеописані відносини ми назвали псевдосолідарними. Для детальнішого розуміння псевдосолідарних сімейних відносин вони були розділені на псевдопозитивні (42,0 %), псевдодоповнюючі (26,0 %), псевдогармонійні (32,0 %).

Після захворювання на невротичний розлад внутрішньосімейні зв'язки порушувалися у бік дезорганізації, послаблення внутрішньої єдності сім'ї, порушення структури соціальних ролей, напруженості внутрішньосімейних відносин. Специфічною характеристикою цих сімей була нечіткість положення та ролі кожного члена, гіперопіка по відношенню до хворого (коли будь-якою ціною прагнули підтримувати існуючий стан речей), наявність внутрішньосімейних конфліктів. Спільне проживання з хворими породжувало безліч труднощів, а їхні наслідки відбивалися на соціальному житті та побуті, фінансовому становищі та особистісному негативному психологічному стані. 42 % родичів, що надавали допомогу хворим з невротичними розладами, вказали, що захворювання члена сім'ї мало несприятливі наслідки для їхнього власного здоров'я. Проте найменш виражені зміни сімейних відносин спостерігалися у хворих на неврастенію, а у 23 % таких сімей відносини не тільки не змінилися, а й спостерігалось покращення взаємовідносин: зменшення конфліктів, покращення соціальних контактів та внутрішньої єдності сім'ї, виражена підтримка хворого членами сім'ї. Якщо у "невротичній" сім'ї, яка склалася до захворювання одного з її членів, спостерігалися приховані невротичні конфлікти та латентні механізми невротичних відносин, то після захворювання невротичним розладом приховані невротичні відносини маніфестували. Характерними особливостями та закономірностями вищеописаних сімейних відносин були: 1) зміна соціальних контактів сім'ї (71 %); 2) створення "невротичного" кола психогенії у вигляді взаємотравмуючої ситуації системи "пацієнт – сім'я" (70 %); 3) зміна ставлення до релігії (65 %) (як форма захисту); 4) нерозуміння невротичних проблем одного з членів сім'ї (63 %); 5) зміна ієрархії сімейних цінностей (57 %); 6) виражені конфлікти (51 %); 7) психосоматичні розлади у "здорових" членів сім'ї (28 %); 8) підсилення акцентуації особистості членів сім'ї (24 %), які ми віднесли до "невротизованої" сім'ї.

Ми визначили, що поєднання таких факторів, як зміна соціальних контактів сім'ї, створення "невротичного" кола психогенії, зміна ставлення до релігії (як форми захисту) визначалися у 95 % випадків і мали вирішальне значення для розвитку "невротизованої" сім'ї.

Висновки. Вплив соціальних факторів на розвиток невротичних розладів виявився наступним: при неврас-

тенії в умовах сучасності домінуючими є макросоціальні чинники – 85 %, мікросоціальні – 15 %. Провідними чинниками в даний час є: безробіття (34,1±7,1 %), відсутність перспективи (40,9±7,4 %), вимушена міграція (29,5±6,9 %), погіршення матеріально-побутових умов (29,5±6,9 %), сімейні конфлікти (27,3±6,7 %), матеріальна скрута (25,0±6,5 %).

Особливостями сучасних психотравмуючих ситуацій є: а) їхня поєднаність; б) дія нових факторів (ріст безробіття, вимушена міграція, матеріальна скрута, вплив засобів масової інформації); в) поява взаємоіндукуючих та взаємопосилуючих психотравм за типом "замкненого кола", включення в клінічну картину досліджуваних з невротичними розладами психосоматичних фонових розладів (65 % пацієнтів).

У пацієнтів з неврастенією, обов'язковим складником пускового механізму були специфічні сімейні відносини, умовно названі нами "невротична" сім'я. Це поняття включало в себе основні особливості сімейних відносин: дисоціація акцентуацій членів сім'ї (67 %); виражену різницю в життєвих запитах (34 %); відсутність належного спілкування (формальне) (87 %); недостатність сумісно проведеного часу (78 %); кардинально різні погляди на виховання дітей (32 %); сексуальну дисгармонію (25 %); матеріальні проблеми (52 %); виражені соматичні захворювання одного з членів сім'ї (23 %); приховані конфлікти (51 %). "Невротична" сім'я формується за такими психологічними особливостями – псевдосолідарний тип відносин в сім'ї у вигляді: а) псевдопозитивних; б) псевдодоповнюючих; в) псевдогармонійних.

Список використаних джерел

1. Адлер А. Практика и теория индивидуальной психологии / А. Адлер. – М.: Прогресс, 1995. – 375 с.
2. Карвасарский Б. Д. Неврозы / Б. Д. Карвасарский. – М.: Медицина, 1990. – 391 с.
3. Кардаш В. В. Дифференційна діагностика неврозів (методичні рекомендації) / В. Кардаш, Н. Кардаш. – Луцьк: Інститут соц. наук Волинськ. держ. університету ім. Лесі Українки, 2000. – 56 с.
4. Кернберг О. Ф. Тяжелые личностные расстройства: Стратегии психотерапии / О. Ф. Кернберг. – М.: Класс, 2001. – 463 с.
5. Мясисhev В. Н. Личность и неврозы / В. Н. Мясисhev. – Л.: Ленинградский ун-т, 1960. – 342 с.
6. Наранхо К. Характер и невроз: интегративное обозрение / К. Наранхо // Информационный центр психоаналитической культуры. – СПб. – Минск: ЗАО "Диалог" – ИП "Лоац", 1998.
7. Омеланко І. Б. Невротична поведінка: психолого-конфліктологічна характеристика / І. Б. Омеланко // Практична психологія та соціальна робота, 1998. – № 9. – С. 8–11.
8. Роджерс К. Взгляд на психотерапию. Становление человека / К. Д. Роджерс. – М.: Прогресс, 1994. – 431 с.
9. Свядощ А. М. Неврозы: руководство для врачей / А. М. Свядощ. – СПб.: Питер Кон, 1998. – 251 с.
10. Соколова Е. Т. Самосознание и самооценка при аномалиях личности / Е. Т. Соколова. – М.: Изд-во МГУ, 1989. – 289 с.
11. Adler A. The practice and theory of individual psychology / A. Adler. – Moscow: Progress Publishers, 1995. – 375 p.
12. Karvasarsky B. D. Neuroses / B. D. Karvasarsky. – M.: Medicina, 1990. – 391 p.
13. Kardash V. V. Different diagnosis of neurosis (methodic recommendation) / V. Kardash, N. Kardash. – Lutsk: Institut of soc. sciences of Lesya Ukrainka university of Volyn, 2000. – 56 p.
14. Kernberg O. Severe personality disorders: Strategies of psychotherapy / O. Kernberg. – M.: Class, 2001. – 463 p.
15. Myasishev V. N. Personality and neuroses / V. N. Myasishev. – Leningrad: Leningrad University, 1960. – 342 p.
16. Naranjo C. Nature and neurosis: an integrative review / C. Naranjo // Information Center of psychoanalytic culture. – St. Petersburg. – Minsk: CJSC "Dialogue" – SP "Loats", 1998.
17. Omelaenko I. B. Neurotism behavior: psycho-confliktologic response / I. B. Omelaenko // Pratychna psihologiya i sotsialna robota, 1998. – № 9. – P. 8-11.
18. Rogers K. On becoming a person. A therapist view of psychotherapy / K. D. Rogers. – Moscow: Progress Publishers, 1994. – 431 p.
19. Svyadosh A. M. Neuroses: a guide for physicians / A. M. Svyadosh. – St. Petersburg: Peter Cohn, 1998. – 251 p.
20. Sokolova E. T. Self-awareness and self-confidence of personality abnormalities / E. T. Sokolova. – Moscow: MGU, 1989. – 289 p.

Г. Астафьева, студент
Межрегиональная академия управления персоналом, Киев

ОСОБЕННОСТИ ВЛИЯНИЯ СОЦИАЛЬНЫХ ФАКТОРОВ НА ФОРМИРОВАНИЕ НЕВРАСТЕНИИ

Получены данные об особенностях влияния макро- и микросоциальных факторов на формирование неврастении в зависимости от преморбидных особенностей, ведущего синдрома, акцентуации личности. Выявлены особенности доминирования микро-и макро-социальных факторов в условиях современности. Выяснено формирование психологических особенностей семей у больных с невротическими расстройствами. Изучены специфические семейные отношения, которые были названы "невротической" и "невротизированной" семьей, и описаны психологические особенности их формирования.

Ключевые слова: невротические расстройства, макросоциальные факторы, микросоциальные факторы, психопатологические, социально-психологические особенности.

G. Astaf'jeva, student
Interregional Academy of Personnel Management, Kyiv

FEATURES INFLUENCE OF SOCIAL FACTORS ON THE FORMATION OF NEURASTHENIA

The article is devoted to the investigation of influence macro- and microsocial factors on forming neurotic disorders. Cleared up specification of modern macrosocial and microsocial factors. Established the psychological characteristics in the family of the patient with neurotic disorders. Investigated specific family relations for every type of neurotic disorders. A complex examination used in the work permitted to create the model of psychotherapy which contains specific founded characteristics.

Key words: neurotic disorders, macrosocial factors, microsocial factors, psychopathological, social and psychological characteristic.

УДК 159.923.32:316.624

В. Баранов, канд. пед. наук
Фонтанская школа социальной реабилитации, Одесса

МЕСТО ДУХОВНОЙ РЕАБИЛИТАЦИИ В СИСТЕМЕ СОЦИАЛЬНОЙ РЕАБИЛИТАЦИИ ДЕТЕЙ С ДЕВИАНТНЫМ ПОВЕДЕНИЕМ

Статья посвящена проблеме духовной реабилитации детей с девиантным, воспитывающихся в детских учебно-воспитательных учреждениях социальной реабилитации. В данной статье рассматриваются девиации в индивидуально-личностном развитии детей и обусловленность их психологической девиантностью. Духовная реабилитация рассматривается как компонент системы социальной реабилитации, а психологическая реабилитация рассматривается, прежде всего, как реабилитация духовная. Рассматриваются условия, способствующие воспитанию духовности личности подростка – воспитанника социально-реабилитационного учреждения.

Ключевые слова: духовная реабилитация, социальная реабилитация, индивидуально-личностная типология девиантного поведения, психологическая девиантность, социальная девиантность.

Настоящая статья посвящена малоизученной проблеме – месту духовной реабилитации в системе социальной реабилитации детей-правонарушителей в условиях социально-реабилитационного учреждения.

Социальная реабилитация детей с девиантным поведением рассматривается как полная система, обеспечивающая восстановление у детей нарушенных социальных связей и отношений и идентифицирующая индивида как субъекта собственной деятельности [10, с. 217]; как комплекс медицинских, психолого-педагогических, трудовых мероприятий, направленных на восстановление (или компенсацию) нарушенных функций организма, компенсацию дефектов и социальных отклонений, направленных на изменение образа жизни, восстановления основных социальных функций личности [6, с. 213-214]; восстановление ребенка как социального субъекта и как субъекта формирующей деятельности [11, с. 307].

Применительно к социально-реабилитационному учреждению для детей с девиантным поведением в его асоциально-криминальных формах социальную реабилитацию можно определить как субъектную деятельность ребенка, направленную на восстановление утраченных социальных связей и отношений в результате применения к нему комплекса психолого-педагогических, социально-правовых и медицинских мероприятий в условиях, содействующих данному восстановлению, т. е. в реабилитационной среде.

Поскольку целью социальной реабилитации является восстановление социальных связей индивида, то она имеет индивидуально-личностный характер. В связи с этим, становится вопрос о тех сторонах личности несовершеннолетнего правонарушителя, которые исказились, атрофировались или остановились в своем развитии.

Каждый социально дезадаптированный индивид проявляет индивидуальную реакцию на раздражители неблагоприятной для него среды, что находит свое проявление и в индивидуальности девиантного поведения. И даже общие, наиболее распространенные формы девиантного поведения (например, аддикции, делинквентность) имеют у каждого индивида свои, свойственные только ему особенности выражения.

Вместе с тем, в индивидуально-личностном проявлении девиантного поведения имеются реакции и особенности, типичные и для других индивидов. Эта повторяемость позволяет их выделить и обобщить с точки зрения индивидуально-личностной, глубинной типологии девиантного поведения, в отличие от имеющейся типологии, в основу которой положено отклонение от социальных и медицинских норм.

К таким наиболее типичным для детей с девиантным поведением индивидуально-личностным особенностям относятся:

1. *"Перевернутые" мировосприятие и миропонимание*, для которых характерна неадекватность восприятия социальных процессов. Данная особенность мировосприятия и миропонимания вызывает эффект "кривого зеркала", т. е. алогично-неадекватного отражения и видения настоящей реальной жизни. Подобная искаженность обуславливает и проявление неадекватных реальной ситуации реакций и действий, что ставит индивида в неудобные и в неблагоприятные условия по отношению к среде и людям и, таким образом, социально дезадаптирует его. В этом случае индивид "теряет способность реально решать жизненные проблемы" [1, с. 62].

2. *Преобладание в поведенческой линии элементов первой сигнальной системы*. В своей поведенческой деятельности девиантный подросток не выстраивает логические результаты своих планируемых и предпо-

лагаемых действий (что является свойством второй сигнальной системы), а ограничивается примитивными рефлексивными реакциями на раздражители (что свойственно первой сигнальной системе).

Данная особенность вызвана результатом неправильного воспитания и его социальных условий, дефектами в социализации, что вызвало перестройку социальной ситуации возрастного развития ребенка не соответствующую его возрасту [5, с. 190] и что, в свою очередь, остановило развитие психики ребенка на предшествующем раннем возрастном социальном этапе, на котором элементы сознательности не являются актуальными и преобладающими.

Для начала жизни ребенка и его последующих ближайших этапов свойственно, в первую очередь, удовлетворение потребностей при постепенном накоплении социального опыта. С возрастным же развитием ребенка развивается и его социальный опыт, обуславливаемый социальными отношениями. Социальный же опыт формирует социальные умения. В том числе и на уровне психики – рефлексивные и интеллектуально-прогностические.

Вследствие же ошибок в воспитании или его стигматичности не формируются и не закрепляются в сознании социальные умения. В частности, социальная самостоятельность.

Несформированность их приводит к несформированности психического механизма, умеющего решать жизненные задачи, прогнозировать будущее, преодолевать трудности. Вместо этого – движение по легкому пути, пути наименьшего сопротивления, что часто проявляется в отклонении от общепринятых социальных норм.

3. Ущербность социокультурного развития. Ущербность социокультурных условий, в которых находился ребенок, явилась причиной ущербности в его социокультурном развитии.

Начальным этапом социализации ребенка является его семья, которая первая дает ребенку как информацию о социокультурных знаниях, а также осуществляет научение ребенка этим знаниям. Заброшенность ребенка родителями, невнимание к нему, искаженность или отсутствие социокультурных знаний у самих родителей находят отражение в социокультурном развитии ребенка: его социокультурные знания или ничтожны, или искажены, или отсутствуют.

Эта неполнота социокультурных знаний проявляется в самостоятельной организации жизнедеятельности и социальном поведении ребенка.

Ребенок не имеет представления не только о соответствующих его возрасту представлений об общей культуре, но и об элементарных её частных нормах (например, культуры быта, организации досуга, речи и т. п.). Мало того, в нравственно неблагополучной для воспитания ребенка семье ему прививают асоциальные нормы, в результате чего деформированное, извращенное социокультурное поведение начинает восприниматься ребенком как культурная норма.

Следующим этапом социокультурного развития ребенка является дошкольное учреждение, если он его посещает. Однако, в результате особенностей этого возраста ребенка, влияние родителей является по сравнению с воспитателями детского сада преобладающим в установлении социокультурной линии поведения ребенка.

Общеобразовательная школа как следующий этап социализации по сравнению с дошкольными учреждениями имеет значительные возможности для обеспечения социокультурного развития ребенка, чему способствуют особенности переходного периода ребенка и

периода становления юношества, – а именно: стремление к независимости от родителей, стремление стать независимой самостоятельной личностью при одновременном росте авторитета сверстников и в стремлении познания мира и себя.

В этом периоде школьная среда, если она исповедует и настроена на высокие нравственные ценности, может стать благополучным социальным условием для социокультурного развития ребенка и преодоления в его социокультурном развитии имеющихся деформаций, при условии, если школьное окружение будет референтным для ребенка. В противном случае школьник с целью поиска психологически благоприятной для себя среды уйдет от школьного коллектива и найдет для себя референтные условия чаще всего в асоциальной детской группе, члены которой также социокультурно невежественны и деформированы.

4. Иждивенчески-потребительская установка и соответствующий ей тип поведения. В направленности жизненной деятельности у детей с девиантным поведением преобладает иждивенчески-потребительская установка, которая определяет их тип поведения, реализующийся в их социальной деятельности.

Это проявляется в отсутствии творческого начала в организации своей жизнедеятельности, неумении планировать и строить свои жизненные перспективы, а тем более видеть реальный шанс их достижения. Дети с данной установкой живут в виртуальном мире: они хотят добиться определенного жизненного успеха, но не видят реальные пути движения к этому успеху, однако вместе с тем уверены, что этот успех у них будет, придет сам собой.

Иждивенчески-потребительская установка сознания блокирует индивидуальную деятельность и волевые стремления, а в духовной сфере определяет предпочтения, которые не требуют активной интеллектуальной деятельности и духовной работы над собой. Вот почему дети данной категории предпочитают развлекательные программы и зрелища, не склонны к посещениям мероприятий, требующих серьезного умственного и духовного напряжения. Такой тип поведения можно охарактеризовать известной фразой "хлеба и зрелищ".

5. Нерасположенность к умственному и физическому труду. Отсутствие с детства систематических умственных и физических занятий и приучения к ним привело к несформированности у ребенка к психологической готовности мыслить и трудиться.

Эта несформированность вызвала и деформации форм психики, связанных с умственной и физической деятельностью, нежеланием трудиться и неприученностью к труду, сформировала социально-личностный застой, который выражается в а) отсутствии стремления к позитивной социальной деятельности, поскольку она является непривлекательной для индивида и неведомой для него ("terra ignota"); б) отсутствии стремления к личностному росту, что также, наряду с иждивенчески-потребительской установкой, обуславливает отсутствие видения индивидом перспективных жизненных линий, неумения строить планы и реализовывать их; поисках легких путей решения проблем, обход или уход от их решения; в) отсутствие самодисциплины и самоконтроля в деятельности.

Перечисленные нами индивидуально-личностные особенности ребенка с девиантным поведением – "перевернутое" мировосприятие и миропонимание, преобладание в поведенческой линии элементов первой сигнальной системы, ущербность социокультурного развития, индивидуально-потребительская установка и соответствующий тип поведения, нерасположенность к

умственному и физическому труду – находят свое проявление в поведении конкретного ребенка при его взаимодействии со средой. Указанные индивидуально-личностные особенности могут проявляться одновременно с одинаковой силой, так и с разной степенью проявления, но, в конечном итоге, обязательно создают помехи для нормального взаимодействия индивида с обществом, обуславливают конфликт со средой.

Данный комплекс индивидуально-личностных особенностей является стойкой принадлежностью психической структуры личности девиантного подростка, определяющим его поведение. Таким образом, все имеющиеся формы девиантного поведения (делинквентность, аддиктивность и др.) в своей основе имеют *девиантность психологическую*, которая вызывает девиантность *социальную*.

Соотношение этих факторов – девиантности психологической и девиантности социальной – следует учитывать в реабилитационной работе с детьми.

Выделенные нами индивидуально-личностные особенности девиантного подростка являются изъятиями его психической структуры, определяющей социально-личностное развитие человека и ядра его личности – духовности [12, с. 18].

В науке имеется два наиболее распространенных взгляда на духовность. Первый: духовность рассматривается как результат влияния на человека в определенном смысле жизни на основе гуманистических моральных ценностей (Я. Борошевский, А. Зеличенко, А. Колесник и др.). Второй: духовность непосредственно связана с христианской моралью и верой в Бога (А. М. Богуш, М. Савчин, А. Сурожский и др.). Но, вне зависимости от гносеологической природы духовности, она выражается в поиске человеком потребности познания себя и мира, потребности жить и действовать "для других", гармонии с собой и миром, моральных ценностях. Таким образом, психологическая девиантность и сопровождающая ее внутренняя духовная разбалансированность ни в коей мере не соприкасается с духовностью и не является ее отражением. Наоборот, психологическая девиантность – результат бездуховности, отсутствия интеллектуальных и культурных интересов и запросов, безразличного отношения к своему делу, людям, природе, материальным и духовным ценностям.

Таким образом, воспитание духовности является одной из составляющих социальной реабилитации подростка-правонарушителя в ее как психологическом, так и в социально-педагогическом аспектах.

Социальная реабилитация, как уже отмечалось нами выше, является восстановлением утраченных индивидом социальных связей или восстановление их. Но становится вопрос об основе социальных норм, на которых будет строиться взаимодействие индивида с людьми, т.е. становится вопрос ценностной основы социальной реабилитации.

Говорить о социальной реабилитации как об абстрактном процессе, пусть и комплексном, который предусматривает только отход индивида от противоправной деятельности, значит придать социальной реабилитации поверхностный, формальный характер, характер однозначный. Односторонность же заключается во внешнем социальном воздействии ("помощи") на ребенка, ставящем его в определенные социальные рамки и включающие в определенные, установленные обществом социальные отношения. В этом случае индивид является только объектом социальной реабилитации.

Но постановка индивида в определенные регулируемые извне социальные отношения, пусть в отношении и позитивные, еще не обеспечит внутреннего принятия индивидом этих отношений. А приняты они им будут лишь в том случае, когда будут ему близки духовно и осознаны им как отношения для него референтные.

В этом случае индивид самостоятельно будет идти по пути самореабилитации, т. е. будет субъектом социальной реабилитации. Возможно же это будет лишь в том случае, если в сознании индивида будет соответствующая ценностная основа.

Каково же должно быть ценностное содержание этой основы?

Любое воспитание, а тем более перевоспитание, в конечном итоге имеет целью воспитание нравственности.

Однако процесс воспитания нравственности представляет внутреннюю сознательную работу над собой. Как отмечал С. Рубинштейн, "во время воспитательной работы следует исходить и обычно исходят из требований, которые ставит общество, общественная мораль. Однако общественные требования не проектируются механически на человека; эффект всех внешних влияний, общественных в том числе, зависит от внутренних условий, от того грунта, на который эти влияния действуют. Любая эффективная воспитательная работа имеет своим внутренним условием собственную моральную работу воспитанника.

Успех работы с формированием духовного состава человека зависит от этой внутренней работы" [9, с. 137-138].

Но чтобы воспитанник начал внутреннюю работу над собой, у него должен быть внутренний "двигатель" этого процесса, т. е. мотивация нравственного самосовершенствования и духовного развития. Но этот двигатель должен быть запущен извне. Иными словами, мотив к нравственному самосовершенствованию подростка может возникнуть только в результате воспитательного воздействия на ребенка. Таким образом, процесс воспитания духовности в сознании и миропонимании ребенка формируется путем воспитательного воздействия на него (это - первый этап духовного воспитания), и самостоятельной внутренней работы воспитанника над собой как результат воспитательного воздействия (второй, но, одновременно, и начальный этап в духовном самосовершенствовании).

Педагогически воздействующими на ребенка факторами, обуславливающими начало его духовной работы над собой, являются:

Духовность личности воспитателя.

Воспитание является требованием – требованием воспитателя к воспитаннику быть лучше, совершеннее. Выполнение этого требования воспитанником возможно при наличии авторитета воспитателя у воспитанника. "Совершенно понятно, что воспитатель, не имеющий авторитета, не может быть воспитателем", – писал А. С. Макаренко [8, с. 143]. Но важно, какими моральными качествами обладает авторитетный для воспитанника педагог, является ли он, по выражению, И. Бека, "носителем духовности". В этом случае срабатывает механизм опосредственного восприятия нравственных правил через личность воспитателя. "Личность воспитателя, которая инициирует требования, должна быть настоящим моральным эталоном для того, кто будет демонстрировать покорность. В этом случае происходит отождествление самого требования с его автором. Следовательно, воспитанник психологично ставит знак равенства между готовностью к повелению и готовностью к покорности воспитателю" [3, с. 187].

Чтобы данный механизм работал в направлении самосовершенствования воспитанника, воспитатель

должен быть личностью интеллектуально развитой, духовно богатой, самосовершенствующейся, жизненно оптимистичной. В результате духовность, которая является составляющим, стержневым компонентом личности воспитателя, "переходит" на воспитанника.

Создание социальной среды, где воспитанник будет активно действовать в направлении творения добра и, в итоге этой деятельности – осознанию добра.

На положительную роль благоприятных социальных условий среды в перевоспитании подростка с противоправным поведением имеется достаточно указаний в научной литературе. "Человек плох только потому, что он находится в плохой социальной структуре", – отмечал, например, А. С. Макаренко [8, с. 119]. А у Л. С. Выготского встречаем: "Ребенок должен быть помещен в такую среду, которая вместо установленных у него антисоциальных форм поведения привила бы ему новые формы общения с людьми и приспособила бы его к условиям существования. Морально несовершенный поступок – прежде всего несоциальный поступок и моральное воспитание – прежде всего социальное воспитание"[4, с. 264].

Соответствующие социальные условия создаются только в детском коллективе, а применительно к школьному коллективу детей и взрослых в детско-взрослом коллективе. И важно, какие ценности исповедует этот коллектив.

Здесь происходят следующие процессы: воспитанник, находясь в коллективе, воспринимает его ценности. Но восприятие этих ценностей начинается путем адаптации к жизни коллектива, во-первых, и под давлением коллектива, который дает императив моральным ценностям, это – во-вторых. В этом случае воспитанник является объектом воспитательного воздействия коллектива.

Но восприятие ценностей коллектива путем адаптации и подчинения не обеспечивает сознательное восприятие их воспитанником.

Сознательное восприятие воспитанником духовных ценностей становится возможным при субъектности подростка в деятельности коллектива, обладающим определенными нравственными ценностями и строящим на основе этих ценностей социальные отношения и свою жизнедеятельность.

Воспитанник в данной среде, чтобы не было у него возврата к общественно порицаемому поведению, должен постоянно находиться в атмосфере благотворительности [3, с. 117-118], постоянно подкреплять нравственные установки в условиях четко отлаженной системы образа жизни, наполненной соблюдением элементарных правил, обычаев и традиций, режимом, распорядком, педагогическими требованиями, духовными и физическими упражнениями, поощрениями и наказаниями [7, с. 31], а также ответственностью за нарушения моральных и нравственных норм.

Воспитанник, находясь в новом для него коллективе социально-реабилитационного учреждения, включается в новую для него систему отношений, основанных на иных ценностях, чем это было в его предыдущей жизни. Коллектив, в который вливается ребенок, должен быть вооружен ценностной шкалой, ценности которой для него считаются престижными и следование которым будет престижно и для воспитанника. Важным направлением в создании престижности исполнения нравственных ценностей является установление традиций школьного коллектива. Традиции могут быть самыми разными, но суть их должна оставаться одна – духовная насыщенность. Наличие в реабилитационном учреждении

системы нравственных традиций создает в нем нравственный фон и среду, в которой должен жить и подчиняться которой должен ребенок. Систематическая жизнедеятельность ребенка в данной среде и подчиняемость ей положит начало установления не только привычки к нравственному поведению, но и к пониманию того, что есть мир, основанный на других, отличных от тех, где жил и воспитывался ребенок, ценностях.

Поэтому логичным продолжением данного осмысления является доведение до воспитанника, что этот новый для него нравственно-ценностный мир и нравственные взаимоотношения с людьми – НОРМА.

Включение воспитанника в активную социальную деятельность, где он может проявить свои нравственные принципы и нравственное поведение.

Эта деятельность не осуществляется стихийно, а должна быть направлена и спланирована воспитателем так, чтобы воспитанник был поставлен в такие ситуации, где бы он проявлял себя с морально-духовной стороны, т. е. поставить его в ситуации индивидуально-го творчества в морально-духовной сфере.

В данной деятельности воспитанник периодически должен ставиться и в испытывающие его ситуации, провоцирующие его на нарушение моральных норм, "ситуации искушения" [3, с. 123, 128].

Создание подобных ситуаций позволяет воспитателю: а) учить воспитанника видеть и осознавать опасность нарушения норм морали; б) видеть реакции воспитанника на данные ситуации и, как результат, закреплять или корректировать эти реакции; а воспитаннику при узнавании данных ситуаций учиться самостоятельно уходить от них или преодолевать их.

В этом плане необходимым является привлечение воспитанника к активной нравственной помощи товарищам в самосовершенствовании, удержании товарищей от плохих поступков, к критике товарищей и их поступков, раскрытие нарушителей морали и правил внутреннего распорядка учреждения.

Привлечение воспитанника к данной моральной практике осуществляется путем систематического, ежедневного обсуждения итогов жизни детского коллектива и анализа коллективом поступков каждого воспитанника, даже если каждый воспитанник совершал только общественно полезные действия.

Системность осуществления воспитанником моральной практики содействует созданию в структуре личности соответствующих психологических новообразований, что, в свою очередь, создает условия начала внутренней работы воспитанника над самовоспитанием нравственности и духовного поиска.

Для осуществления этой внутренней работы над собой у воспитанника должен быть взрослый, который индивидуально, совместно с воспитанником, разбирает его поступки, сомнения, проблемы, направляет и наставляет воспитанника. Таким "духовником" может быть авторитетный для подростка педагог, психолог, духовное лицо.

Основными направлениями индивидуального воспитания, осуществляемым таким значимым для воспитанника взрослым, должны быть:

- научение воспитанника видеть свои поступки и анализировать их с точки зрения нравственности;
- формирование духовных интересов;
- преодоление в сознании подростка антидуховного влияния внешней среды, основанной на аморальности, приходящей в детскую среду через пропаганду потребительского образа жизни и через массовую культуру.

Реализация этой задачи представляет особую трудность, связанную с тем, что дети воспринимают культуру

общества в том виде и на том уровне, который свойственен ей в данный исторический период, т. е. как норму. И если ребенок застал период падения культуры, когда возводится в качестве высшей ценности капитал, а ценность человека низводится до средства жизни, то развитие ребенка станет включать усвоение и присвоение именно такого отношения к жизни [12, с. 18].

Кроме того, поскольку психологический конформизм нивелирует личность как самостоятельный объект мышления и активности, то он, в свою очередь, заставляет подростка следовать принятым в обществе асоциальным нормам ("делать как все", "быть как все");

- помощь в выборе личных социальных контактов, содействующих нравственному развитию ребенка (например, выбор друзей);

- направление воспитанника на принятие и выражение таких чувств, как благодарность, жалость, прощение, долг и т. п.;

- научение воспитанника "жить в мире с людьми". Данная направленность имеет мотивационный субстрат: жить в мире с людьми – значит делать добро и уходить от конфликтов – приносит воспитаннику обратный полезный эффект – комфортные условия взаимоотношений с людьми.

В плане духовного самосовершенствования подростка исключительно важную роль будет играть воспитание в нем духовности и нравственности, основывающихся на христианских ценностях и использовании нравственного учения христианства.

Использование нравственного и духовного потенциала христианства является дополнительным средством воздействия на личность воспитанника в направлении его ресоциализации через социальную реабилитацию. Воспитание подростка на христианских ценностях, общение его с представителями различных христианских конфессий, духовными лицами обеспечивает познание им ценностной стороны христианства и моральных отношений между людьми, построенных на его принципах.

С другой стороны, активная деятельность воспитанника по самосовершенствованию и духовному подвижничеству и служению, содействует его вхождению в социальную среду на новых, гуманистических началах и осуществление анализа своих действий в этой среде. Установка индивида на выполнение ценностных предписаний Святого Письма содействует гармонизации отношений индивида к людям.

Таким образом, духовное воспитание становится социализационной частью реабилитационного процесса, включающей усвоение индивидом социального опыта путем включения в социальную среду и систему социальных связей, а также процесса активного воспроизводства индивидом социальных связей [2, с. 269].

Девиантное поведение человека – это результат болезни души человека, ее глубинных пластов. Агрессия, суициды, разного рода зависимости являются поверхностными явлениями болезни души. Поэтому коррекция агрессивности, лечение алкоголизма и нарко-

мании, даже если и будет иметь определенный положительный результат, то результат этот будет чисто поверхностный, внешний и не гарантирует рецидивов, если не будет излечена душа человека.

Слово "психология" в своей этимологической основе имеет значение "душа". Поэтому психологическая реабилитация в работе с детьми, требующими социальной реабилитации, является прежде всего реабилитацией духовной, а все другие ее формы сопутствуют этой задаче.

Список використаних джерел

1. Адлер А. Наука жить / Альфред Адлер – К. : PORT-ROYL, 1997. – 288 с.
2. Андреева Г. М. Социальная психология / Г. М. Андреева. – М. : Аспект Пресс, 2004. – 365 с.
3. Бех И. Виховання особистості: Сходження до духовності / Іван Бех. – К. : Либідь, 2006. – 271 с.
4. Выготский Л. С. Педагогическая психология / Л. С. Выготский. – М. : Педагогика, 1991. – 480 с.
5. Выготский Л. С. Лекции по педологии / Л. С. Выготский. – Ижевск : Издательский дом "Удмуртский университет", 2001. – 304 с.
6. Гоголева А. В. Беспризорность. Социально-психологический и педагогический аспекты / А. В. Гоголева. – М. : Издательство Московского психолого-социального института; Воронеж : Издательство НПО "МОДЕК", 2004. – 464 с.
7. Лихачев Б. Т. Философия воспитания / Б. Т. Лихачев. – М. : Гуманитарный издательский центр "ВЛАДОС", 2010. – 335 с.
8. Макаренко А. С. Коллектив и воспитание личности / А. С. Макаренко. – М. : Педагогика, 1972. – 333 с.
9. Рубинштейн С. Л. Принципы и пути развития психологии / С. Л. Рубинштейн. – М. : Издательство АН СССР, 1959.
10. Соціальна робота: технологічний аспект. – К. : Центр навчальної літератури, 2004. – 352 с.
11. Тарханова И. Ю. Социально-педагогическая реабилитация безнадзорных подростков // Девиантология : Хрестоматия / Автор-составитель Ю. А. Клейберг. – СПб. : Речь, 2007. – С. 303-313.
12. Щуркова Н. Е. Прикладная педагогика воспитания / Н. Е. Щуркова. – СПб. : Питер, 2005. – 366 с.

1. Adler A. Science of live / Alfred Adler. – K. : PORT-ROYL, 1997. – 288 p.
2. Andreeva G. M. Social psychology / G. M. Andreeva. – Moscow : Aspect Press, 2004. – 365 p.
3. Beh I. Education of personality: The way to spirituality / Ivan Beh. – K. : Lybid, 2006. – 271 p.
4. Vygotsky L. S. Educational psychology / L. S. Vygotsky. – M. : Pedagogika, 1991. – 480 p.
5. Vygotsky L. S. Lectures on pedology / L. S. Vygotsky. – Izhevsk : Publishing House "Udmurtia University", 2001. – 304 p.
6. Gogoleva A. V. Homelessness. Socio-psychological and pedagogical aspects / A. V. Gogoleva. – Moscow : Publishing House of Moscow Psychology and Social Institute; Voronezh : Publishing NGO "MODEK", 2004. – 464 p.
7. Likhachev B. T. Philosophy of education / B. T. Likhachev. – Moscow : Publishing Center for Humanities "VLADOS", 2010. – 335 p.
8. Makarenko A. S. Collective education of the individual / A. S. Makarenko. – M. : Education, 1972. – 333 p.
9. Rubinstein S. L. Principles and the development of psychology / S. L. Rubinstein. – Moscow : Publishing House of the USSR Academy of Sciences, 1959.
10. Social work: tehnological aspect. – K. : Center navchalnoi literatury, 2004. – 352 p.
11. Tarhanova I. Y. Socio-pedagogical rehabilitation of neglected teenagers // Deviancy / Author-composer A. Clayburgh. – St. Petersburg : Speech, 2007. – P. 303-313.
12. Schurkova N. E. Applied pedagogy education / N. E. Schurkova. – St. Petersburg : Peter, 2005. – 366 p.

Надійшла до редколегії 01.03.14

В. Баранов, канд. пед. наук
Фонтанська школа соціальної реабілітації, Одеса

МІСЦЕ ДУХОВНОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ В СИСТЕМІ СОЦІАЛЬНОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ ДІТЕЙ З ДЕВІАНТНОЮ ПОВЕДІНКОЮ

Стаття присвячена проблемі духовної реабілітації дітей з девиантною поведінкою, що виховуються в дитячих навчально-виховних установах соціальної реабілітації. У даній статті розглядаються девіації в індивідуально-особовому розвитку дітей і умовленість їх психологічною девиантністю. Духовна реабілітація розглядається як компонент системи соціальної реабілітації, а психологічна реабілітація розглядається, перш за все, як реабілітація духовна. Розглядаються умови, що сприяють вихованню духовності особи підлітка – виховання соціально-реабілітаційної установи.

Ключові слова: духовна реабілітація, соціальна реабілітація, індивідуально-особова типологія девиантної поведінки, психологічна девиантність, соціальна девиантність.

V. Baranov, PhD.
Fontanka school of social rehabilitation, Odessa

PLACE OF SPIRITUAL REHABILITATION IN THE SYSTEM OF SOCIAL REHABILITATION OF CHILDREN WITH DEVIANT BEHAVIOR

The article is devoted the problem of spiritual rehabilitation of children with a deviant conduct, educated in child's establishments of social rehabilitation. In this article examined deviation in individual-personality development of children and conditionality their psychological deviation. A spiritual rehabilitation is examined as a component of the system of social rehabilitation, and a psychological rehabilitation is examined, foremost, as a rehabilitation spiritual. Terms, cooperate education of spirituality of personality of teenager, are examined – pupil of social-rehabilitation establishment.

Keywords: spiritual rehabilitation, social rehabilitation, individual-personality typology of deviant conduct, psychological deviation, social deviation.

УДК 159.9.072

С. Больман, студ.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ
К. Шкурпат
Таллінський технологічний університет, Таллінн

МЕТОДИКА ВИМІРЮВАННЯ РІВНЯ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ДІТЕЙ-СИРИТ

Стаття присвячена проблемі порушення процесу соціалізації дітей-сиріт. Автори розкривають особливості конструкції, валидності та адаптації розробленого ними опитувальника, що призначений для діагностики рівня соціалізації дітей-сиріт.

Ключові слова: соціалізація, рівень соціалізації, діти-сиріти.

Процес соціалізації особистості є предметом дослідження широкого кола гуманітарних і соціальних наук, чий специфічний механізм сприяють усвідомленню цього процесу як багаторівневого та багатоаспектного. Педагогічна психологія конкретизує уявлення про соціалізацію, надані іншими науками, оцінює ефективність тих чи інших інститутів і методів соціалізації, а також їх приховані, латентні наслідки.

Соціалізація детально досліджувалась зарубіжними та українськими психологами. У рамках об'єкт-об'єктного підходу (людина розуміється як активний учасник власної соціалізації, який не тільки адаптується, а й впливає на життєві обставини) працювали У. Томас, Ф. Знанецький, Ч. Х. Кулі, Дж. Г. Мід, У. М. Уентворт. Найвідомішими представниками суб'єкт-об'єктного підходу (соціалізація розглядається як процес адаптації людини до суспільства, яке формує кожного свого члена відповідно до його культури) були Е. Дюркгейм, Т. Парсонс. Окремо слід виділити концепції МакКлелланда, М. Спіро, І. Таллмена, І. С. Кона, Г. М. Андрєєвої, А. В. Петровського, В. С. Мухіної.

Значимість дослідження проблем соціалізації вихованців дитячих будинків обумовлюється зростанням кількості соціальних проблем, пов'язаних з поведінкою випускників сирітських установ, а також невідповідністю їх до самостійного життя. Тривале проживання в дитячому закладі і специфіка первинної соціалізації дітей-сиріт та дітей, які залишилися без піклування батьків, ускладнюють формування у них необхідних для ефективного функціонування в соціумі навичок і вимагають спеціальних соціально-педагогічних програм з підготовки до самостійного життя в суспільстві. Наслідком є низький суспільний статус, що, в свою чергу, негативно впливає на рівень і якість майбутнього життя.

Метою цієї роботи є виявлення особливостей соціалізації дітей-сиріт за допомогою соціометрії та дитячого апперцептивного тесту та розробка та апробація методики, що спрямована на вимір рівня соціалізації дітей-сиріт підліткового віку.

Теоретичні відомості про психологічні характеристики дітей-сиріт середнього шкільного віку надають нам специфічну картину особистості.

Дітям-сиротам важко засвоювати учбовий матеріал, в них спостерігається затримка в розвитку мислення, незрозуміність саморегуляції. Все це призводить до відставання в оволодінні учбовими навичками та вміннями, низької якості навчання.

Ще одна важлива особливість дітей-сиріт: вони живуть в умовах дефіциту спілкування з дорослими, що призводить до формування ряду особливостей у їхній картині світу, стратегіях спілкування та взаємодії з іншими дітьми тощо.

Велике значення для вивчення специфічних особливостей формування особистості дитини мають дослідження його прагнень, бажань, очікувань та сподівань, професіональних та інших намірів.

Вихованець дитбудинку сприймає взаємовідносини, що складаються між дітьми та дорослими у такій виховній установі, як еталонні норми відносин.

Специфіка ціннісних орієнтацій дітей-сиріт полягає у визнанні головною цінністю силу, яка здатна захистити їх.

Діти-сироти мають певні труднощі соціалізації, які розуміються як комплекс утруднень для дитини при оволодінні певною соціальною роллю. Частіше за все причинами виникнення цих складнощів є невідповідність вимог до дитини у процесі її взаємовідносин з соціумом та готовності дитини до цих відношень.

Одним з найважливіших наслідків сирітства є втрата "базової довіри до світу", без якої стає неможливим розвиток таких утворень особистості як автономія, ініціативність, соціальна компетентність, ставева ідентичність тощо. Без цих утворень дитина не може стати власне суб'єктом міжособистісних відносин та сформуватися у зрілу особистість. Втрата базової довіри до світу проявляється у підозрілості, недовірливості, агресивності дитини.

Труднощі соціалізації, як правило, породжують надмірну адаптивність до соціальних процесів (соціальний конформізм) чи гіпертрофовану автономність (повне неприйняття норм відносин, що складаються у соціумі). Наслідками аномальної соціалізації можуть бути соціальний аутизм, відставання у соціальному розвитку.

Складність формування та особливості протікання процесів соціалізації дітей-сиріт зумовлюють потребу в спеціальних методах дослідження цих процесів. Загальний фізичний, психологічний розвиток дітей, які виховуються без піклування батьків, відрізняються від розвитку їхніх ровесників, що ростуть у сім'ях. Темп психологічного розвитку уповільнений, є ряд негативних особливостей: нижчий рівень інтелектуального розвитку, бідніше емоційна сфера, уява, пізніше й гірше формуються навички саморегуляції та правильної поведінки. Все це загрожує серйозними наслідками для формування особистості підростаючої людини. При дослі-

дженні рівня соціальної адаптації дітей-сиріт слід враховувати цей факт при побудові психодіагностичної бесіди, постановки уточнюючих питань у проєктивних методиках.

У зв'язку з обмеженням соціальних контактів дітей-сиріт процес їх соціалізації ускладнений. Істотно він залежить від норм, прийнятих в соціальному оточенні дитини, які регулюють вимоги до неї і забезпечують формування її особистості. Гендерна ідентифікація і уявлення про статево-рольові відносини часто спотворені.

У ході дослідження ми сформулювали наступну гіпотезу: відсутність у дітей-сиріт такого інституту соціалізації як сім'я призводить до низького рівня адаптації у колективі однолітків та наявності незадоволених базових потреб.

У дослідженні ми використали метод соціометрії для виявлення "соціометричних позицій" (нашою ціллю було побачити на яких позиціях знаходяться діти-сироти серед своїх однокласників) та дитячий апперцептивний тест. ДАТ допомагає виявити такі аспекти соціалізації, як зміст актуальних потреб дитини, її конфліктів, установок особистості, особливості виходу з фруструючих ситуацій та захисні механізми, які при цьому задіюються, сприйняття і відношення до оточуючих.

Вибірка складалася з 28 дітей віком 11-12 років (20 – сімейні діти, 8 – діти-сироти).

На основі аналізу результатів соціометрії було виявлено, що діти-сироти мали найбільшу кількість негативних виборів. Серед них виявлено троє аутсайдерів колективу. Сироти не проявляли позитивного ставлення до лідерів колективу, яких визначив клас. Такі дані дали змогу зробити висновки стосовно соціальної спрямованості стилю поведінки дітей-сиріт. В них знижена різноманітність стилів поведінки, що призводить до недостатнього розвитку соціалізації в конкретній соціальній ситуації. Діти не спроможні налагодити контакт з однолітками, внаслідок чого займають низький статус серед дітей, які зростають в сімейному оточенні.

На основі ДАТ було виявлено, що у дітей-сиріт рівень довіри до оточуючого середовища низький. Діти рідко ідентифікували себе з персонажами малюнків, які працювали в парі, або ж "зливали" двох персонажів в одного, про якого і складали розповідь. Часто за головного героя визначався той, хто протистояв іншим, а в кінці залишався переможцем. Це може свідчити про відчуження дитини від колективу (що підтверджується низькими показниками соціометрії), а також про низьку самооцінку, почуття провини, потребу у сильному покровителі, який би міг захистити і підтримати. Тема беззахисності зустрічається в багатьох описах малюнків ДАТ. Головні герої малюнків знаходяться у напруженому стані очікування допомоги і захисту. Потреба в любові через захисний механізм символізації виражається у прагненні нагодувати героя, вкласти спати, приголубити. У разі ідентифікації себе з сильним героєм ми спостерігаємо захисний механізм проєкції агресивних дій, приписування провини слабкому герою, котрий заслуговує на покарання. Більшість дітей давали буквальный опис малюнків, що свідчить про формальність мислення, бідність уяви.

Існує багато тестових методик, що допомагають визначити рівень та особливості соціалізації особистості. Але ні одна з цих методик не дає нам саме рівень соціалізації дітей-сиріт, а лише характеризує окремі її сторони. Отже, провівши пошукове дослідження, ми побачили необхідність створення опитувальника рівня соціалізації для дітей-сиріт. Дана методика повинна містити акцент на питаннях, що розглядають ціннісну сферу,

задоволеність базових потреб, а також, розуміння різних соціальних взаємодій дітьми-сиротами.

Специфічна картина особистості дітей-сиріт включає такі характеристики:

- низький рівень довіри до оточуючого середовища;
- збіднена емоційна сфера та уява;
- особливі стратегії соціальної взаємодії, зумовлені дефіцитом спілкування з дорослими;
- пізнє формування автономності, ініціативності, соціальної компетентності;
- вірогідність затримки в розвитку мислення та формуванні регулятивної сфери;
- можливість надмірної адаптивності до соціальних процесів (соціальний конформізм) чи, навпаки, гіпертрофованої автономності;
- гендерна ідентифікація і уявлення про статево-рольові відносини часто спотворені (дітей переважно оточують жінки – вчителі, няні, тощо).

Враховуючи вищеописані особливості соціалізації дітей-сиріт та досвід дослідження та роботи з феноменом соціалізації, при розробці шкал методики ми спиралися на роботи та методики Тейлора (Методика виміру рівня тривожності), Рожкова (Методика для вивчення соціалізованості особистості учня), Ільїна (Методика "Агресивна поведінка", Ряховського (Оцінка рівня комунікабельності), Лосенкова (Шкала імпульсивності), Філіпса (Методика діагностики рівня шкільної тривожності), Рассела, Фергюсона (Методика діагностики рівня суб'єктивного відчуття самотності), Юсупова (Діагностика рівня емпатії), Століна, Пантелєєва (Тест-опитувальник самостварення) та інших.

На основі теоретичного огляду проблеми та аналізу відомих нам методик дослідження соціалізації, ми пропонуємо власний опитувальник, який розглядає соціалізацію як складний соціальний багатокомпонентний процес становлення особистості. В якості критеріїв оцінки ефективності процесу соціалізації ми пропонуємо наступні основні характеристики особистості:

- тривожність;
- соціальна ворожість;
- соціальна ізоляваність,
- емпатійність;
- саморегуляція;
- самооцінка.

Наведені характеристики репрезентують шкали нашого опитувальника.

Кожна шкала містить по 10 запитань, що збалансовані за спрямованістю відповідей (так/ні). При аналізі результатів рівень соціалізації представлений кількісно (по кожній шкалі окремий показник, що можливий у 3 позиціях: низький, середній та високий) та якісно, у вигляді загальної інтерпретації.

Апробація методики відбувалася на вибірці з 85 дітей, віком від 13 до 18 років. Експериментальна група складала 32 дітей-сиріт, вихованців Бучанської ЗОШ-інтернату та Дніпродзержинського НВК "Гармонія", контрольна – 53 учнів Кловського ліцею м. Києва.

Висновок: соціалізація дітей-сиріт має свої особливості, тому потребує спеціального інструментарію для роботи, як розроблена нами методика, що може стати важливою складовою психодіагностичного інструментарію психолога, який працює з дітьми-сиротами, надаючи як первинну інформацію про рівень соціалізації, так і відображаючи динаміку розвитку особистісних якостей дитини.

Список використаних джерел

1. Власова О. І. Педагогічна психологія: Навч. посібник / О. І. Власова. – К.: Либідь, 2005.

2. Дети социального риска и их воспитание / Под науч. ред. Л. М. Шипицыной. – СПб.: Речь, 2003.
3. Мудрик А. В. Социализация человека: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / А. В. Мудрик. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Издательский центр "Академия", 2006.
4. Налчаджян А. А. Социально-психическая адаптация личности (формы, механизмы и стратегии) / А. А. Налчаджян. – Ереван: Издательство АН Армянской ССР, 1988.

1. Vlasova O. I. Pedagogical psychology: Textbook / O. I. Vlasova. – K.: Lybid, 2005.
2. Children of social risk group and their education / L. M. Shipitsyna (sc. ed.). – SPb.: Rech, 2003.
3. Mudryk A. V. Socialization of man / A. V. Mudryk. – Moscow: Publishing Center "Academy", 2006.
4. Nalchadjyan A. Socio-psychological adaptation of identity (forms, tools and strategies) / A. A. Nalchadjyan. – Yerevan: Armenian SSR Publishing House, 1988.

Надійшла до редколегії 15.09.14

С. Больман, студент
Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев
К. Шкурпат
Таллинский технологический университет, Таллинн

МЕТОДИКА ИЗМЕРЕНИЯ УРОВНЯ СОЦИАЛИЗАЦИИ ДЕТЕЙ-СИРОТ

Статья посвящена проблеме нарушения процесса социализации детей-сирот. Авторы раскрывают особенности конструкции, валидности и адаптации разработанного ими опросника, который предназначен для диагностики уровня социализации детей-сирот.
Ключевые слова: социализация, уровень социализации, дети-сироты.

S. Bolman, student
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv
K. Shkuropat
Tallinn Technological University, Tallinn

SOCIALIZATION OF ORPHANS. FEATURES AND ASSESSMENT METHODS

The article deals with violations of the process of socialization of orphans. The authors reveal design features, validity and adaptation of developed by them questionnaire, which is designed to diagnose the level of socialization of orphans.
Key words: socialization, level of socialization, orphans.

УДК 159.923.2

В. Васютинський, д-р психол. наук, проф.
Інститут соціальної та політичної психології НАПН України, Київ

БІДНІСТЬ У КОНТЕКСТІ ЦІННІСНО-ОРІЄНТАЦІЙНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ ОСОБИ: МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ

За результатами аналізу методичних підходів до вивчення бідності зроблено висновок про важливість визначення критеріїв суб'єктивної бідності. За найбільш ефективні методи дослідження визнано психосемантичні методи, контент-аналіз, інтерв'ю, кейс-стаді, масове опитування, експертну оцінку, особистісні питальники.
Ключові слова: критерії бідності, ціннісні орієнтації, самооцінка, уявлення, порівняння.

Бідність як соціально-психологічна проблема лише віднедавна привертає увагу українських психологів. Набагато більшими доробками в цьому напрямі можуть похвалитися соціологи, особливо російські [2; 7; 10; 12; 19; 20; 24]. Психологічне вивчення бідності пов'язане з проблемами ціннісно-орієнтаційного самовизначення особи під впливом соціального оточення.

Аналіз методичних підходів до соціально-психологічного дослідження бідності в процесі ціннісно-орієнтаційного самовизначення здійснювано за двома напрямками. Перший стосувався того, як ціннісні орієнтації вивчають у межах проблематики бідності і багатства. Другий полягав у вивченні спеціальних методів соціально-психологічних та соціологічних досліджень. Установлено, що ціннісні орієнтації досліджують як безпосередньо, так і у формі їхніх аналогів – світоглядних ідеалів, життєвих постав тощо.

У переважній більшості досліджень велику увагу приділено питанню про критерії бідності. Найбільш явно простежуються дві шкали. Перша – об'єктивніша – це рівень доходу або прибутку на одного члена сім'ї, друга – суб'єктивніша – результат порівняння респондентом себе з іншими людьми на предмет того, бідніший чи багатший він за них.

Н. Сичова виділила п'ять груп методів вимірювання бідності. Нормативні методи визначають норми мінімального споживання. Статистичні методи ґрунтуються на встановленні частки нижньої групи громадян за шкалою розподілу населення за доходами. Стратифікаційні методи констатують нездатність бідних самостійно себе забезпечити. Евристичні (суб'єктивні) методи вивчають громадську думку або думку окремого респондента. Еко-

номічні (якісні) методи відображають можливість держави матеріально підтримувати бідних. Вивчення власне ціннісних орієнтацій бідних здійснюється лише евристичними (суб'єктивними) методами, які є найбільш і насамперед психологічними. За основний критерій бідності Сичова визнає рівень доходів на одну особу, проте підкреслює значення відносної депривації як позбавлення здатності до повноцінного соціального життя [19].

Натомість А. Бова говорить про брак чітких критеріїв меж бідності, а водночас намагається визначити рівень реальних доходів через запитання про загальний дохід сім'ї минулого місяця [2]. Н. Тихонова пропонує ознаки для пошуку респондентів, які можуть належати до нижчого класу (некваліфікована фізична здатність до праці; освіта, не вища за середню спеціальну; низький рівень життя) або андеркласу (незадовільні житлові умови; низький рівень шлюбності і високий рівень конфліктності в сім'ях; висока частка різноробочих; тривале безробіття) [22].

У дослідженні Ю. Каїри методом кластерного аналізу було виділено три групи безробітних: "традиціоналісти" (низький ступінь соціального відчуження, активна життєва позиція, висока самооцінка лідерських рис, спрямованість на найближче соціальне оточення, домінування сімейних цінностей, середній соціальний статус); "відчуженці" (найвищий ступінь соціального відчуження, пасивна життєва позиція, низька самооцінка лідерських рис, невдачі в сімейному житті, низький соціальний статус); "активісти" (середній ступінь соціального відчуження, активна життєва позиція, висока самооцінка лідерських рис, високий соціальний статус) [7].

Група польських дослідників виділила три типи рен-тної поведінки: активну (висока самооцінка, інтерналь-

ність, досить висока задоволеність із життя, нарцисизм, готовність захищати власні інтереси); пасивну (очікування щодо держави та інших осіб, пасивність, безпідставні вимоги, негативне ставлення до соціальних інституцій, низька самооцінка, екстернальність, низька задоволеність із життя); компенсаторну (концентрація на зазначених кривдах, прагнення компенсації і відплати, мстивість, низька міжособова довіра, негативна оцінка балансу соціального обміну) [25].

Білоруська дослідниця О. Александрова відбирала для опитування жінок, які потрапляють у категорію бідних, за такими критеріями: постійне місце роботи з низькою зарплатнею, актуальне погіршення ситуації, погане матеріальне становище. За результатами опитування визначено такі ознаки бідності: погане харчування, трата всіх грошей на їжу, брак грошей на ліки та медичне обслуговування, одяг і взуття, засоби гігієни, нові меблі, ремонт і опалення, відпочинок і дозвілля тощо [1].

У вивченні ціннісних орієнтацій найбільше привертають увагу *психосемантичні* методи, серед яких домінує семантичний диференціал. Як приклад можна навести дослідження А. Журавльовим і Т. Дробишевою уявлень молодших школярів про бідність і багатство, у якому семантичний диференціал використано для оцінки казкових персонажів і реальних осіб. Ціннісні орієнтації пов'язуються з уявленнями про себе як суб'єкта економічних відносин [4]. У дослідженні розуміння змісту справедливості О. Гулевич пропонувала 7-бальну психосемантичну шкалу для оцінки зв'язку 25 слів зі словом "справедливість", а також 5-бальну шкалу згоди/незгоди з 23 твердженнями методики Дж. Колкітта, призначеної для оцінки справедливості організаційних рішень [3, с. 132–144].

Дуже продуктивним є метод *контент-аналізу*, який має широке застосування, особливо для аналізу преси. Контент-аналіз використано в уже згаданому дослідженні уявлень молодших школярів про бідних і багатих А. Журавльова і Т. Дробишевої [4]. О. Гулевич застосувала контент-аналіз для поділу на групи отриманих від респондентів асоціативних зв'язків слова "справедливість" [3, с. 128–132]. Матеріалом для аналізу Є. Понамарьовою концепту бідності в англійській і російській лінгвокультурах стали дані суцільної вибірки з 13 монолінгвальних і 5 білінгвальних словників англійської і російської мов, збірок англійських і російських прислів'їв і приказок, афоризмів, художніх та публіцистичних творів, сучасні публіцистичні тексти тощо [15]. За допомогою контент-аналізу аналізують і твори та есе, як, наприклад, в історико-соціологічному дослідженні Г. Солодової [18].

У дискурсивній психології поширеним є якісний метод *кейс-стаді*. Щоправда, він надто трудомісткий, а його дані погано піддаються формалізації, через що важко виводити тенденції і закономірності. С. Ярошенко описує розгорнуте монографічне дослідження (extended case method), особливостями якого є: взаємодія з об'єктом дослідження; інтерпретація значень слів і поведінки; урахування мінливості і контекстуальної соціальної реальності; пояснення на основі не лише фактів, а й реконструкції старих теорій [24].

Надзвичайно популярним серед дослідників, особливо в соціології, залишається *опитування*. Прикладами застосування цього методу є дослідження Л. Куришовою стилю споживання бідних у сучасному російському суспільстві [10], А. Рикун та ін. – локальних особливостей бідності [16], В. Тапіліною – уявлень міського і сільського населення про причини бідності і багатства [20]. К. Муздибаєв вивчав переживання бідності як соціальної невдачі: опитано 700 осіб – пред-

ставників семи соціальних груп з урахуванням віку і статі [14]. Широкомасштабне дослідження "Малозабезпечені в Росії: Хто вони? Як живуть? До чого прагнуть" Інститут соціології РАН проводив у 2008 р. на загальноросійській репрезентативній вибірці із 1750 осіб. Опитано представників 11 соціальних груп населення [12].

У багатьох дослідженнях використовують *вторинний аналіз* даних опитувань. А. Салміна, вивчаючи запити росіян на соціальну підтримку, спиралася на дані Європейського соціального дослідження та загальноросійських опитувань [17]. Для диференціації сільських сімей із метою вивчення їхнього способу життя та рівня захворюваності дітей Д. Лебедев використав наявні дані аналізу бідності в сільських сім'ях та розробив анкету для опитування батьків [11].

Ефективним методом вивчення бідності та ціннісних орієнтацій є *інтерв'ю* – стандартизоване і напівстандартизоване, глибинне або поглиблене тощо. За допомогою інтерв'ю, як правило, можна отримати багато емоційно забарвлених оцінок, але часто-густо бракує узагальнювальної статистики. Л. Куришова використала стандартизоване інтерв'ю для вивчення стилю споживання бідних [10]. В. Тапіліна застосувала формалізоване інтерв'ю для з'ясування змісту уявлень міських жителів про бідність і багатство [20]. Поглиблені інтерв'ю з жінками, які належать до категорії бідних, проводила О. Александрова [1]. А. Рикун та ін. застосували напівформалізовані інтерв'ю з елементами наративу для дослідження бідності в Томській області [16]. За допомогою структурованого і неструктурованого інтерв'ю Г. Солодова виявляла соціально-економічні уявлення російської молоді [18]. А. Салміна використала інтерв'ю, досліджуючи запити на соціальну підтримку [17].

Відносно рідко використовують метод *експертних оцінок*. Один із небагатьох випадків – дослідження А. Рикун та ін. бідності в Томській області, де застосовано, зокрема, експертні інтерв'ю [16].

Дуже бракує прикладів *експериментального* вивчення бідності.

Поряд із самими методами дослідження бідності та ціннісних орієнтацій постає проблема критеріїв: про що треба запитувати респондентів?

Найбільш очевидним джерелом інформації виявляється *самооцінка*, що різною мірою має місце майже в усіх дослідженнях. Яскравим зразком опори на самооцінку є дослідження категорії "бідність", проведене В. Ішмуратовою, яка описала зміст "суб'єктивної бідності" на основі опитування думки самих людей. До основних критеріїв бідності, поряд із середньодушовим доходом, належить суб'єктивне зарахування себе до категорії бідних [6].

Продуктивним прийомом виявилася фіксація *уявлень* респондентів про себе на тлі бідності і багатства. Рівень бідності В. Сичова пропонує вимірювати на основі суб'єктивних оцінок респондентів [19]. Н. Тихонова пише про значення суб'єктивних оцінок найбільш значущих форм депривації, майнової забезпеченості, нерухомості, якості житлових умов, заощаджень, можливості використання платних послуг, дозволених можливостей [21].

Згідно з даними І. Корокошка, економічна свідомість осіб із різними життєвими поставами проявляється в уявленні про себе як суб'єкта економічної діяльності, соціальних поставах на різні форми економічної поведінки, уявленні про матеріальний добробут, багатство і бідність, ставленні до багатих і бідних, ставленні до грошей, готовності до економічної конкуренції [8].

Зіставляючи доходи і рівень домагань респондентів, А. Бова запитував їх про те, скільки грошей на місяць їм потрібно, аби вести нормальне життя. Залежно від отриманих відповідей він поділив респондентів на чо-

тири типи: мало отримують і мало бажають; мало отримують і багато бажають; багато отримують і мало бажають; багато отримують і багато бажають [2].

Цікавим є дослідження В. Хащенко психологічних детермінант формування економічної ідентичності особи, яку він подає у вигляді точки на безперервній шкалі добробуту, заданій полюсами бідності і багатства. Шкала має виражену суб'єктивну природу, позаяк ґрунтується на особистих уявленнях людини. Така біполярна оцінка служить способом установа ступеня подібності індивіда до рис тих груп власників, уявлення про яких становлять його суб'єктивну модель добробуту людини. Порівняння себе з групами багатих і бідних людей на основі індивідуальної суб'єктивної шкали дослідник розглядає як провідний механізм економічної ідентифікації особи. Виявлення суб'єктивної моделі економічної ідентичності особи містило аналіз економіко-психологічного статусу, вивчення ролі економічних уявлень про багатство і бідність у поставанні економічної ідентичності, аналіз соціально-психологічних критеріїв економічної самоідентичності. За методіку дослідження правила програма стандартизованого опитування із спеціально розробленою сукупністю методичних прийомів шкалювання і рангування. Опитування здійснювано методом персонального формалізованого інтерв'ю. Суб'єктивними детермінантами усвідомлення своєї належності до групи власників було ставлення до власності, до себе, до умов життя [23].

Наступний методичний прийом полягає в усілякого роду *порівняннях* – різних соціальних груп, бідних і багатих, уявлень про бідність і багатство, мешканців міст і сіл, порівняння між країнами, у часі тощо. Як приклади таких досліджень можна навести матеріали А. Бови про особливості фінансових домагань жителів України, Польщі, Угорщини та Грузії [2], історико-соціологічне зіставлення соціально-економічних уявлень Г. Солодової [18].

Велика традиція досліджень спирається на застосування *особистісних питальників*, за допомогою яких найчастіше фіксують показники задоволеності з життя, соціального самопочуття, психологічного комфорту, оптимізму, соціальної активності, локусу контролю, егоїзму–альтруїзму, індивідуалізму–колективізму, емпатії. Вадю є брак питальників щодо бідності.

У дослідженні В. Звоновського і М. Мацкевич опитано 34,5 тис. респондентів у 69 регіонах РФ. Ставили, зокрема, запитання "Від чого більшою мірою залежить власне матеріальне становище?". Отримано розподіл респондентів на дві позиції: "екстерналів" (від не залежних від особи обставин) та "інтерналів" (від неї самої) [5]. Низку особистісних методик для вивчення економічного статусу, готовності до соціальної активності, задоволеності з різних сфер життя та напрямів життєдіяльності використали І. Корокошко [8], Р. Кузіна [9], А. Моїсєєв [13]. Основні змінні в дослідженні переживання бідності як соціальної невдачі К. Муздыбаєв вивчав за допомогою спеціальних шкал та особистісних тестів [14]. Зв'язок між цінностями і типами рентної поведінки дослідили польські психологи, опитавши за допомогою інтернет-анкети 1900 осіб різного віку, статі, місця проживання, освіти. Вони пропонували респондентам Питальник цінностей С. Шварца та власний Питальник рентної поведінки [25].

На підставі проведеного аналізу зроблено *висновки* про те, що в основу розробки методичного інструментарію соціально-психологічного дослідження бідності в процесі ціннісно-орієнтаційного самовизначення особи має бути покладено принципи визнання суб'єктивної вагомості ціннісних орієнтацій як причини поширення

бідності, утривалення негативних цінностей у стилі життя проблемних середовищ. Показано значення суб'єктивних методів вимірювання бідності, що ґрунтуються на самооцінці та аналізі уявлень про себе і на всіляких порівняннях (з іншими, з уявленнями про бідність і багатство, між соціальними групами тощо). З'ясовано, що найбільш ефективними психологічними методами вивчення бідності є: психосемантичні методи (семантичний диференціал та ін.), контент-аналіз, інтерв'ю (стандартизоване, напівстандартизоване, глибинне), метод конкретних ситуацій (кейс-стаді), масове опитування, експертна оцінка, особистісні питальники (насамперед за показниками задоволеності з життя, соціального самопочуття, психологічного комфорту, оптимізму, соціальної активності, локусу контролю, егоїзму–альтруїзму, індивідуалізму–колективізму, емпатії).

Список використаних джерел

1. Александрова А. Б. Восприятие бедности женщинами республики Беларусь и стратегии преодоления бедности [Електронний ресурс]: аналитич. доклад / А. Б. Александрова. – Минск, 2001. – Режим доступу: <http://www.owl.ru/content/library/books/p1862.shtml>.
2. Бова А. Доходи і домагання: порівняльне дослідження у чотирьох європейських країнах / А. Бова // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2009. – № 1. – С. 158–168.
3. Гулевич О. А. Социальная психология справедливости / О. А. Гулевич. – М.: Изд-во ИПРАН, 2011.
4. Журавлев А. Л. Представления младших школьников о бедных и богатых: методология исследования / А. Л. Журавлев, Т. В. Дробышева // Вестник практической психологии образования. – 2009. – № 2(19). – С. 33–38.
5. Звоновский В. Б. Локализация ответственности как фактор социального поведения / В. Б. Звоновский, М. Г. Мацкевич // Социс. – 2009. – № 3. – С. 45–57.
6. Ишмуратова В. Г. Содержание категории "бедность" в новейшей истории России [Електронний ресурс] / В. Г. Ишмуратова // Проблемы современной экономики. – 2010. – № 4(36). – Режим доступу: <http://www.m-economy.ru/art.php?ArtId=3341>.
7. Каира Ю. В. Влияние субкультуры бедности на систему социальной ответственности безработных в современной России / Ю. В. Каира // Бюллетень региональных социологических исследований. – 2011. – № 6 (10). – С. 18–39.
8. Корокошко И. О. Особенности экономического сознания у лиц с разными жизненными ориентациями: автореф. дис. ... канд. психол. наук / И. О. Корокошко. – Саратов, 2011.
9. Кузина Р. З. Сравнительная социально-психологическая характеристика представителей "бедные" и "богатые" как социальных групп в условиях трансформации общества: автореф. дис. ... канд. психол. наук / Р. З. Кузина. – Ярославль, 2007.
10. Курышова Л. Н. Стиль потребления бедных в современном российском обществе: автореф. дис. ... канд. социол. наук / Л. Н. Курышова. – Саранск, 2009.
11. Лебедев Д. Ю. Образ жизни бедных сельских семей и заболеваемость их детей [Електронний ресурс] / Д. Ю. Лебедев // Социальные аспекты здоровья населения. – Вып. 17. – Режим доступу: <http://vestnik.mednet.ru/content/view/266/30/lang.ru/>.
12. Малообеспеченные в России: Кто они? Как живут? К чему стремятся? [Електронний ресурс]: Аналитич. доклад Ин-та социол. РАН / М., 2008. – Режим доступу: http://www.isras.ru/analytical_report_needy.html.
13. Моисеев А. С. Психологические типы социального самоопределения среднего класса (на выборке московского региона): автореф. дис. ... канд. психол. наук / А. С. Моисеев. – Москва, 2011.
14. Муздыбаев К. Переживание бедности как социальной неудачи: атрибуция ответственности, стратегии совладания и индикаторы депривации [Електронний ресурс] / К. Муздыбаев. – Режим доступу: <http://www.nir.ru/sj/sj1-01muz.html>.
15. Пономарева Е. Ю. Концепт бедность в диахроническом пространстве английской и русской лингвокультур национального периода: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Е. Ю. Пономарева. – Пенза, 2010.
16. Рыкун А. Ю. Опыт исследования бедности в Томской области и перспективы локального изучения бедности / А. Ю. Рыкун, А. М. Южанинов, О. О. Мельникова // Вестн. Томск. госуд. ун-та. Филология. Социология. Политология. – 2009. – № 1(5). – С. 9–42.
17. Салмина А. А. Запросы россиян к государству на сокращение социального неравенства и социальную поддержку: факторы формирования и межстрановые сравнения: автореф. дис. ... канд. социол. наук / А. А. Салмина. – Москва, 2011.
18. Солодова Г. С. Социокультурная детерминированность социально-экономических представлений современной российской молодежи: автореф. дис. ... докт. социол. наук / Г. С. Солодова. – Новосибирск, 2006.
19. Сычева В. С. Бедность и ее измерение / В. С. Сычева // Социология: методология, методы и математическое моделирование. – 2001. – № 14. – С. 176–188.
20. Тапилина В. С. Представления о причинах бедности и богатства / В. С. Тапилина // Социс. – 1997. – № 3. – С. 124–130.

21. Тихонова Н. Е. Малообеспеченные в современной России: специфика уровня и образа жизни / Н. Е. Тихонова // Социс. – 2009. – № 10. – С. 29–40.
22. Тихонова Н. Е. Низший класс в социальной структуре российского общества / Н. Е. Тихонова // Социс. – 2011. – № 5. – С. 24–35.
23. Хашченко В. А. Экономическая идентичность личности: психологические детерминанты формирования / В. А. Хашченко // Психол. журн. – 2004. – Т. 25. – № 5. – С. 32–49.
24. Ярошенко С. "Новая бедность" в России после социализма / С. Ярошенко // Laboratorium. – 2010. – № 2. – С. 221–251.
25. Żemojtel-Piotrowska M. Postawy roszczeniowe a system wartości w ujęciu Shaloma Schwartz / M. Żemojtel-Piotrowska, T. Baran, J. Piotrowski // Psychologia Społeczna. – 2011. – Т. 6. – № 2(17). – С. 146–158.

1. Alexandrov A. B. Perception of poverty women of Belarus and poverty reduction strategy [e-resource] : the analytic. report / A. B. Aleksandrov. – Minsk, 2001. – Mode of access : <http://www.owl.ru/content/library/books/p1862.shtml>
2. Bova A. Revenues and harassment: a comparative study in four European countries / A. Bova // Sotsiologiya: teoriya, metody, marketing. – 2009. – № 1. – P. 158–168.
3. Gulevitch O. A. Social psychology of justice / O. A. Gulevitch. – Moscow : Publishing House of the ISS, 2011.
4. Zhuravlev A. L. Performances younger students about the poor and the rich: research methodology / A. L. Zhuravlev, T. Drobysheva // Journal prakticheskoy psichologii obrazovaniya. – 2009. – № 2(19). – P. 33–38.
5. Zvonovsky V. B. Localization of responsibility as a factor in social behavior / V. B. Zvonovsky, M. G. Mackiewicz // Sotsis. – 2009. – № 3. – P. 45–57.
6. Ishmuratova V. G. Content category "poverty" in the modern history of Russia [e-resource] / V. G. Ishmuratova // Problemy sovremennoy ekonomiki. – 2010. – № 4(36). – Mode of access : <http://www.m-economy.ru/art.php?nArtId=3341>
7. Cairn V. Effect of poverty subculture on the unemployed's social responsibility system in modern Russia / V. Cairn // Bulletin regionalnikh sociologicheskikh issledovaniy. – 2011. – № 6(10). – P. 18–39.
8. Korokoshko I. O. Features of economic consciousness in individuals with different life orientations: Abstract of PhD thesis in Psychology / I. O. Korokoshko. – Saratov, 2011.
9. Cousin R. Z. Comparative socio-psychological characteristics of representatives of the "poor" and "rich" as social groups in the transformation of society: Abstract of PhD thesis in Psychology / R. Z. Cousin. – Yaroslavl, 2007.
10. Kuryshova L. N. Style consumption of the poor in contemporary Russian society: Abstract of PhD thesis in Sociology / L. N. Kuryshova. – Saransk, 2009.

11. Lebedev D. Yu. Lifestyle poor rural families and the incidence of their children [e-resource] / D. Yu. Lebedev // Socialniy aspekt y zdorov'ya naseleniya. – Issue. 17. – Mode of access : <http://vestnik.mednet.ru/content/view/266/30/lang,ru/>
12. Needy in Russia: Who are they? How do they live? To aspire to? [e-resource] : Analitic report of Institute of sociology RAS / Moscow, 2008. – Mode of access : http://www.isras.ru/analytical_report_needy.html
13. Moiseyev A. S. Psychological types of social self-determination of the Russian middle class (on a sample of the Moscow region) : Abstract of PhD thesis in Psychology / A. S. Moiseyev. – Moscow, 2011.
14. Muzdybaev K. Experience of poverty as a social failure: the attribution of responsibility, coping strategies, and indicators of deprivation [e-resource] / K. Muzdybaev. – Mode of access : <http://www.nir.ru/sj/sj1-01muz.html>
15. Ponamareva E. Y. Concept poverty in diachronic English and Russian space linguocultures national period : Abstract of PhD thesis in Philology / E. Y. Ponamareva. – Pyatigorsk, 2010.
16. Rykun A. Yu. Experience poverty studies in the Tomsk region and the prospects for the local study of poverty / A. Yu. Rykun, A. M. Southerner, O. O. Melnikova // Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. Philosophy. Sociology. Politics. – 2009. – № 1(5). – P. 9–42.
17. Salmin A. A. Russians Requests the State to reduce social inequalities and social support: factors of formation and cross-country comparisons : Abstract of PhD thesis in Sociology / A. A. Salmin. – Moscow, 2011.
18. Solodova G. S. Sociocultural determinate of socio-economic performances of modern Russian youth: Abstract of DrSc thesis in Sociology / G. S. Solodova. – Novosibirsk, 2006.
19. Sychev V. S. Poverty and its measurement / V. S. Sychev // Sociology: methodology, methods and mathematical modeling. – 2001. – № 14. – P. 176–188.
20. Tapilina V. S. Ideas about the causes of poverty and wealth / V. S. Tapilina // Sotsis. – 1997. – № 3. – P. 124–130.
21. Tikhonov N. E. Needy in modern Russia: the level of specificity and lifestyle / N. E. Tikhonov // Sotsis. – 2009. – № 10. – P. 29–40.
22. Tikhonov N. E. Lower class in the social structure of Russian society / N. E. Tikhonov // Sotsis. – 2011. – № 5. – P. 24–35.
23. Khashchenko V. A. Economic personal identity: psychological determinants of formation / V. A. Khashchenko // Psikhologicheskii journal. – 2004. – Т. 25. – № 5. – P. 32–49.
24. Yaroshenko S. "New Poverty" in Russia after socialism / S. Yaroshenko // Laboratorium. – 2010. – № 2. – P. 221–251.
25. Żemojtel-Piotrowska M. Postawy roszczeniowe a system wartości w ujęciu Shaloma Schwartz / M. Żemojtel-Piotrowska, T. Baran, J. Piotrowski // Psychologia Społeczna. – 2011. – Т. 6. – № 2(17). – С. 146–158.

Надійшла до редакції 23.02.14

В. Васютинский, д-р психол. наук, проф.

Институт социальной и политической психологии НАПН Украины, Киев

БЕДНОСТЬ В КОНТЕКСТЕ ЦЕННОСТНО-ОРИЕНТАЦИОННОГО САМООПРЕДЕЛЕНИЯ ЛИЧНОСТИ: МЕТОДИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ

По результатам анализа методологических подходов к изучению бедности сделан вывод о важности определения критериев субъективной бедности. В качестве наиболее эффективных методов исследования признаны психосемантические методы, контент-анализ, интервью, кейс-стади, массовый опрос, экспертная оценка, личностные опросники.

Ключевые слова: критерии бедности, ценностные ориентации, самооценка, представления, сравнение.

V. Vasyutynsky, Dr.Sc., Prof.

Institute of Social and Political Psychology NAPS of Ukraine, Kyiv

POVERTY IN THE CONTEXT OF VALUE-ORIENTATION SELF-FACIAL: METHODOLOGICAL APPROACHES

According to the results of analyzing the methodological approaches to a study of poverty, a conclusion about importance of determination of subjective poverty criteria was done. As the most effective research methods the psycho-semantic ones, content-analysis, interview, case-study, mass questioning, expert evaluation, and personality questionnaires were considered.

Key words: criteria of poverty, value orientations, self-estimation, conceptions, comparison.

УДК 159.928.23:316.614

О. Власова, д-р психол. наук, проф.

Д. Коськіна, асп.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

СОЦІАЛЬНІ ЗДІБНОСТІ ЯК ЧИННИК УСПІШНОЇ ПІСЛЯТРУДОВОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ЛЮДИНИ

Стаття присвячена аналізу зв'язку феноменології соціальних здібностей осіб літнього віку з особливостями їх післятрудої соціалізації. Авторами зроблено спробу позитивно охарактеризувати стадію післятрудої соціалізації особистості крізь призму емпіричного дослідження роботи основних механізмів реалізації індивідуального потенціалу соціальних здібностей людини: соціальної креативності та емоційного інтелекту. У статті доводиться, що зазначені здібності є ключовими для забезпечення якості життя та суб'єктивного благополуччя людини. А спеціально розроблена тренінгова програма дозволяє істотно підвищити рівень їх соціальної креативності та покращити показники якості життя та психологічного благополуччя людини у цьому віці.

Ключові слова: соціальні здібності, пізній вік; соціалізація; якість життя, суб'єктивне благополуччя.

Актуальність. Науково-психологічний інтерес до умов післятрудої соціалізації та забезпечення якості життя і суб'єктивного благополуччя людини похилого

віку не випадковий. Збільшення тривалості життя людини, з одного боку, та набуття розповсюдженості феномену "старіючої нації", з іншого, низка економічних,

© Власова О., Коськіна Д., 2014

суспільно-політичних та психологічних чинників, які безпосередньо призводять до підвищення пенсійного віку жінок і чоловіків по всьому світу, роблять актуальними питання якості життя пенсіонерів, їх суб'єктивного благополуччя, соціальної задіяності, збереження та розкриття потенційних можливостей та здібностей сучасних осіб похилого віку, що по суті виступає свідченням успішності або ні соціальної адаптації літніх людей до нових реалій життя та їх особистісної продуктивності за таких умов. Взаємозв'язок активності людини похилого віку з процесами соціалізації є достатньо очевидним. Соціалізація включає в себе, з одного боку, освоєння індивідом соціального досвіду, системи соціальних зв'язків, а з іншого, є процесом активного відтворення людиною системи соціальних зв'язків шляхом суспільно значущої діяльності, продуктивного включення в соціальні процеси. В цьому сенсі досвід та життєва компетентність старшого покоління, за умов їх вдумливого та творчого використання, є безцінним ресурсом подальшого суспільного розвитку, який заслуговує на більш продуктивне освоєння. Тому проблема дослідження психологічних особливостей осіб похилого віку є не лише науково актуальною, але й життєво необхідною.

Метою даної статті є дослідження зв'язку *феноменології соціальних здібностей осіб літнього віку з успішністю їх післятрудою соціалізації*

Основну антитезу проблеми існування післятрудою стадії соціалізації Г. М. Андрєєва окреслює в характеристиках двох полярно протилежних підходів [1]. Один із них стверджує, що поняття соціалізації просто безглуздо застосовувати до того періоду життя людини, коли всі її соціальні функції згортаються. Лаконічно та драматично характеризує цей період Д. Бромлей: повна незайнятість у суспільстві, відсутність будь-яких ролей, крім сімейних, зростаюча соціальна ізоляція, поступове скорочення кола близьких людей, особливо з середовища однолітків, фізична та розумова недостатність [5; 7].

Психологічні зміни, що характеризують старіння, В. Д. Альперович класифікує за трьома сферами: інтелектуальною, емоційною та моральною. В інтелектуальній з'являються труднощі в отриманні нових знань, в пристосуванні до нових непередбачених обставин. Важкими можуть виявитися найрізноманітніші обставини та ті, які порівняно легко долалися в молоді роки (наприклад, переїзд на нове місце проживання), а тим більше раніше не зустрічалися (смерть чоловіка або дружини; повна або часткова втрата зору). В емоційній сфері – неконтрольоване посилення афективних реакцій (сильне нервово збудження), зі схильністю до безпричинного смутку. Приводом для бурхливої реакції може послужити кінофільм про минуле або розбита чайна чашка. В моральній сфері – відмова від адаптації до нових норм моралі, правил та манер поведінки. Характерною є також досить різка критика цих норм і правил [5]. З цієї точки зору, зазначений період життя взагалі не можна описувати в термінах "освоєння соціального досвіду" або навіть в термінах його відтворення. Крайнім варіантом цієї точки зору є ідея "десоціалізації" особистості, яка наступає слідом за завершенням процесу соціалізації [1].

Представники іншої позиції, навпаки, активно наполягають на оптимістичному підході до розуміння психологічної сутності похилого віку. Серед сучасних науковців робиться спроба аналізу соціалізації людини на післятрудою етапі як процесу, що має позитивний характер. Так, українські дослідники (Т. Говорун, В. Москаленко, О. Кікінежді) визначають соціалізацію (*від лат. socialis – суспільний*) як процес включення індивіда в суспільство, коли він освоює прийняті в ньому со-

ціальні норми, традиції, очікування [4; 8]. А численні експериментальні дослідження свідчать про збереження соціальної активності літніх людей та їх здатності змінюватись і в пізньому віці. Літній вік у цьому випадку розглядається як вік, що вносить суттєвий вклад у інтеграцію та відтворення соціального досвіду. Вчені, які дотримуються подібної точки зору (Л. А. Солдатова, Д. Г. Владімірова, Н. Г. Ковальова, О. В. Краснова, М. Е. Елютіна, М. В. Єрмолаєва тощо), відзначають як характерне для старшого покоління збіг настання пенсійного віку з найвищим рівнем розвитку у людини професіоналізму та життєвого досвіду [4; 5; 6; 7]. І тому з настанням пенсійного віку людини доцільно говорити не про її неминучу десоціалізацію, а лише про зміну типу активності в цей період.

Радянська психологія акцентувала на тому, що соціалізація дорослої людини передбачає її подальше освоєння соціального досвіду насамперед у трудовій діяльності. Тому активний цикл соціалізації завершується для людини похилого віку виходом на пенсію [1]. В цей час, як правило, спостерігається зниження соціального статусу особистості, відбувається скорочення діапазону виконуваних нею соціальних ролей. Разом з тим, післятрудою соціалізація дозволяє людям похилого віку вносити вагомий внесок у творення нового та відтворення соціального досвіду, насамперед, у процесі передачі його новим поколінням, виступаючи в ролі культурних посередників [10].

Звертаючись до проблеми психологічних чинників якості життя пенсіонерів, І. Розов, на основі аналізу спеціальних досліджень констатує, що соціалізацію представників літнього віку навіть у економічно благополучних США не можна визнати ефективною. В той час як інші етапи соціалізації асоціюються у людини з такими урочистими ритуалами, як різноманітні свята, церемонія вручення диплома, весілля тощо, в літньому віці її "життя забарвлюють лише щорічний День Народження та щомісячне отримання пенсії". Тому люди неохоче підкорюються старості, замість того щоб приймати її як новий і неповторний етап життя [13]. Важливо також, що на попередніх етапах життєвого шляху (молодість, зрілість) переживання життя особистістю мало ресурсний характер: воно приносило радості і блага – кар'єрне зростання, розширення контактів, збільшення доходу, влади, любовні пригоди, а в літньому віці людина головним чином очікує втрат. За словами К. Роджерса, замість приєднання до нових суспільних груп, літні люди стають все більш самотніми – їхні діти їдуть, друзі вмирають, вікові зміни функціональних систем організму (сенсорних, опорно-рухових) призводять до того, що самотійно, особливо ввечері, їм страшно вийти з дому [11]. Такий погляд на життєвий контекст та власні ресурси істотно знижує якість життя особистості, орієнтуючи свідомість на песимістичну домінанту його переживання та нівелювання тих можливостей в організації власного життя, які ще цілком доступні людині [12].

З огляду на таке, фокусом науково-психологічного інтересу стає проблематика тих механізмів людської психіки, які дозволяють особистості пенсійного віку активно протистояти екзистенційному тиску, зберігаючи та підтримуючи на належному рівні якість власного життя та суб'єктивне благополуччя. З нашої точки зору, великий потенціал в оптимізації умов життя та подоланні таких життєвих викликів відіграє актуалізація соціальних здібностей літніх людей. Натомість особливості функціонування соціальних здібностей людини похилого віку є недостатньо висвітленими у психологічній літературі. Важливими питаннями залишаються шляхи діагностики та нормативні показники потенціалу соці-

льних здібностей літньої людини, можливості їх актуалізації та подальшого розвитку у цьому віці.

Відповідно до розробленої нами концепції онтогенетичного становлення соціальних здібностей, яка включає загальну, генетичну та прикладну складові [2;3], такі здібності є прижиттєво сформованим системним утворенням психіки людини, яке поруч з психометричним інтелектом забезпечує цілісне продуктивне функціонування особистості в якості суб'єкта життєдіяльності у сферах суб'єкт-суб'єктної та суб'єкт-об'єктної взаємодії з оточенням. Це обумовлює психологічний статус соціальних здібностей як здібностей загальних. Базовими складовими соціальних здібностей людини виступає низка психологічних механізмів її суб'єкт-суб'єктної взаємодії: емоційні, когнітивні, мовні, конативні та творчі потенціали, а також регулятивні механізми особистісного рівня (світоглядні почуття, особистісні еталони, життєві й соціальні стратегії). Цей ансамбль механізмів дозволяє соціально здібній особистості ефективно гармонізувати як внутрішній, так і зовнішній плани власної активності.

Емпірично підтверджено, що психологічна структура соціальних здібностей містить такі психологічні компоненти як креативність у соціальній сфері, соціально-аналітичні властивості (соціальний інтелект), соціальна чутливість (емоційний інтелект), здатність до домінування у спільноті або впливу на інших (проекція розвинутих соціально-адаптивних та соціально-креативних властивостей), а також психологічна зрілість як свідчення наявності розвинутих просоціальних інтенцій і внутрішніх регулятивних властивостей особистості. В онтогенезі окремі структурні компоненти соціальних здібностей формуються нерівномірно, в різному діапазоні вираженості, що визначає рівневий характер їх прояву і змістовно визначається як соціальна некомпетентність, соціальна компетентність та соціальна обдарованість [2]. Ядром розвинених форм соціальних здібностей виступає соціально-креативна здатність особистості, яка для свого зрілого функціонування потребує належного рівня розвитку інших підсистем здібностей. Своє вираження соціальні здібності знаходять у створенні продуктивного рішення, прийнятого для всіх учасників ситуації [2; 9].

Можливості психологічної діагностики соціальних здібностей людини спираються на ідею рівневого підходу в оцінці їх сформованості. Встановлено, що найвищий рівень розвитку таких здібностей характеризує феноменологія соціальної обдарованості, центральною ланкою прояву якої виступає створення соціально креативного продукту [2]. Найбільш чисельний середньо достатній рівень статистичної норми представлений у поведінці соціально адаптованих та соціально компетентних осіб, які успішно та самостійно вирішують більшість соціальних проблем життя. Соціально некомпетентні ж індивіди, як правило, не в змозі самостійно та ефективно долати життєві негаразди, пов'язані із взаємодією з іншими людьми.

Формування і реалізація соціальних здібностей відбувається перш за все в таких сферах соціалізації особистості, як діяльність та спілкування. У дисертаційному дослідженні О. С. Стась (2009, науковий керівник О. І. Власова) емпірично доведено, що всебічний розвиток соціальних здібностей особистості відбувається в період дорослості [9]. На процес формування і реалізації соціальних здібностей дорослої людини (21-60 років) впливають багато чинників як внутрішніх (особистісних), так і зовнішніх (середовищних). Виявлено статистично достовірний зв'язок між розвитком соціальних здібностей дорослої людини та її продуктивністю в основних сферах життя: суспільство, соціальні групи та соціальні

відносини; сфера професійної діяльності; сфера освіти та самоосвіти; сфера сім'ї та сімейних відносин; сфера дозвілля та хобі [9]. Такі дані наводять на думку про те, що рівень розвитку соціальних здібностей літньої людини або можливості їх підвищення мають істотний вплив на успішність соціалізації особистості у пізньому віці. Окрім того, провідні психологи (К. Роджерс, А. Маслоу, М. Селігман та ін.) [12, 13] звертають увагу на притаманну людській природі схильність до особистісного розвитку, який не припиняється до безпосередньої біологічної смерті індивіда.

Приймаючи до уваги "прагнення до самоактуалізації", притаманне "повноцінно функціонуючій особистості", ми підкреслюємо не лише можливість, а й необхідність особистісного зростання людини протягом усього життя задля забезпечення її суб'єктивного благополуччя. Для реалізації такого прагнення зріла особистість має володіти відповідним психологічним профілем, складовими якого є не лише соціальні здібності, а й інші особистісні утворення.

З огляду на такі міркування, програма нашого емпіричного дослідження, орієнтованого на людей, які перетнули кордон пенсійного віку, включала наступний методичний інструментарій: Соціально-креативна проба (О. Власова); Тест емоційного самоусвідомлення (О. Власова, М. Березюк); "Шкали психологічного благополуччя" (К. Ріфф); Опитувальник дослідження якості життя (SF-36); "Велика п'ятірка"; САН.

Показники соціально-креативного потенціалу соціальних здібностей досліджуваних виявлялися шляхом застосування соціально-креативної проби – завдання-загадки, що містить проблемну ситуацію соціального змісту та диференціює вибірку на три рівневі групи (високо-, середньо- та низько креативних досліджуваних). Тест емоційного самоусвідомлення (або емоційної самосвідомості) визначає рівень розвитку у людини здатності до диференціації емоцій, їх вираження, емпатії, вміння управляти власними емоціями та міру прийняття відповідальності за свої переживання.

Показник якості життя набуває особливої актуальності безпосередньо у похилому та старечому віці. В нашому дослідженні якість життя осіб пізнього віку відображена у психологічному компоненті здоров'я, який складається з чотирьох вимірюваних показників: життєздатність, соціальне функціонування, емоційний стан та психічне здоров'я.

Не менш важливим інструментом в даному дослідженні виступає "Шкали психологічного благополуччя" (К. Ріфф), яка дозволяє досить детально дослідити психологічні особливості щасливої літньої людини, що власне і виступає для нас інтегральним показником її успішної післятрудова соціалізації. Відповідно до теорії К. Ріфф, багатовимірною моделлю психологічного благополуччя особистості включає шість основних складових: самосприйняття; доброзичливі стосунки з іншими людьми; автономія; наявність мети в житті; життєва компетентність як здатність справлятися з викликами життя; особистісне зростання. Використання тесту САН було спрямоване на детальне дослідження настрою, самопочуття та активності респондентів. Прикметно, що здебільшого показники настрою, самопочуття та активності гармонійно взаємодоповнюють один одного. Проте за результатами даного дослідження, в осіб пенсійного віку фактор самопочуття займає провідне значення у порівнянні з двома іншими. Нарешті, застосування П'ятифакторного особистісного опитувальника дозволило зрозуміти, які особистісні риси пов'язані з актуалізацією потенціалу соціальних здібностей особистості пізнього віку.

Вибірка була сформована з 68 непрацюючих літніх людей, які подолали рубіж пенсійного віку. Отримані в

ході емпіричного дослідження дані пройшли комп'ютерну обробку із використанням пакету прикладних програм SPSS 13.0 for Windows. В цілому, для статистичного аналізу були використані: кореляційний аналіз (коефіцієнти кореляції Пірсона та Спірмена), дисперсійний аналіз, частотний аналіз, факторний і регресійний аналіз.

Однофакторний дисперсійний аналіз (ANOVA) був застосований з метою порівняння середніх значень в трьох групах (відповідно до рівня соціально-креативного потенціалу соціальних здібностей осіб пізнього віку). Він дозволив зробити висновок про те, що вони розрізняються не випадково. Вдалось виявити, що особи з високою креативністю (які потрапили до відповідної групи) будують більш теплі, позитивні відносини з іншими ($U = 123,4$; $p < 0,01$), ніж особи з середнім та низьким рівнем креативності. Відкритість новому досвіду, наявність хобі, інтерес нових знань та до різних сторін життя, підвищена зацікавленість до оточуючого середовища значною мірою є більш характерними для осіб з високим рівнем креативності ($U = 113,2$; $p < 0,01$). У осіб з високою креативністю у порівнянні з середньою та низькокреативними індивідами, більшою мірою визначені конкретні цілі життя, його спрямованість та часова перспектива. Вони сприймають процес власного життя як цікавий, емоційно забарвлений та сповнений змістом ($U = 145$; $p < 0,01$). Для них більшою мірою характерне гарне емоційне самопочуття та підвищений настрій, вони впевнені, що керують власним життям та наповнюють його цінностями ($U = 110,1$; $p < 0,01$).

Особи з високою креативністю, на відміну від індивідів з нижчим рівнем креативності, у розв'язанні проблем керуються не лише власними почуттями, а обирають та обґрунтовують рішення проблеми, що задовольняє інтереси всіх зацікавлених сторін ($U = 99,3$; $p < 0,01$).

У "більш креативних пенсіонерів" також високий рівень емоційного самоусвідомлення ($U = 97,1$; $p < 0,01$). В даному дослідженні ми керувались ідеєю про те, що показники емоційної самосвідомості визначають рівень розвитку у людини здатності до емпатії, диференціації емоцій, їх вираження, вміння управляти власними емоціями та міру прийняття відповідальності за свої переживання.

Також було встановлено, що загальне психологічне благополуччя людини пенсійного віку (її автономність, самоприйняття, прийняття інших, життєва компетентність, наявність цілей в житті, особистісне зростання) вище серед осіб з високим рівнем креативності ($U = 105,4$; $p < 0,01$).

Окрім того виявлено, що загальний показник якості життя креативних літніх людей (у вигляді фактору психічного здоров'я) також є вищим ($U = 107$; $p < 0,01$).

В цілому, загальний показник якості життя літніх людей (у вигляді фактору психічного здоров'я) демонструє позитивну кореляцію як з показниками соціально-креативної проби людей літнього віку ($r=0,497$; $p<0,01$), так і розвитку їх емоційного інтелекту ($r=0,477$; $p<0,01$) в частині його оберненості на себе (емоційного самоусвідомлення). Виявилось, що якість життя осіб літнього віку (життєздатність, соціальне функціонування, емоційний стан та психічне здоров'я) істотно залежить від рівня розвитку (низького ($U = 102$; $p < 0,01$), середнього ($U = 114$; $p < 0,01$) або високого ($U = 107$; $p < 0,01$) їх емоційної самосвідомості.

Ми також отримали значущі позитивні кореляції збільшення креативності та емоційної самосвідомості, які відображають потенціал соціальних здібностей осіб пенсійного віку, з показниками, які вказують на зростання їх гарного самопочуття (сила, здоров'я, міра втоми) та покращення настрою за методикою САН ($r=0,491$; $p<0,01$).

На основі проведеного статистичного аналізу нами було побудовано регресійну модель, яка дозволив виділити основні фактори, які мають найбільший вплив на зростання показників соціально-креативних здібностей пенсіонерів. Відповідно до рівняння регресії, найбільшу силу впливу має фактор наявності цілі у житті (29 %), відкритість новому досвіду (25 %), позитивне самопочуття (19 %), якість життя в розумінні фізичного та психічного (душевного) здоров'я (14 %). Зростання ж емоційного інтелекту обстежених пенсіонерів виявило позитивний зв'язок загального рівня емоційної самосвідомості досліджуваних, їх екстраверсії ($r=0,483$; $p<0,01$) та відкритості новому досвіду ($r=0,468$; $p<0,01$), що свідчить про наявність у таких людей зв'язку між їх товариськістю, бажанням спілкуватися та вмінням відчувати стан та почуття інших людей.

По суті всі ці результати підтверджують важливість для позитивного переживання людиною "осіні свого життя" дії двох найважливіших і тісно пов'язаних між собою соціальних здібностей: соціальної креативності, яка відповідає за розв'язання соціальних проблем і встановлення продуктивних відносин зі світом, та емоційної саморегуляції людини, яка забезпечує її здатність до совладання та підтримки сталості індивідуального емоційного балансу ($r=0,532$; $p<0,01$).

Розроблена та апробована в магістерській роботі Д. Коськіної тренінгова програма (Д. Коськіна, 2012) вказує на реальні можливості розвитку соціальних здібностей особистості в пенсійному віці. В результаті участі в ній у осіб літнього віку зафіксовано достовірне підвищення загального рівня їх соціальної креативності (69%), поліпшення емоційного самопочуття (83 %), виявлені факти постановки цілей життя (25%) та більш глибока конкретизація наявних життєвих цілей у 72% учасників тренінгу.

Список використаних джерел

1. Андреева Г. М. Социальная психология / Г. М. Андреева. – М.: Наука, 1994. – 374 с.
2. Власова О. І. Психологія соціальних здібностей: структура, динаміка, чинники розвитку / О. І. Власова. – К.: Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2005. – 308 с.
3. Власова О.І., Березюк М.А. Теоретико-методичні засади дослідження емоційного інтелекту як інтраіндивідуальної властивості особистості // О.І.Власова, М.А. Березюк Теоретичні і прикладні проблеми психології. Збірник наукових праць № 2(7) . – Луганськ: Видавництво СНУ, 2004, с. 175-181.
4. Говорун Т. В. Стать та сексуальність: психологічний ракурс / Т. В. Говорун, О. М. Кікінежді. – Тернопіль: "Навчальна книга – Богдан", 1999.
5. Ермолаева М. В. Практическая психология старости / М. В. Ермолаева. – М.: ЭКСМО-Пресс, 2002. – 320 с.
6. Ковалева А. И. Социализация / А. И. Ковалева // Знание. Понимание. Умение. Энциклопедия гуманитарных наук. – 2004. – № 1. – С. 17-19.
7. Краснова О. В. Социальная психология старости / О. В. Краснова, А. Г. Лидерс. – М.: Академия, 2002. – 288 с.
8. Москаленко В. В. Социализация личности: монография / В. В. Москаленко. – К.: Фенікс, 2013. – 540 с.
9. Стась О. С. Соціально-психологічні орієнтири дослідження соціальних здібностей в дорослому віці / О. С. Стась // Соціологія. Психологія. Педагогіка. – 2007. – № 27-28. – 123 с.
10. Хайруллина Ю. Р. Социализация личности: теоретико-методологические подходы / Ю. Р. Хайруллина. – Казань: Печать-дом, 1998. – 370 с.
11. Rogers C. R. A Theory of therapy, personality and interpersonal relationships / C. K. Rogers // Psychology: A study of a Science / Ed. by S. Koch. – Vol. III. – New York: McGraw, 1959. – P. 184-256.
12. Rogers C. R. The necessary and sufficient conditions of therapeutic personality change / C. R. Rogers // J. Consult. Psycho. – 1957. – P. 95-103.
13. Rosow I. Socialization of old age / I. Rosow. – Berkeley, Calif.: Univ. of Calif. Press, 1974. – 385 p.
14. Андреева Г. М. Social psychology / Г. М. Андреева. – Moscow: Nauka, 1994. – 374 p.
15. Vlasova O. I. Psychology of social skills: structure, dynamics, factors / O. I. Vlasova. – K.: Publishing center "Kyiv University", 2005. – 308 p.
16. Vlasova O. I., Berezuk M. A. Theoretical and methodological basis for the study of emotional intelligence as intraindividual property of personality // O. I. Vlasova, M. A. Berezuk // Theoretical and applied problems of

psychology. Collected Works number 2(7). – Kiev : Publishing House of SNU, 2004. – P. 175-181.

4. Govorun T. V. Gender and sexuality: a psychological perspective / T. V. Govorun, O. M. Kikinezhdi. – Ternopil : "Navchal'na knyga – Bogdan", 1999.

5. Yermolayeva M. V. Practical psychology of old age / M. V. Yermolayeva. – M. : EKSMO Press, 2002. – 320 p.

6. Kovaleva A. I. Socialization / A. I. Kovaleva // Knowledge. Understanding. Skill. Encyclopedia of Human Sciences. – 2004. – № 1. – P. 17-19.

7. Krasnov O. V. Social psychology of old age / O. V. Krasnov, A. G. Liders. – Moscow : Academy, 2002. – 288 c.

8. Moskalenko V. Socialization: monograph / V. Moskalenko. – K. : Phoenix, 2013. – 540 p.

9. Stas A. Socio-psychological study orientations of social abilities in adulthood / O. S. Stas // Sociology. Psychology. Pedagogy. – 2007. – № 27-28. – 123 p.

10. Khairullina Y. R. Socialization of personality: theoretical and methodological approaches / Y. R. Khairullina. – Kazan : Pechat'-dom, 1998. – 370 p.

11. Rogers C. R. A Theory of therapy, personality and interpersonal relationships / C. K. Rogers // Psychology: A study of a Science / Ed. by S. Koch. – Vol. III. – New York : McGraw, 1959. – P. 184-256.

12. Rogers C. R. The necessary and sufficient conditions of therapeutic personality change / C. R. Rogers // J. Consult. Psycho. – 1957. – P. 95-103.

13. Rosow I. Socialization of old age / I. Rosow. – Berkeley, Calif. : Univ. of Calif. Press, 1974. – 385 p.

Надійшла до редколегії 19.05.14

Е. Власова, д-р психол. наук, проф.

Д. Коскіна, асп.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

СОЦИАЛЬНЫЕ СПОСОБНОСТИ КАК ФАКТОР УСПЕШНОЙ ПОСЛЕТРУДОВОЙ СОЦИАЛИЗАЦИИ ЧЕЛОВЕКА

Статья посвящена анализу связи феноменологии социальных способностей лиц позднего возраста с особенностями их послетрудовой социализации. Авторы попытались позитивно охарактеризовать стадию послетрудовой социализации личности через призму эмпирического исследования работы основных механизмов реализации индивидуального потенциала социальных способностей человека: социальной креативности и эмоционального интеллекта. В статье доказывается, что упомянутые способности являются ключевыми для обеспечения качества жизни и субъективного благополучия человека. А специально разработанная программа позволяет существенно повысить уровень их социальной креативности и улучшить показатели качества жизни и психологического благополучия человека в этом возрасте.

Ключевые слова: социальные способности, пожилой возраст, социализация, качество жизни, субъективное благополучие.

O. Vlasova, Dr. Sc., Prof.

D. Koskina, post-graduate

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

SOCIAL ABILITIES AS A FACTOR OF INDIVIDUAL'S SUCCESSFUL AFTER-LABOR SOCIALIZATION

The article is devoted to the analysis of connection of social abilities' phenomenology among aged people with the peculiarities of their after-labor socialization. The authors attempt to describe positively the after-labor stage through the prism of empirical exploration of the mechanisms of realization individual's potential of social abilities: social creativity and emotional intellect. The article proves that these abilities are key in guaranteeing life's quality and subjective well-being. The elaborated training program allows significantly improve level of their social creativity, life's quality and subjective well-being in this age.

Keywords: social abilities, late adulthood, socialization, life quality, subjective well-being.

УДК 316.77:159.922.7

О. Вознесенська, канд. психол. наук

Інститут соціальної та політичної психології НАПН України, Київ

МЕДІАСОЦІАЛІЗАЦІЯ: ГЕНДЕРНІ СТЕРЕОТИПИ СЕРІАЛЬНОЇ РЕАЛЬНОСТІ

Стаття містить часткові результати емпіричного дослідження образів персонажів сучасних серіалів, що є основою для гендерної соціалізації особистості. Виділені типові стереотипні серіальні образи. Зроблено висновок щодо викривлень у гендерних моделях поведінки дитини молодшого шкільного віку через медіасоціалізацію.

Ключові слова: медіасоціалізація, серіал, стереотипні образи, дитина.

Процеси розвитку інформаційного суспільства з одного боку, й крах – або, як мінімум, викривлення – сім'ї як інституту розвитку та формування особистості дитини робить дослідження, пов'язані з медіапсихологією, медіакомпетентністю, досить актуальними на сучасному етапі розвитку психологічної науки та суспільно-педагогічної практики. В умовах інформаційного суспільства, що швидко розвивається, медіа займають наразі найголовніше місце у процесі соціалізації дитини, адже на безпосереднє спілкування у сучасних батьків не вистачає особистісних ресурсів. Найбільший ефект медіасоціалізації спостерігається у маленьких телеглядачів, які володіють невеликою альтернативною інформацією, мають бідний життєвий досвід. Педагогічні спостереження й спеціальні дослідження показали сильний вплив масмедійних образів на дитячу свідомість у силу підвищеної вікової сензитивності, що обумовлює ефективність формування соціальних настанов і мотивацію поведінки дитини [1]. Зміст масмедійних образів діє й на дорослу свідомість, приводячи її до певних деформацій.

Екран як сукупний абстрактний дорослий здійснює "телеекранну соціалізацію" (за визначенням В. В. Абраменкової), породжуючи квазі-стосунки. Це пов'язано також зі змінами орієнтації виховання з колективістської на індивідуалістичну модель, послаблення ігрових ін-

терактивних форм спільної діяльності в бік коактивних її форм. Крім того, "ми вступаємо в період, новий для історії, коли молодь з її префігуративних схоплюванням ще невизначеного майбутнього наділяється новими правами" [3, с. 321].

Тому не дивно, що дитина молодшого шкільного віку орієнтована на ті моделі спілкування, що вона бачить в телевізорі, а не ті, що пропонує сім'я. Конструювання гендерних моделей поведінки все частіше відбувається під впливом агентів медіапростору. Комерціалізація сучасного телебачення призводить до появи бурхливого потоку сумнівних кінотекстів, низькопробної медіапродукції, тиражуванню гендерних стереотипів.

Метою статті є презентація результатів дослідження образів персонажів сучасних серіалів, що є основою для гендерної соціалізації особистості

Специфіка сприймання екранних образів, за думкою В. В. Абраменкової, така, що інформація, що отримується дитиною з екрану, сприймається нею як істина та має надзвичайну силу вселяння і наслідування [1, с. 367]. Одна з причин цього – телевізійні персонажі є об'єктами ідентифікації дитини та моделлю рольової поведінки, що діти копіюють. Форма ідентифікації може бути і "бажаною", дитина хоче бути схожою на персонаж, поводитися як персонаж. Крім того, дослідниками

описаний феномен "парасоціальної взаємодії", коли діти вступають в уявне міжособистісне спілкування з персонажем, питають у нього поради, хочуть бути часткою його соціального світу, дружити з ним. Ці стосунки викликають почуття близького особистісного та соціального задоволення [2, с. 90].

Наше дослідження стосується впливу ЗМІ на щоденну гендерну поведінку, яка в силу автоматоподібного ритму життя слабо рефлексується й найбільшою мірою залежить від трансльованих парадигм буденності як такої. Вибір феномену телесеріалів в дослідженні обумовлений тим, що цей вид медіапродукції в Україні не розглядався в світлі гендерного аналізу.

Метою дослідження було здійснення гендерно-психологічної експертизи найпопулярніших в українському медіапросторі телевізійних серіалів з метою виокремлення репертуару гендерно-типізованих моделей поведінки; визначення їх емоційно-оцінної забарвленості й ступеню привабливості; прогнозування можливих наслідків їх впливу на молодь.

Критерії добору телесеріалів. Попередні дослідження довели, що найбільш популярними серіалами, які є спільною медіа-подією багатьох сімей, що виховують дітей дошкільного та молодшого шкільного віку, є "Щасливі разом", "Татові доньки", "Вороніни". Як бачимо, всі ці серіали є гумористичними сімейними серіалами. Вибір для дослідження сімей, що виховують дітей дошкільного та молодшого шкільного віку, обумовлений тим, що саме цей вік дитини (препубертат) є чутливим віком для формування моделей статевої поведінки.

Отже, в статті ми розглянемо найбільш виражені, за оцінками експертів, якості героїв сучасних сімейних гумористичних серіалів. Загалом у трьох серіалах фігурують в головних ролях 8 чоловіків (цих героїв оцінювали 43 % респондентів) та 14 жінок-героїнь, що підлягали оцінці.

Спільно з Оксаною Миколаївною Скар, кандидатом психол. наук, нами були визначені критерії оцінювання серіальних героїв у фокусі аналізу репрезентацій гендерних стереотипів, розроблено методичне забезпечення дослідження.

Авторська методика експертної оцінки героїв телесеріалів містить семантичний диференціал, оцінку ступеня розвитку у героїв серіалів цінностей та відкриті питання, що стосуються образу тіла персонажа, його одягу, аксесуарів, статусних характеристик, дій, навколишньої обстановки, предметів маніпулювання.

В основу семантичного диференціалу покладено теорію статі С. Бем, в якій стверджується, що становлення статі у дітей відбувається на основі існуючих в

культури соціальних стереотипів, і розвиток людської культури висуває статі (статеві відмінності) як найбільш важливу категорію соціального життя, та її тест для визначення психологічної статі людини. Список чоловічих та жіночих якостей був уточнений та доповнений авторськими шкалами, визначеними завдяки спостереженням та дослідженням останнього десятиріччя серед українських респондентів. Так, наприклад, до списку жіночих якостей увійшли – емоційність, пасивність, сором'язливість, м'якість тощо, а до чоловічих – відвага, надійність, незалежність, жага до змагання тощо. Також до списку шкал-якостей увійшли характеристики, що описують зовнішню привабливість героїв – чарівність, красота тощо.

Оцінка ціннісної сфери героїв серіалів відбувалася за рахунок оцінки ступеня розвитку цінностей, визначених М. Рокічем в тесті ціннісної орієнтації особистості, як термінальних, так й інструментальних, що відповідають традиційному поділу на цінності-цілі та цінності-засоби.

Емпіричне дослідження проводилося у грудні 2011 – березні 2012 року.

Експертами, які оцінювали серіальних героїв в нашому дослідженні, виступили студенти спеціальності "Психологія" КНУ імені Тараса Шевченка (магістратура, I курс), спеціальності "Соціологія" Київського національного університету культури і мистецтв Інституту міжнародних відносин і журналістики (IV курс). На наш погляд, студенти – завтрашні психологи та соціологи – можуть виступати експертами в силу професійних знань та молодого віку, в якому, з одного боку, вони більш піддані соціальним стереотипам, а з іншого – є більш гнучкими та чутливими до думки, що нав'язується ЗМІ. Загальна кількість експертів у нашому дослідженні – 104, серед них переважна кількість жіночої статі – 74 %, що пояснюється переважанням жінок на цих спеціальностях. Гендерна нерівність виборці в той же час відповідає реальності: споживачами серіалів є, у першу чергу, жінки. Середній вік експертів – 20 років.

Отримані дані піддавалися статистичній обробці (середні значення, факторний аналіз, кореляційний аналіз тощо). На жаль, обмеження обсягу статті не дозволяють нам представити всі результати дослідження. В цьому тексті ми звернемося до результатів факторного аналізу оцінок якостей героїв серіалів задля виділення стереотипних гендерних образів, що транслуються серіальною реальністю.

На наш погляд, цікаві результати дає факторний аналіз оцінок чоловіків та жінок – героїв серіалів окремо (див. табл. 1-6).

Таблиця 1

Факторні навантаження шкал-якостей чоловіків-героїв серіалів (I фактор – "Грубий чоловік")

Якість*	Факторне навантаження
На нее (него) нельзя положиться Надежная(ый)	0,782
He вызывает доверия Вызывает доверие	0,722
Фамильярная(ый) Корректная(ый)	0,722
Спонтанная(ый) Последовательная(ый)	0,656
Безразличная (ый) Сочувствующая (ый)	0,636
Неискренняя (ий) Искренняя(ий)	0,608
Черствая(ый) Внимательная (ый) к потребностям других	0,611
Неорганизованная(ый) Организованная(ый)	0,615
Без образования Образованная(ый)	0,573
Недоверчивая(ый) Доверчивая(ый)	0,573
"Выражается" Не пользуется грубыми словами	0,566
Не любит детей Любит детей	0,503
Злонамеренная(ый) Доброжелательная(ый)	0,500

* У таблиці якості подані російською мовою у зв'язку з тим, що у дослідженні застосовувався семантичний диференціал російською мовою (розглянуті серіали на українському телебаченні йдуть російською).

Як бачимо з табл. 1, перший найбільш навантажений фактор, є відображенням образу **грубого чоловіка**, який не має освіти та не викликає довіри. Цікаво, що

крім цього він не любить дітей, і не тільки байдужий до інших, а ще й бажає їм зла. Ось така собі людина з низів, ще не злочинець, але вже на шляху до цього.

Таблиця 2

Факторні навантаження шкал-якостей чоловіків-героїв серіалів (II фактор – "Слабкий чоловік")

Якість*	Факторне навантаження
Неуверенная (ый) Уверенная(ый)	0,825
Робкая (ий) Смелая(ый)	0,783
Слабая личность Сильная личность	0,753
Скованная(ый) Свободная (ый)	0,731
Не имеет собственного мнения Имеет собственное мнение	0,628
Пассивная(ый) Активная(ый)	0,643
Замкнутая(ый) Открытая(ый)	0,623
Необаятельная (Обаятельная (ый)ый)	0,550

Другий фактор нам показує **слабкого чоловіка**, не впевненого, боязкого, скованого, пасивного, і навіть не привабливого з фізичної точки зору. Як бачимо, класи-

чний фактор сили та активності присутній і в оцінці героїв серіалів, він ще й пов'язаний з зовнішністю героїв, вмінням поводитися.

Таблиця 3

Факторні навантаження шкал-якостей чоловіків-героїв серіалів (III фактор – "Холодний чоловік")

Якість*	Факторне навантаження
Надеется только на себя Надеется на помощь других	0,675
Независимая(ый) Ориентирующая(ий)ся на мнение других	0,671
Аналитический ум Образное мышление	0,669
Рациональная (ый) Надеется на интуицию	0,617
Степенная(ый) Суевливая(ый)	0,618
Сдержанная (ый) Эмоциональная(ый)	0,604
Расчетливая(ый) Наивная (ый)	0,552

Третій фактор є відображенням образу **холодного чоловіка**, навіть хочеться назвати його егоїстом – він сподівається лише на себе, все наперед розраховує, має аналітичний розум, стриманий у вираженні почуттів і незалежний від думки інших. З іншого боку, це може бути певним ідеальним образом чоловіка, який за до-

помогою розуму рухається по життю, не піддається почуттям, не від кого не залежить.

Факторний аналіз жіночих серіальних образів виявив такі фактори – сильна або слабка жінка, статусна жінка, поступлива жінка. Розглянемо їх більш детально (див. табл. 4-6).

Таблиця 4

Факторні навантаження шкал-якостей жінок-героїнь серіалів (I фактор – "Слабка жінка")

Якість*	Факторне навантаження
Робкая (ий) Смелая(ый)	0,800
Неуверенная (ый) Уверенная(ый)	0,776
Скованная(ый) Свободная (ый)	0,750
Слабая личность Сильная личность	0,680
Не увлекает Увлекает	0,564
Замкнутая(ый) Открытая(ый)	0,538
Пассивная(ый) Активная(ый)	0,537

Ключовими якостями у цьому факторі, на наш погляд, є **сила** та **активність**. Сильна жінка приваблює, вона відкрита, впевнена, вільна, смілива; слабка жінка – навпаки. Отже, жінку – героїню сучасного сімейного серіалу – визначають насамперед через чоловічі якості або їх відсутність.

Як бачимо, другий фактор оснований на соціальному статусі жінки: на одному полюсі це – низькостатусна жінка,

що не має освіти, мало заробляє, навіть не вміє готувати й не любить дітей, на іншому – статусна жінка, надійна, освічена, коректна (див. табл. 5). Але в цьому образі не має лідерських якостей. Мабуть лідерство залишається все ж таки чоловікам. А жінка з високим статусом є в той же час успішною домохазяйкою, з багатьма дітьми. Й освіти тут не до чого. Мабуть в цьому факторі втілений стереотип ідеальної жінки для сучасного чоловіка.

Таблиця 5

Факторні навантаження шкал-якостей жінок-героїнь серіалів (II фактор – "Статусна жінка")

Якість*	Факторне навантаження
Без образования Образованная(ый)	-0,841
Неорганизованная(ый) Организованная(ый)	-0,823
Спонтанная(ый) Последовательная(ый)	-0,795
На нее (него) нельзя положиться Надежная(ый)	-0,794
Низкий социальный статус Высокий социальный статус	-0,793
Не готовит Умеет готовить	-0,785
Фамильярная(ый) Корректная(ый)	-0,657
Мало зарабатывает Хорошо зарабатывает	-0,652
Не любит детей Любит детей	-0,536

Третій – мінімально навантажений фактор є відображенням владних відносин в гендерному контексті (див. табл. 6). Він показує нам ідеальну жінку – підлеглу, поступливу, виконавчу, без амбіцій. Мабуть можна

розглядати як її недоліки те, що вона легко відступає та важко приймає рішення, але підлеглий й не повинен приймати рішення...

Таблиця 6

Факторні навантаження шкал-якостей жінок-героїнь серіалів (III фактор – "Поступлива жінка")

Якість*	Факторне навантаження
Напористая (ый) Легко отступает(ий)	-0,708
Лидер Склонна (нен) подчиняться	-0,706
Быстрая (ый) в принятии решений Нерешительная (ый)	-0,650
Властная (ый) Исполнительная (ый)	-0,633
Агрессивная (ый) Податливая (ый), уступчивая (ый)	-0,604
Честолюбивая (ый) Без амбиций	-0,489

Отже, факторний аналіз експертних оцінок героїв та героїнь серіалу показав, що чоловіки оцінюються, по-перше, через їх **ставлення до інших**, по-друге, для оцінок критерієм є їх **сила** або слабкість, а по-третє, – через їх емоційність, точніше її відсутність, й **холодний розум**. А жінок, як бачимо, оцінюють через **силу-слабкість** – в першу чергу, через їх **статус** та їх ділові якості та **владні відносини**. Як ми розуміємо, в сучасному серіальному світі відбувається підміна понять жіночого та чоловічого: якості, найбільш важливі для жінок – чуйність, турбота про інших, емоційність тощо, є призмою, через яку оцінюється чоловік-герой серіалу, а основними якостями серіальної жінки є сила, статус та якості ідеального підлеглого (нагадаємо, що дія серіалів, герої яких піддавалися оцінці, від-

буваються переважно вдома!). Таким чином, у дитини формується установка, що головне – це робота, яка є мірою сили, визначає соціальний статус, в залежності від цього дитина починає оцінювати людей (і соціальний світ взагалі) без огляду на їх особистісні якості та взаємодію з іншими.

Факторний аналіз дозволив нам виділити типові стереотипні серіальні образи, чоловічі – "**Грубий неосвічений чоловік**", "**Слабкий чоловік**", "**Холодний чоловік**", та жіночі – "**Слабка жінка**", "**Статусна жінка**", "**Поступлива жінка**".

Тепер поглянемо на результати факторного аналізу без гендерного фільтру. Що є спільним при оцінці й серіальних чоловіків й жінок (див. табл. 7-9)?

Таблиця 7

Факторні навантаження шкал-якостей героїв серіалів (I фактор – "Ненадійна неосвічена людина")

Якість*	Факторне навантаження
На нее (него) нельзя положиться – Надежная(ый)	0,788
Неорганизованная(ый) – Организованная(ый)	0,739
Спонтанная(ый) – Последовательная(ый)	0,731
Без образования – Образованная(ый)	0,739
Глупая(ый) – Умная(ый)	0,705
Фамиллярная(ый) – Корректная(ый)	0,701
Низкий социальный статус – Высокий социальный статус	0,698
Не готовит – Умеет готовить	0,660
Мало зарабатывает – Хорошо зарабатывает	0,613
Не любит детей – Любит детей	0,588
Не вызывает доверия – Вызывает доверие	0,583
Черствая(ый) – Внимательная(ый) к потребностям других	0,554
Безразличная(ый) – Сочувствующая(ый)	0,491

Аналіз факторних навантажень доводить, що основні визначені якості – це надійність, освіта, статус та чуйне ставлення до інших. Ми схильні до думки, що цей фактор відображає образ чоловіка з низьким соціальним статусом, неосвіченого, ненадійного та байдужого до інших. Це дуже близько до образу Геннадія з серіалу "Щасливі разом". З іншого боку, ми бачимо ідеальну

людину: розумну та освічену, успішну, багату, ввічливу та уважну до інших. Отже, на погляд сучасної молоді, успішність йде поруч зі співчуттям, високий соціальний статус визначається коректністю. Цікаво, що успішні та багаті люди ще й люблять дітей, і є вправними господарями та кулінарами.

Таблиця 8

Факторні навантаження шкал-якостей героїв серіалів (II фактор – "Сила-слабкість особистості")

Якість*	Факторне навантаження	Якість*	Факторне навантаження
Неуверенная (ый) Уверенная(ый)	-0,788	Лидер – Склонна(нен) подчиняться	0,662
Не имеет собственного мнения – Имеет собственное мнение	-0,741	Быстрая(ый) в принятии решений – Нерешительная(ый)	0,631
Робкая(ый) – Смелая(ый)	-0,739	Напористая(ый) – Легко отступает	0,613
Слабая личность – Сильная личность	-0,725	Властная(ый) – Исполнительная (ый)	0,547
Скованная(ый) – Свободная (ый)	-0,690	Независимая(ый) – Ориентирующая(ий)ся на мнение других	0,500
Пассивная(ый) – Активная(ый)	-0,668	Агрессивная(ый) – Податливая(ый), уступчивая(ый)	0,503
Замкнутая(ый) – Открытая(ый)	-0,515		

Як бачимо, другий фактор є двохополюсним, він пов'язаний з владними відносинами та лідерськими якостями, навіть агресивністю, представляє сильну та слабку особистість. На наш погляд, він є відображенням ідеалу сильного лідера-чоловіка, та слабкої, невпевненої, пасивної жінки.

Третій фактор, на наш погляд, містить серіальний **стереотип фізичної привабливості** – образ наївної,

емоційної, довірливої красуні, яку треба рятувати. (Відомий стереотип фізичної привабливості містить такий сенс: фізично привабливу людину інші схильні оцінювати як більш добру, розумну та успішну). Виходить, що неприваблива людина скоріше за все є замкнутою, незалежною, стриманою, раціональною з аналітичним розумом. Якщо людина неприваблива – ніхто не буде її рятувати, ніхто не допоможе, треба розраховувати лише на себе.

Таблиця 9

Факторні навантаження шкал-якостей героїв серіалів (III фактор – "Некрасива людина, що сподівається лише на себе")

Якість*	Факторне навантаження
Некрасивая (ый) Красивая (ый)	0,655
Необаятельная (ый) Обаятельная (ый)	0,650
Надеется только на себя Надеется на помощь других	0,620
Аналитический ум Образное мышление	0,629
Отталкивающая (ий) Располагающая (ий)	0,611
Недоверчивая(ый) Доверчивая(ый)	0,588
Не увлекает Увлекает	0,582
Рациональная (ый) Надеется на интуицию	0,581
Расчетливая(ый) Наивная (ый)	0,575
Сдержанная (ый) Эмоциональная(ый)	0,563
Степенная(ый) Суетливая(ый)	0,526
Независимая(ый) Ориентирующая(ий)ся на мнение других	0,513
Замкнутая(ый) Открытая(ый)	0,499

Напевно цей фактор несе в собі відбиток образу "білявки", що розповсюджений в сучасному народному гуморі. Або можна розглядати джерелом такого стереотипу колективне несвідоме: відомий усім образ жінки-красуні, яку рятують від чудовиська справжній чоловік. З іншого боку, сучасні медіа надають нам яскраві приклади образів протилежних. На сьогодні в медіаконтенті з'явилося багато героїнь-жінок з розвинутою маскуліністю – молодих, привабливих, активних, воїнів, досить вправно володіючих зброєю та бойовими мистецтвами (крім "Вбити Біла" та серіалів "Ксена – принцеса-воїн", "Баффі – володарка вампірів" та "Мисливці за стародавністями" можна назвати ще купу фільмів з подібними героїнями, що стають зразком для наслідування дівчаток нашого соціуму), а також займаючих високу посаду, що хоробро справляються з багатьма чоловіками-підлеглими та міцно тримають їх в кулаку (або під каблук – серіал "Маргоша").

Висновки. Емпіричне дослідження показало, що сучасний серіальний світ характеризується сильним змішанням рольових позицій жінки й чоловіка. Факторний аналіз оцінок персонажів сімейних гумористичних серіалів виявив три стереотипних образи, які визначають серіального персонажа: "ненадійна неосвічена людина", "сильна (слабка) особистість", "некрасива людина, що сподівається лише на себе". Основою для стереотипізації є такі якості як освіченість, сила/слабкість особистості, привабливість.

Зрозуміло, що стереотипні образи є спрощеними, плоскими, без різноманіття відтінків, що притаманні реальним людям. Серіальні образи, що є основою гендерної соціалізації дитини молодшого шкільного світу зводяться

до таких: "Грубий неосвічений мужик", "Слабкий чоловік", "Холодний чоловік", та жіночі – "Слабка жінка", "Статусна жінка", "Поступлива жінка". І постає питання, до чого дійде наше суспільство за умови таких викривлених гендерних моделей поведінки? Що засвоюють діти, які через десять років будуть будувати власні стосунки, формувати сім'ї та виховувати дітей? Чи можемо ми довірити сучасним серіалам соціалізацію дитини? Адже за оцінками експертів, діти у віці від 5ти до 8ми років відчують задоволення від вербального гумору, це ще більш сильно виражено у дітей 8–12 років. Вони дивляться гумористичні серіали і будуть дивитися надалі, несвідомо засвоюючи гендерні стереотипи. Медіа є нашою реальністю, від цього не заховаєшся.

На наш погляд, єдиною відповіддю на всі ці питання є медіаосвіта – формування медіакомпетентності, і не лише підростаючого покоління, а й їхніх батьків, які сьогодні заохочують дитину до медіасоціалізації, несвідомо віддаючи медіа перше місце і в своєму житті.

Список використаних джерел

1. Абраменкова В. В. Социальная психология детства : Учебное пособие / В. В. Абраменкова. – М. : ПЕР СЭ, 2008. – 431 с.
2. Леммиш Д. Жертвы экрана. Влияние телевидения на развитие детей / Д. Леммиш / Пер. с англ. С. Д. Грековой. – М. : Поколение, 2007. – 304 с.
3. Мид М. Культура и мир детства: Изб. произв. / М. Мид / Пер. с англ. и коммент. Ю. А. Асеева. – М. : Наука, 1988. – 429 с.
1. Abramenkova V. V. Social psychology of childhood : Textbook / V. V. Abramenkova. – M. : PER SE, 2008. – 431 p.
2. Lemish D. Victims screen. The impact of television on children's development / D. Lemish. – M. : Generation, 2007. – 304.
3. Mead M. Culture and the world of childhood: the huts / M. Mead. – Moscow : Nauka, 1988. – 429 p.

Надійшла до редколегії 13.10.13

Е. Вознесенская, канд. психол. наук
Институт социальной и политической психологии НАПН Украины, Киев

МЕДИАСОЦИАЛИЗАЦИЯ: ГЕНДЕРНЫЕ СТЕРЕОТИПЫ СЕРИАЛЬНОЙ РЕАЛЬНОСТИ

Статья содержит частичные результаты эмпирического исследования образов персонажей, которые являются основой для гендерной социализации личности. Выделены типичные стереотипные сериальные образы. Сделан вывод об искажениях в гендерных моделях поведения ребенка младшего школьного возраста, возникающих из-за медиасоциализации.

Ключевые слова: медиасоциализация, сериал, стереотипные образы, ребенок.

O. Voznesenska, Ph.D.
Institute of social and political psychology NAPS of Ukraine, Kyiv

MEDIA-SOCIALIZATION: GENDER STEREOTYPES OF SERIAL REALITY

This article contains partial results of the empirical study of images of characters, which have crucial influence on gender socialization. Typical stereotypical images of soap opera heroes are selected. It is concluded that distortions in gender behavioral models among children of primary school age occur due to the specifics of the media socialization process.

Keywords: media socialization, soap opera, stereotypical images, child.

УДК 316.614

С. Гарькавець, д-р психол. наук, доц.
Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля, Луганськ

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ВПЛИВИ ТА ПРОЦЕС СОЦІАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ В УМОВАХ ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ЗМІН

У статті аналізуються можливості використання видів і засобів соціально-психологічного впливу та з'ясовуються, які з них є найбільш ефективними щодо виконання молоддю певних вимог суспільства в умовах трансформаційних змін. Наводяться результати емпіричного дослідження, в якому засвідчено, що чим вищим є рівень задоволення потреб, тим більше раціональним виявляється індивід та у реальному житті, він, переважно, керується здоровим глуздом стосовно виконання суспільних вимог.

Ключові слова: вплив, особистість, соціалізація, трансформаційні зміни.

Постановка проблеми. Вектор розвитку сучасного українського суспільства постійно змінюється, що зумовлює наявність перманентного стану та невизначеність його місця у процесах світової глобалізації. На це впливає цілий ряд чинників, але, як на нашу думку, на першому місці знаходяться чинники соціально-психологічного змісту.

Можна заперечити такий констататив, поставивши на перше місце соціально-економічні, правові, політичні та інші чинники. Але виникає питання, чи спроможна людина відчувати справжнє задоволення життям, якщо у неї в цих сферах буде все гаразд, а соціально-психологічно вона неспроможна радіти власному існуванню та випробовує проблему особистісного сенсу? Досвід свідчить, що навіть економічно достатні, розвинені, освічені люди випробовують негативні аспекти життя та їхнє невдоволення може призводити до руйнівних процесів у суспільстві. При підвищенні питомої ваги таких індивідів, ми можемо спостерігати різні соціальні деструкції. Разом із цим продовжують спостерігатися нові течії асоціальних та антисоціальних проявів, що зумовлюють як пошук нових шляхів соціалізації індивіда, так і пошук нових превентивних засобів щодо їхнього запобігання.

Отже, знаходження нових підходів, які б зумовили оптимізацію процесу соціалізації особистості, виховання та превентивної роботи, наразі становить найактуальніше завдання для науковців із різних сфер наукового знання, у тому числі зі сфери соціальної психології.

Теоретичний аналіз проблеми. Як зарубіжні (В. Адамс, А. Бандура, А. Бек, Д. Доллард, Л. Колберг, Дж. Кольман, Р. Мілз, Р. Моріс, К. Роджерс, С. Хенгелер, М. Хокінс та ін.), так російські (Г. М. Андреева, І. П. Башкатов, Ю. О. Клейбергер, К. Муздибаєв, О. О. Реан та ін.) і вітчизняні (І. Д. Бех, М. Й. Боришевський, С. Д. Максименко, Н. Ю. Максимова, В. В. Москаленко, В. О. Татенко, Т. М. Титаренко та ін.) вчені розробили та продовжують розробляти різні концептуальні підходи та соціально-психологічні, психолого-педагогічні програми щодо процесу соціалізації індивіда, формування його самосвідомості на просоціальних засадах.

Проте, численні програми, здебільшого, є не пролонгованими. Час диктує своє, а стрімкі зміни, що відбуваються як у світі в цілому, так і в окремих суспільствах, свідчать на користь того, що пролонгація тієї або іншої програми є складною та невдячною справою. Аналіз зарубіжної соціально-психологічної літератури засвідчив, що майже 230 програм, в яких автори пропонували вирішення проблеми превенції та реабілітації делінквентів у пролонгованому варіанті (від 10 до 30 років) мали низькі показники ефективності та не призвели до вироблення загальноприйнятної концепції [2; 5; 8].

Головною причиною такого негативного стану речей, на думку Г. М. Авер'янової, Н. М. Дембицької, В. В. Москаленко та ін., є неефективна адаптація людини до суспільних вимог і протистояння суспільству в цілому, яке стримує індивідуальний саморозвиток і са-

моствердження [1; 2; 5; 6]. Закладений внутрішній конфлікт між мірою ідентифікації людини з суспільством і мірою уособлення її з суспільством призводить до виникнення характерних станів, які відтворюються у певних позиціях індивіда до соціального середовища. Так, в одному випадку ми маємо справу з соціальним конформістом, а в іншому – з асоціальною та навіть анти-соціальною особистістю.

Дослідники відзначають, що дефекти процесу соціалізації є наслідком запізнення та недосягнення відповідного рівня розвитку особистості. Це відбувається через послаблення уваги суспільства до позитивного регулювання (особливо у молоді) та недостатній кваліфікований підхід до психологічних особливостей цього процесу; через відсутність правильного педагогічного керівництва, належної організації життєвого простору, недостатню увагу, любов й підтримку дітей з боку значущих дорослих, насамперед батьків; через опірність педагогічним впливам особливостей розвитку психічної діяльності особистості, а також невмілі виховні дії дорослих [9; 14].

Разом із цим, процес соціалізації у вирішальному сенсі відбувається в онтогенезі й тому зумовлений, здебільшого, суспільними обставинами, а не біологічними чинниками. Тому успіх цього процесу знаходяться у "потенціях" суспільства, соціальних груп та окремих людей, що займаються вихованням інших.

Фахівці пропонують як різні підходи до розв'язання проблеми соціалізації, так і широке коло засобів виховання. Наприклад, пропонується побудувати систему правового виховання молоді на державному рівні. Така система зобов'язана забезпечити майже тотальний контроль за поведінкою дітей, підлітків і молоді. До роботи пропонується залучити відділи профілактики правоохоронних органів, інспекції з профілактики правопорушень неповнолітніх, викладачів, психологів і соціальних педагогів освітянських установ і т. ін., впровадити інтенсивні психолого-педагогічні технології, видання навчальної літератури, наочних посібників, навчальних фільмів, розповсюдження передового досвіду, спеціально розробити методики щодо виховної роботи з різними верствами населення [14]. Взагалі пропонується загальнодержавна програма (яких уже, до речі, була велика кількість), але алгоритми її реалізації ще потребують своєї деталізації та відповідного фінансового забезпечення.

Російський вчений-психолог В. Ф. Пірожков зазначає: "За останні роки у державі розпалася радянська система заходів, що існувала раніше, щодо боротьби зі злочинністю неповнолітніх. Ця система включала більше ніж 50 соціальних інститутів – різнотипових державних і суспільних організацій, установ і посадових осіб" [13, с. 309]. На думку науковця, все це призвело до колапсу правового виховання та правової соціалізації молоді. Вчений пропонує задіяти систему профілактичних заходів загального та спеціального психолого-педагогічного спрямування. К. Муздибаєв зазначає, що основним завданням системи виховання мусить бути

формування відповідальності як ознаки характеру особистості, яка сприяє прийняттю відповідальності заздалегідь, свідомо та без примусу [11].

Вітчизняні фахівці пропонують враховувати всю сукупність елементів соціокультурного, духовного середовища, усіх відносин, в які реально включається дитина. На їхню думку, в умовах сучасної інформаційної культури засобами виховання стають практично будь-які факти особистого життя дитини, які викликають сильні переживання і породжують потребу виявляти свій соціальний досвід. Дітей потрібно включати у "дорослий" життєвий простір, їм потрібно пропонувати партнерство, викликати потребу у співробітництві в загальному соціальному просторі соціалізації. Для того, щоб забезпечити справжнє дорослішання, а не пристосування до випадкових обставин і сумнівних цінностей, потрібно організовувати позашкільний простір, певним чином позбавивши впливовості школоцентризму. З цією метою дослідники пропонують організувати такі форми педагогічного впливу, як ігрові групи скаутського типу, які організовуються дорослими з урахуванням основних потреб підростаючої людини [1].

Ряд фахівців вважає, що для ранньої соціалізації індивіда велике значення має формування особистості у родині. Так, зазначається, що емоційно-теплі контакти, поважливе ставлення до дітей з боку батьків і дорослих є запорукою їхньої доброзичливості, самостійності, здібності до співпраці, вміння конструктивно вирішувати конфлікти [5; 6; 9; 11].

Проте слід зазначити, що ще Г. С. Костюк відзначав, що внутрішні суперечності, притаманні особистості, виступають рушійною силою переходу її від нижчих до вищих ступенів розвитку. Саме суперечності стають джерелом активності, намагання усунути ці суперечності, виробити нові способи поведінки, досконаліші дії та пов'язані з ними властивості [7]. У цьому сенсі головним виявляється те, що людина кожного разу, поборюючи внутрішні суперечності, входить у певну соціальну реальність у формі конкретних життєвих ситуацій. Тому можливість конструктивно протистояти життєвій ситуації та знаходити правильні алгоритми своєї поведінки й виступає якісним показником особистості.

Отже слід зазначити, що більшість науковці розглядають саме впливи (соціально-психологічні або педагогічні) в якості головного засобу передачі індивіду соціальних цінностей та норм суспільства. Тобто, впливи посідають визначальне місце у процесі соціалізації, а його вміле й ефективне застосування є головною умовою просоціального розвитку особистості.

Мета статті. Проаналізувати існуючі види та засоби впливів і з'ясувати, які з них є найбільш ефективними щодо виконання молоддю певних вимог суспільства в умовах трансформаційних змін.

Основні результати дослідження. Вважається, що головним завданням виховання є прагнення до досягнення гармонійних відносин людини з суспільством, іншими людьми, покращення та гармонізації особистісних властивостей людини. Завдяки цьому можливо досягти позитивних змін у поведінці людей та запобігти їхній десоціалізації [6]. При цьому соціалізація особистості передбачає, з одного боку, ефективну адаптацію людини у суспільстві, а з іншого – здатність її певною мірою протистояти цьому суспільству. Тобто ефективна соціалізація – це певний баланс між ідентифікацією з суспільством та уособленням в ньому. Це так званий соціально-гармонійний розвиток індивіда. Але відомо й те, що гармонія (від греч. *harmonikos* – злагоджений, розмірний) – це узгодженість, злагодженість у сполученні чого-небудь, а також щось середнє між своїх сусі-

дів (математичне) [15, с. 111]. Тобто гармонійно розвинена людина це така людина, яка відповідає усередненим потребам суспільства. Відтак ефективна соціалізація у своєму кінцевому результаті пропонує людині узгодженість її "Я" з соціальною структурою суспільства. Коли такої узгодженості не відбувається, людина стає соціальним девіантом (або зі знаком плюс та, здебільшого, зі знаком мінус).

Чи не від того так відбувається, що людині суспільство пропонує щось середнє, а вона вже змалку не вважає за потрібне задовольнятися цим? Дитина вважає, що вона здібна на більше, ніж бути такою, як усі.

Яскравим прикладом такого невдоволення може слугувати створення в одному з міст Російської Федерації замість середньої школи інтернатної системи екстернатної школи для дітей, які хронічно не встигали у школі, втікали з дому, вживали алкогольні напої. Як відзначають дослідники, цей тип школи дозволив відірвати дітей від негативно-стереотипних, патогенних відносин із навколишнім світом та занурити їх у високomorальне, художньо-творче середовище. Було реалізовано принцип В. М. М'ясищева про те, що "виховання людини є, перш за все, вихованням її відносин". Більше ніж 80 % дітей закінчили школу з золотими та срібними медалями та продовжили навчання у різних вищих навчальних закладах [6].

Отже, ефективність соціалізації в першу чергу залежить від тих соціально-психологічних впливів, під які людина потрапляє з дитинства та відчуває на собі у процесі онтогенезу. Відтак, акцент слід ставити не на гармонізованому вихованні дитини, а знаходити для неї її "острів соціальної інтеграції", який буде позитивно доповнювати загальний "ландшафт суспільного життя".

У соціальній психології виокремлюється кілька видів впливу. По-перше, це соціально-психологічний вплив у спеціально створеному середовищі. Такий вплив вітілюється у різних формах організаційної роботи. Наразі ми маємо значну кількість як позитивних, так і негативних прикладів продукування такого впливу (дитячі садки, школи, армія, але і "Джонстаун", місця позбавлення волі тощо).

По-друге – соціально-психологічний вплив у середовищі, створеному засобами масової інформації. Радіо, телебачення, друковані видання та Інтернет – все це засоби такого впливу, які в умовах глобалізації світу несуть у собі "колективне" навантаження. Таке середовище позбавлене індивідуалізації та разом із цим впливає на кожного окремо, де б він не знаходився. Особливо актуалізуються телебачення та Інтернет, які на думку дослідників володіють особливим потенціалом впливу як на свідоме, так і підсвідоме особистості [10].

Встановлено, що засобами психологічного впливу виступають переконання, навіювання, наслідування та психологічне зараження. До речі, дехто з фахівців виокремлює ще один засіб впливу – моду [12]. Усі засоби так або інакше використовуються у соціально-психологічних впливах із різною амплітудою свого застосування. При цьому результатом таких впливів є зміни, які виникають в об'єкті впливу. Відбувається, перш за все, перебудова системи соціальних установок, атитюдів, відношень, уявлень та спрямованості поведінки особистості в цілому.

На емпіричному рівні, нами була здійснена спроба визначити уявлення студентської молоді про релевантність певних соціальних вимог, які визначають спрямованість її поведінки в сучасних умовах розвитку трансформуючого суспільства та видів і засобів соціально-психологічного впливу, що спроможні найбільш ефективно екстраполювати ці вимоги.

Випробуваним-студентам (юнаки та дівчата у віці від 19 до 25 років, N=180) на першому етапі дослідження було запропоновано відповісти на запитання анкети

щодо дієвості впливу певних соціальних вимог нормативного характеру (n=20) (див. табл. 1).

Таблиця 1

Результати анкетування щодо дієвості впливу соціальних вимог (N=180)

№ п/п	Соціальні вимоги	Визначення (у %)		
		Впливає	Не впливає	Впливає, якщо має силу закону
1.	Виконання законів	111	69	-
2.	Дотримання правил дорожнього руху	168	12	-
3.	Гідне ставлення до інших	87	63	30
4.	Дотримання правил етикету	5	150	25
5.	Сплата податків	105	85	-
6.	Поважно спілкуватися	33	118	29
7.	Бути завжди чесним	55	110	15
8.	Виконувати правила розпорядку дня	9	155	16
9.	Поважно ставитися до старших	138	19	23
10.	Надавати допомогу постраждалим	40	113	27
11.	Виконувати правила екологічної безпеки	70	110	-
12.	Виконувати вказівки батьків	141	29	10
13.	Сплачувати штрафи	116	33	31
14.	Не давати хабар	69	98	13
15.	Заохочувати за зроблену справу	62	57	61
16.	Карати за вчинене правопорушення	63	5	112
17.	Виконувати вказівки вихователя	95	57	28
18.	Поважати державні символи	122	43	15
19.	Дотримуватися гендерної рівності	61	103	16
20.	Толерантне ставлення до представників інших національностей	17	148	15

На другому етапі ми запропонували студентам визначити релевантність видів і засобів соціально-психологічного впливу відносно кожної запропонованої соціальної вимоги. Випробуваним було поставлене одне запитання: "Яким видом і засобом впливу можна

краще вплинути на вас, з метою змусити керуватися тією або іншою вимогою у реальному житті?" Третім етапом було виявлення базових потреб випробуваних за методикою, розробленою на базі ієрархії потреб А. Маслоу (див. табл. 2).

Таблиця 2

Результати визначення ієрархії потреб у групах випробуваних (N=180)

Ієрархія потреб	Групи випробуваних (у %)		λ – критерій Колмогорова-Смірнова
	"Більшість"	"Меншість"	
Фізіологічні (матеріальні) потреби	17	5	λ = 1,38; p≤0,04
Потреба у безпеці	83	11	λ = 1,65; p≤0,008
Соціальні (у любові та приналежності) потреби	54	42	λ = 1,18; p≤0,12
Потреба у соціальному визнанні (повазі)	31	93	λ = 1,26; p≤0,08
Потреба у самоактуалізації	20	83	λ = 1,44; p≤0,03

Після обробки отриманих результатів ми констатували таке. Переважна більшість випробуваних (більше ніж 70 %) відмітили дієвості впливу всіх соціальних вимог. Проте менше 20 % випробуваних вважають такими тільки ті, за якими стоїть "сила закону". Такі випробувані у реальному житті, здебільшого, керуються не тим, що є вимогою, а тим, що може складати суб'єктивне розуміння "здорового глузду".

"Більшість" випробуваних (майже 70 %) поряд із переконанням відзначила релевантність таких видів впливу, як навіювання, наслідування та зараження. "Меншість", переважно, наполягала тільки на дієвості такого виду впливу, як переконання.

Відповіді на запитання щодо дієвості конкретного засобу впливу також поділили випробуваних. Майже 20% випробуваних вважають, що саме Інтернет володіє найбільшою переконливістю щодо трансляції соціальних вимог. Ще 40% випробуваних акцентують думку на дієвості телебачення. Власну позицію, випробувані пояснювали тим, що такі засоби впливу володіють необхідним рівнем переконливості, оскільки можна не тільки читати, слухати, але й безпосередньо бачити та спостерігати.

Отже, дані пояснення надають підстави зробити висновок, що у випробуваних, які вважають Інтернет та телебачення найбільш переконливими засобами впли-

ву, когнітивні та раціональні структури психіки "розмиті" емоційним компонентом сприйняття відеоінформації.

За визначенням Д. В. Ольшанського, спостереження за подіями на телеекрані призводить до отождолення індивідів зі співучасниками подій, що транслюються, та на відміну від раціональної логіки у них з'являється інша – емоційна психологіка. Тобто, переконливість з'являється на підставі того, що рефлексивно спрацьовує дивовижний для здорового глузду принцип: "Я бачив – отже, це правда!" [12].

Взагалі можна зробити висновок, що менше ніж 30% випробуваних керуються соціальними вимогами у реальному житті на підставі їхньої переконливості, а інші, або завдяки сильному навіюванню, або через страх бути покараними, або піддаються дієвому впливу зазначених вимог на підставі того, що "так вчиняють інші" (наслідування та зараження). Так звана "меншість" випробуваних може використовувати й такий спосіб, як спосіб "спроб і помилок" та повторювати ті дії, за якими раніше знаходився позитивний результат.

За результатами дослідження ієрархії потреб у представників "Більшості" найбільш актуалізованою виявилася потреба у безпеці (83 %). У представників "Меншості" переважала актуалізація потреби у соціальному визнанні (93%) та самоактуалізації (83%). Зазначене свідчить, що випробувані, які вважають, що пере-

важно всі види соціально-психологічного впливу можуть бути продуктивними у сенсі зміни їхніх уявлень, ставлень та спрямованості поведінки, не вважають себе захищеними та випробовують потребу у безпеці. Навпаки, випробувані, для яких релевантним виступає тільки такий вид впливу, як переконання, відчувають потребу у соціальному визнанні та самоактуалізації, і саме вони, у реальному житті, здебільшого керуються здоровим глуздом.

Висновки. Наявність диференційованого підходу в застосуванні видів і засобів соціально-психологічного впливу виявляється найбільш ефективним щодо зміни уявлень, ставлень та поведінки індивідів у повсякденному житті. Але, у той же час, такі зміни, значною мірою, залежать від рівня потреб, які випробовує кожен із них. Чим вище є рівень потреб, тим більшою мусить бути переконливість дії соціальної вимоги.

Гармонізація особистості повинна мати багаторівневу структуру. Виявляється не ефективним ототожнення усіх із усіма. У кожної особистості свій рівень актуалізації потреб і стосовно неї мають бути задіяні й відповідні механізми і чинники соціалізації. Різні види соціально-психологічного впливу не функціонують у відриві один від іншого й тому є ще одне завдання, яке потребує свого вирішення. Це злагодженість впливів, їхня несуперечлива дія. У цьому випадку ми можемо розраховувати на ефективну соціалізацію особистості. За умов трансформаційних змін оптимізація процесу соціалізації передбачає використання усього спектру впливів при їх конгруентному поєднанні.

Список використаних джерел

1. Авер'янова Г. М. Особливості соціалізації молоді в умовах трансформації суспільства / Г. М. Авер'янова, Н. М. Дембицька, В. В. Москаленко. – К.: "ППП", 2005. – 307 с.
2. Бартол К. Психология криминального поведения / Курт Бартол. – СПб.: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2004. – 352 с.
3. Блэкборн Р. Психология криминального поведения / Ричард Блэкборн. – СПб.: Питер, 2004. – 496 с.
4. Боришевський М. Й. Сімейне виховання як гарант морального становлення особистості / М. Й. Боришевський // Початкова школа. – 1995. – № 4. – С. 4-9.
5. Девиантологія: Хрестоматія / [автор-составитель Ю. А. Клейберг]. – СПб.: Речь, 2007. – 412 с.
6. Кон І. С. Психология ранней юности / И. С. Кон. – М.: Просвещение, 1989. – 255 с.
7. Костюк Г. С. Навчання і розвиток особистості / Г. С. Костюк. – К.: Радянська школа, 1968. – С. 9.

8. Кудрявцев В. Н. Преступность и нравы переходного общества / В. Н. Кудрявцев. – М.: Гардарики, 2002. – 238 с.
9. Максимова Н. Ю. Особистісні детермінанти соціальної дезадаптації / Н. Ю. Максимова // Теоретико-методологічні проблеми розвитку особистості в системі неперервної освіти: Матеріали методологічного семінару АПН України 16 грудня 2004 року / За ред. академіка С. Д. Максименка. – К., 2005. – С. 177-184.
10. Москаленко В. В. Психология соціального впливу. Навч. пос. / В. В. Москаленко. – К.: Центр учбової літератури, 2007. – 448 с.
11. Муздыбаев К. Психология ответственности / Куанышбек Муздыбаев. – Л.: Наука, 1983. – 240 с.
12. Ольшанский Д. В. Психология масс / Д. В. Ольшанский. – СПб.: Питер, 2002. – 368 с.
13. Пирожков В. Ф. Криминальная психология / В. Ф. Пирожков. – М.: Ось-89, 2001. – 704 с.
14. Прикладная юридическая психология / Под ред. А. М. Столяренко. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2001. – 639 с.
15. Словарь иностранных слов. – [13-е изд., стереотип.]. – М.: Рус. яз., 1986. – 608 с.

1. Aveyanova G. M. Features of socialization of youth in transforming society / G. M. Aveyanova, N. M. Dembytska, V. Moskalenko. – K.: "PPP", 2005. – 307 p.
2. Bartol K. Psychology of crime behavior / Kurt Bartol. – SPb.: Prime EVROZNAK, 2004. – 352 p.
3. Blackburn R. Psychology of crime behavior / Richard Blackburn. – SPb.: Piter, 2004. – 496 p.
4. Boryshevskyy M. J. Upbringing as a guarantor of moral identity formation / M. J. Boryshevskyy // Pochatkova Shkola. – 1995. – № 4. – S. 4-9.
5. Deviantology: A Reader / [Compiled by Yu. Kleyberh]. – SPb.: Rech, 2007. – 412 p.
6. Kon I. S. Psychology of early adolescence / I. S. Kon. – M.: Prosveschenie, 1989. – 255 p.
7. Kostyuk G. S. Training and personal development / G. S. Kostyuk. – K.: Radyanska Shkola, 1968. – P. 9.
8. Kudryavtsev V. N. Crime and mores of a transitional society / V. N. Kudryavtsev. – M.: Gardariki, 2002. – 238 p.
9. Maksimova N. Yu. Personality determinants of social exclusion / N. Yu. Maksimova // Theoretical and methodological problems of the individual in the system of lifelong learning: Proceedings of the methodological seminar of Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine. December 16, 2004 / Ed. by S. D. Maksymenko. – K., 2005. – P. 177-184.
10. Moskalenko V. Psychology of social impact: Tutorial book / V. Moskalenko. – Kyiv: Centr uchbovoyi literatury, 2007. – 448 p.
11. Muzdybaev K. Psychology of liability / K. Muzdybaev. – Leningrad: Nauka, 1983. – 240 p.
12. Olshanskyy D. V. Psychology of mass / D. V. Olshanskyy. – SPb.: Piter, 2002. – 368 p.
13. Pyrozhekov V. F. Crime psychology / V. F. Pyrozhekov. – M.: Os'-89, 2001. – 704 p.
14. Applied law psychology / ed. by A. Stolyarenko. – Moscow: UNITY-DANA, 2001. – 639 p.
15. Dictionary of foreign words / 13th ed. – Moscow: Russkyy Yazyk, 1986. – 608 p.

Надійшла до редколегії 05.11.13

С. Гарькавец, д-р психол. наук, доц.

Южноукраинский национальный университет имени Владимира Даля, Луганск

СОЦИАЛЬНОПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ВЛИЯНИЯ И ПРОЦЕСС СОЦИАЛИЗАЦИИ ЛИЧНОСТИ В УСЛОВИЯХ ТРАНСФОРМАЦИОННЫХ ИЗМЕНЕНИЙ

В статье анализируются возможности применения видов и способов социально-психологического влияния, и выясняется, какие из них являются наиболее эффективными относительно выполнения молодежью требований общества в условиях трансформационных изменений. Представлены результаты эмпирического исследования, в котором установлено, что чем более высоким есть уровень удовлетворения потребностей, тем более рациональным становится индивид и в реальной жизни он, преимущественно, руководствуется здравым смыслом относительно выполнения социальных требований.

Ключевые слова: влияние, личность, социализация, трансформационные изменения.

S. Garkavets, Dr. Sc., Ass. Prof.

Volodymyr Dahl South-Ukrainian National University, Lugansk

SOCIAL-PSYCHOLOGICAL INFLUENCES AND THE PROCESS OF PERSONALITY SOCIALIZATION IN CANDITION OF TRANSFORMATIONS

The article analyzes the possibility of types and methods of the social and psychological impact, and find out which ones are the most effective on the implementation of the requirements of the youth society in terms of transformational change. The results of empirical study, which found that the higher is the level of needs, the more rational the individual, and in real life he mainly use their best judgment with respect to the fulfillment of social needs.

Key words: impact, personality, socialization, transformational change.

УДК 159.947.5+159.923.35

В. Гупаловська, канд. психол. наук, доц.
Н. Левус, канд. психол. наук, доц.
Львівський національний університет імені Івана Франка, Львів

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ МОТИВАЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ

Розглянуто особливості особистості з різним рівнем мотиваційного інтелекту. Доводиться, що особистісна структура може по-різному впливати на прояви мотивації. Особа, котра характеризується високим рівнем мотиваційного інтелекту, використовує усі ситуаційні можливості для досягнення цілі, а також будуючи плани, передбачає кілька варіантів розв'язання проблеми, враховуючи обставини. За допомогою методик по дослідженню мотиваційної та когнітивної сфери виявлено, що взаємозв'язки між ними мають опосередкований характер.

Ключові слова: мотиваційний інтелект, мотивація, мотив, ціль, потреба.

Актуальність дослідження. В поведінці людини є дві функціонально взаємопов'язані сторони: спонукальна та регуляторна. Спонукальна сторона забезпечує активізацію та спрямованість поведінки, а регуляторна відповідає за те, як поведінка складається в конкретній ситуації. Психічні процеси, явища і стани: відчуття, сприймання, пам'ять, увага, увага, мислення, характер, темперамент, емоції – все це в основному забезпечується регуляцією поведінки. Стимуляція поведінки пов'язана з мотивами та мотивацією.

Мотиваційний інтелект є відносно новим поняттям у психології. У його розвиток зробили свій вклад такі зарубіжні психологи, як Г.-Ю. Айзенк, Г. Гарднер, Дж. Гілфорд, Г. Олпорт, М. Саллівен, Р. Стенберг, Е. Торндайк, Т. Хант, Н. А. Кудрявцева, В. М. Куніцина та ін. [1–7; 9]. Проте широке розповсюдження цей термін отримав завдяки працям польської дослідниці Г. Вечорковської-Нейтардт [8; 10]. Саме вона наголосила, що це вміння формулювати цілі та обирати відповідні стратегії їх реалізації. В зв'язку з цим особливого значення набуває вивчення індивідуальних відмінностей у сфері формулювання цілей, які утворюють мотиваційну структуру, що поєднуючись із інтелектуальними здібностями, утворюють мотиваційний інтелект.

Саме тому дослідження феномену мотиваційного інтелекту є актуальним в сучасних складних життєвих умовах.

Об'єктом дослідження виступає мотиваційний інтелект як складова загального інтелекту.

Предметом дослідження є психологічні особливості прояву мотиваційного інтелекту.

Мета дослідження: теоретично обґрунтувати та емпірично дослідити мотиваційний інтелект як вміння вибору цілей та відповідних стратегій поведінки.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Мотиваційний інтелект – термін, запропонований Г. Вечорковською-Нейтардт з метою описати вміння, котрі дають можливість людині радити собі у звичайних щоденних ситуаціях. Мотиваційний інтелект (за Г. Вечорковською-Нейтардт) – це вміння формулювати цілі та обирати відповідні стратегії їх реалізації. В зв'язку з цим особливого значення набуває вивчення індивідуальних відмінностей у сфері формулювання цілей [10].

Особа, котра характеризується високим рівнем мотиваційного інтелекту:

1. здатна формулювати адекватні цілі, що відповідають її власним можливостям та вмінням;
2. працює над досягненням цілі щоденно, виокремлюючи з "великої, глобальної" цілі менші;
3. використовує усі ситуаційні можливості для досягнення цілі;
4. будуючи плани, передбачає кілька варіантів розв'язання проблеми, враховуючи "особливі" обставини;
5. здатна використовувати власні здібності та утримувати оптимальний рівень стимуляції;
6. усвідомлює перешкоди, котрі можуть завадити досягненню мети;

7. контролює ситуацію, щоб непотрібні чинники не поглинали її енергію;

8. є схильною до саморефлексії – знає власні міцні та слабкі сторони.

Мотиваційний інтелект – це вміння вибору цілей та відповідних стратегій поведінки. Відповідно до особливостей мотиваційного інтелекту люди поділяються на два типи:

"Деталізуюча" – це особа, котрі вміє чітко та однозначно формулювати мету та має навички організації власного часу. Така особа любить усе знати в найменших деталях, здатна до швидкого прийняття рішень, але за умови, що має вибирати з невеликої кількості варіантів [8].

"Узагальнююча" – особа, котра все робить "більш-менш". Не любить роботи, котра вимагає старанності. Не намагається вивчити матеріал досконально. Саме тому знання такої особи є, переважно, досить широкими, та неглибокими. Така особа не вміє організовувати свій час – розпочинаючи роботу не аналізує, скільки часу їй потрібно для того, щоб щось зробити та скільки часу їй займе виконання кожного виду роботи. Робить багато речей в один момент, легко переключається з одного виду діяльності на інший, здатна до синтезу проблеми, бачить цілісність з різних перспектив і тому може бути творчою особою [8].

Сьогодні на ринку праці найбільші шанси мають особи, котрі здатні в потрібний момент застосувати відповідний тип мотиваційного інтелекту, тобто є здатними адаптувати діапазон мети та підібрати відповідний тип мотивації [5]. В одній ситуації доцільним є використання дуже детального опису мети, котре підвищує мотивацію. Це, в свою чергу, зумовлює те, що людина не відкладає справу на потім. В інших випадках варто мати широкий діапазон цілей, оскільки це дає можливість бачити більше можливостей розв'язання проблеми.

Таким чином, завдяки розвинутому мотиваційному інтелекту людина є здатною до самоорганізації та планування, адекватно оцінює власні можливості та умови життєдіяльності, володіє вміннями розставляти пріоритети при виборі певних видів діяльності та здійснювати діяльність згідно власно накреслених цілей.

Отже, мотиваційний інтелект, з нашої точки зору, утворюється завдяки таким складовим:

1. Когнітивний компонент: виражені розумові якості, пов'язані із здатністю розуміти і моделювати соціальні явища, розуміти людей та їх мотиви.
2. Характеристики самосвідомості: адекватна самооцінка, почуття самоповаги, відкритість новим ідеям, свобода від комплексів, придушених імпульсів.
3. Організаційні здібності та адаптаційна гнучкість.
4. Енергетичний компонент: психічна і фізична витривалість, активність.

Таким чином, дана особа буде краще адаптуватись до різних життєвих ситуацій, досягати успіху як в особистому житті, так і у професійному середовищі.

Результати емпіричного дослідження. Методи та методики для проведення дослідження: Методика дослідження емоційної спрямованості особистості (Б. Додонов), Особистісний диференціал (варіант, адаптований в НДІ ім. В. М. Бехтерева), Методика "Діагностика мотиваційної структури особистості" В. Е. Мільмана, Методика діагностики мотивації досягнення (А. Мехраб'ян, модифікація М. Ш. Магомед-Емінова), Опитувальник для визначення стилю мислення особистості. **Методи статистичного опрацювання даних:** кластерний, дискримінантний та порівняльний аналіз.

Група досліджуваних: у дослідженні взяли участь 100 осіб. 48 осіб – студенти 4-5 курсу денного відділення філософського факультету Львівського національного університету імені Івана Франка, серед яких 42 досліджуваних жіночої і 6 – чоловічої статі. Решта – 52 особи – студенти 5-6 курсу заочного відділення філософського факультету Львівського національного університету імені Івана Франка.

Гіпотезами, які ми мали на меті перевірити, були припущення про те, що:

1) між особами, які відрізнятимуться за особливостями мотиваційної сфери, існуватимуть відмінності і в когнітивних стилях;

2) досліджувані з різною емоційною скерованістю відрізнятимуться за когнітивними стилями.

Для перевірки висунутих гіпотез та виконання завдань дослідження було застосовано кластерний аналіз. З дерева кластеризації за досліджуваними доволі чітко утворюються два кластери. До першого увійшли 57 осіб: 36 студентів денної форми та 21 студент-заочник. Другий кластер виокремлений на основі 12 студентів-денників і 31 студента-заочника. Отже, у першому кластері переважають молодші студенти, у другому – старші.

З метою підтвердження чи спростування коректності поділу на кластери ми застосували дискримінантний аналіз. Як видно із таблиці 1, в результаті дискримінантного аналізу у процесі оглядової класифікації також утворились дві групи, одна із яких складається переважно із молодих людей віком 21-22 роки (студенти денної форми), а до другого увійшли у переважній більшості студенти-заочники. Отже, коректність поділу на кластери можна вважати підтвердженою.

Повернемось до кластерного аналізу і проаналізуємо показники досліджуваних у двох кластерах, що утворились (рис. 1).

Таблиця 1

Результати дискримінантного аналізу (оглядова класифікація)

Classification Matrix (dani) Rows: Observed classifications Columns: Predicted classifications			
	Percent - Correct	Денна - p=,48000	Заочна - p=,52000
Денна	75,00000	36	12
Заочна	76,92308	12	40
Total	76,00000	48	52

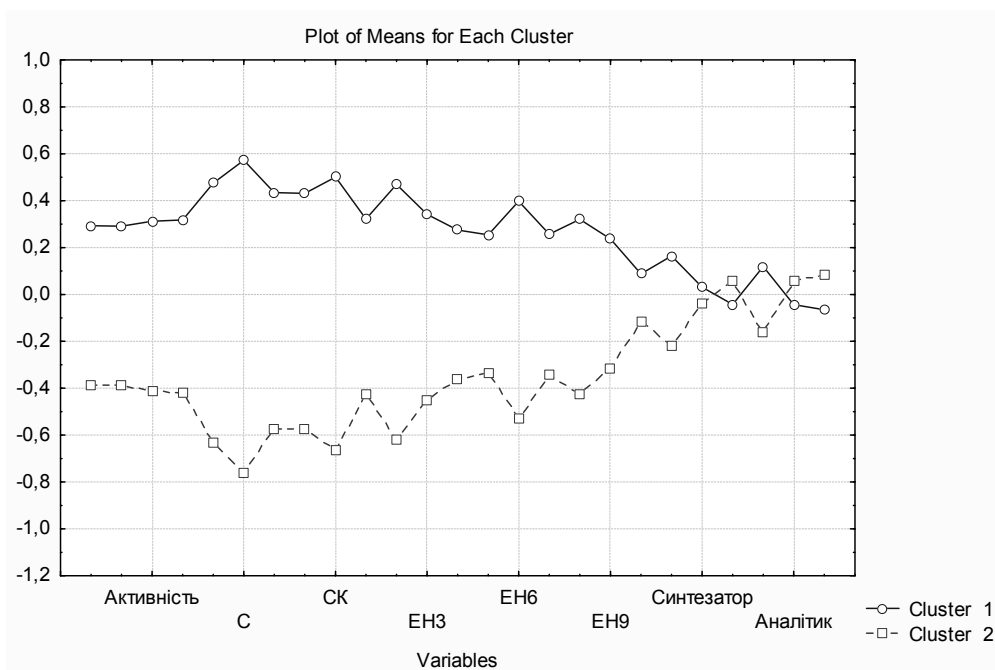

Рис. 1. Графік середніх для виділених кластерів
(кластер 1 – високий мотиваційний рівень, кластер 2 – низький мотиваційний рівень)

З метою детальнішого аналізу відмінностей між кластерами ми провели порівняльний аналіз за Т-критерієм Стьюдента. Між двома кластерами існують статистично значущі відмінності за усіма показниками мотивації та емоційної скерованості на найвищих рівнях імовірності ($0 \leq p \leq 0,003$):

- оцінка ($me_1=13,9$, $me_2=10,3$, $t=3,57$, $p \leq 0,0005$);
- сила ($me_1=8,01$, $me_2=4,21$, $t=3,54$, $p \leq 0,0006$);

- активність ($me_1=8,98$, $me_2=5,12$, $t=3,83$, $p \leq 0,0002$).
- За показниками **мотиваційної структури особистості**:
- "життєзабезпечення" (Ж) ($Me_1=14,25$, $Me_2=11,51$, $t=3,92$, $p \leq 0,0002$);
 - "комфорт" (К) ($Me_1=7,69$, $Me_2=5,17$, $t=2,28$, $p \leq 0,05$);
 - "спілкування" (С) ($Me_1=7,69$, $Me_2=5,17$, $t=2,28$, $p \leq 0,05$);

- "загальна активність" (ЗА) ($Me_1=7,69$, $Me_2=5,17$, $t=2,28$, $p \leq 0,05$);
- "творча активність" (ТА) ($Me_1=7,69$, $Me_2=5,17$, $t=2,28$, $p \leq 0,05$);
- "соціальна корисність" (СК) ($Me_1=7,69$, $Me_2=5,17$, $t=2,28$, $p \leq 0,05$);
- усі показники емоційної скерованості, крім накопичення речей.

Цікаво, що усі вищевказані показники мають вищі значення у кластері № 1. У досліджуваних, що увійшли до першого кластера, також вища мотивація досягнення, вони є більш прагматичними, схильними до синтезу, однак менш ідеалістичними, менш аналітичними та менше реалістичними у когнітивних стилях, однак ці відмінності є незначними і статистично не відрізняють кластери один від другого. Ймовірно, представникам першого кластера притаманне вище мотиваційно-

емоційне напруження, але когнітивні стилі відрізняються слабо. Такі результати ми не можемо пояснити схильністю досліджуваних давати вищі оцінки у будь-яких опитувальниках, оскільки показники переважаючих когнітивних стилів спростовують таку тенденцію.

Якщо розглянути результати порівняльного аналізу представників **денної форми**, які увійшли до першого і другого кластера (табл. 2), то можна побачити, що між кластерами існують статистично значущі відмінності за факторами оцінки (самоповаги), активності (екстравертованості), мотиваційної скерованості на комфорт, спілкування, загальної та творчої активності, соціальної корисності, альтруїстичної, комунікативної та романтичної емоційної скерованості, а решта показників достовірно не відрізняються.

Таблиця 2

Т-критерій між кластером №1 і 2 (денна форма)

	Кластер 1	Кластер 2	t-value	df	p
Оцінка	14,1389	9,5833	2,98351	46	0,004549
Активність	9,3889	5,0833	2,21274	46	0,031918
Комфорт	18,1111	11,5000	4,42393	46	0,000059
СоцСтатус	22,5833	16,5000	5,40854	46	0,000002
ЗагАктивність	16,0278	12,6667	3,07185	46	0,003567
ТворчаАкт-сть	24,5556	18,1667	3,50117	46	0,001042
СуспКорисн	21,2778	15,4167	4,18471	46	0,000127
АльтруїстСпрямов	6,5556	4,8333	2,59353	46	0,012698
КомунікатСпрямов	7,0000	4,7500	3,50864	46	0,001019
РомантСпрямов	7,6111	5,8333	2,85770	46	0,006389
М_дос	121,0000	115,8333	0,93499	46	0,354674
Синтезатор	52,4722	51,3333	0,66849	46	0,507162
Ідеаліст	53,5556	55,8333	-1,12135	46	0,267957
Прагматик	53,6944	51,0833	1,24311	46	0,220127
Аналітик	56,6111	57,0833	-0,19374	46	0,847230
Реаліст	53,6389	54,9167	-0,63521	46	0,528437

Однак, можна говорити про певні тенденції. Активніші мотиваційно й емоційно представники першого кластера є дещо прагматичнішими та більше схильними до синтезу у когнітивній сфері (рис. 2). Отже, особи, схильні до

аналітичного та ідеалістичного стилю мислення, а також реалісти є менш мотиваційно активними. Таким був внесок до кластерів студентів денної форми.

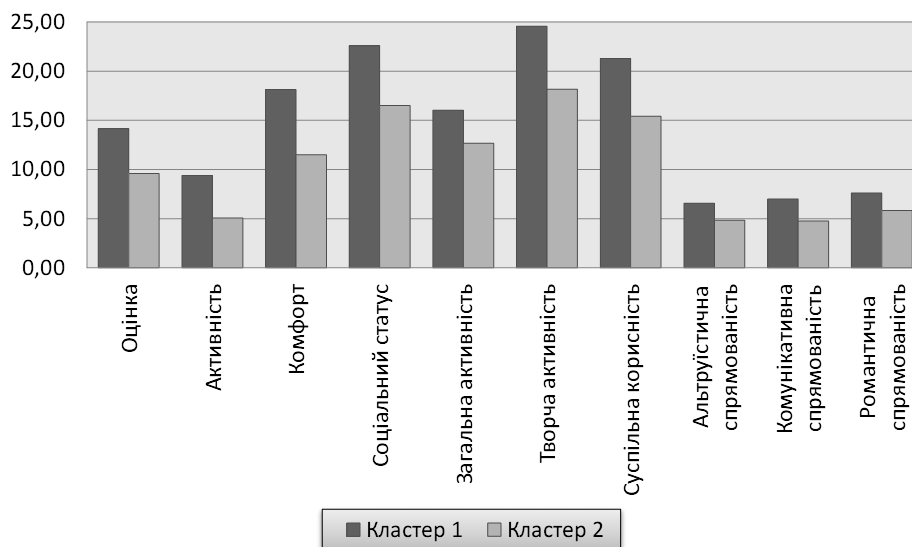

Рис. 2. Порівняння результатів досліджуваних, які мають різну мотиваційну спрямованість (денна форма)

Якщо ж говорити про внесок студентів заочної форми до складу кластерів, то результати порівняльного аналізу за Т-критерієм Стюдента свідчать, що представники першого кластера є більш вольові, впевнені в собі, незалежні, схильні розраховувати на власні сили в складних ситуаціях. У них так само, як у представників денної форми, вищі показники прагнення до комфорту,

спілкування, загальної та творчої активності, соціальної корисності, альтруїстичної, комунікативної та романтичної емоційної скерованості, однак наявне також статистично достовірно вище прагнення до життєзабезпечення, наявна глористична (на самоствердження) емоційна скерованість, також естетична та гедоністична мотивація (рис. 3).

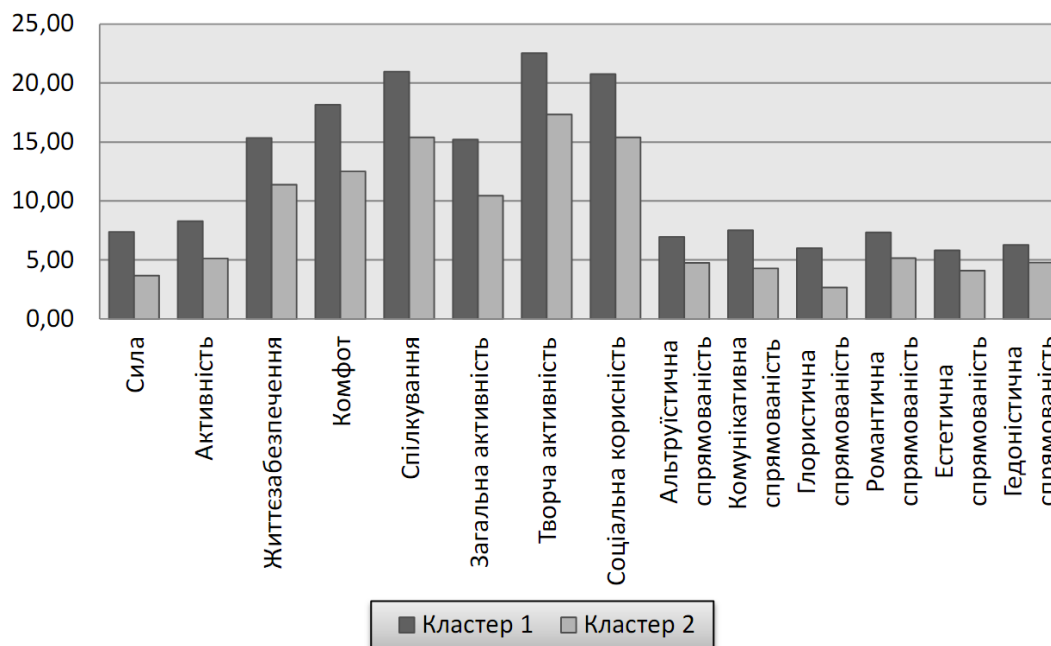

Рис. 2. Порівняння результатів досліджуваних, які мають різну мотиваційну спрямованість (заочна форма)

Інші статистично незначущі відмінності, які звертають на себе увагу, – це, знову ж таки, вища мотивація досягнення у представників першого кластера, вищий показник ідеалізму в судженнях, чого не було у студентів денного відділення, і так само вищий показник прагматизму та схильності до синтезу в когнітивному стилі, як у студентів денного відділення.

Висновки. Підсумовуючи вищесказане, необхідно зазначити, що кластерний аналіз дозволив чітко виокремити два типи особистостей – мотиваційно активних і неактивних, – але не дав можливості встановити тісних взаємозв'язків між когнітивними стилями та особливостями мотивації. З кластерного аналізу стало зрозуміло, що більш вмотивовані студенти денного навчання є прагматичнішими, а більш вмотивовані студенти заочного навчання є прагматичнішими і більшими ідеалістами. Досліджувані з нижчим рівнем емоційно-мотиваційної напруженості більше схильні до аналітичного та ідеалістичного стилю мислення, а також є реалістами.

Таким чином, вдалося виявити деякі відмінності у когнітивних стилях досліджуваних із різними особливостями мотиваційної сфери та емоційної скерованості особистості. Однак, ці відмінності не є статистично підтвердженими у даній роботі. Тому ми можемо говорити лише про часткове підтвердження висунутих гіпотез. Ймовірно, необхідно використати інший психодіагностичний інструментарій, аби емпірично обґрунтувати поняття та психологічно-сміслові наповнення мотиваційного інтелекту.

Список використаних джерел

1. Вилунас В. К. Психологические механизмы мотивации человека / В. К. Вилунас. – М.: МГУ, 1990. – 288 с.
2. Гинзбург М. Р. Мотивационные аспекты личностного самоопределения / М. Р. Гинзбург // Мотивационная регуляция деятельности и поведения личности. – М.: АН СССР ИП, 1988. – С. 25-26.

В. Гупаловская, канд. психол. наук, доц.,
Н. Левус, канд. психол. наук, доц.

Львовский национальный университет имени Ивана Франко, Львов

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ МОТИВАЦИОННОГО ИНТЕЛЛЕКТА

Рассмотрены особенности личности с разным уровнем мотивационного интеллекта. Доказывается, что структура личности может по-разному влиять на проявления мотивации. Личность, характеризующаяся высоким уровнем мотивационного интеллекта, использует ситуационные возможности достижения цели, а также, строя планы, предусматривает несколько вариантов решения проблемы, учитывая обстоятельства. С помощью методик по исследованию мотивационной и когнитивной сфер выявлено, что взаимосвязи между ними имеют опосредованный характер.

Ключевые слова: мотивационный интеллект, мотивация, мотив, цель, потребность.

3. Занюк С. С. Психология мотиваций / С. С. Занюк. – К.: Либідь, 2002. – 304 с.

4. Макклелланд Д. Мотивация человека / Д. Макклелланд. – СПб.: Питер, 2007. – 672 с.

5. Орбан-Лембрик Л. Е. Мотиваційна сфера особистості керівника / Л. Е. Орбан-Лембрик // Вісник Прикарпатського університету: Філософські і психологічні науки. – Івано-Франківськ, 1999. – Вип. 1. – С. 105-111.

6. Фрэнкин Р. Мотивация поведения: биологические, когнитивные и социальные аспекты / Р. Фрэнкин. – СПб.: Питер, 2003. – 651 с.

7. Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность: Пер с нем. / Х. Хекхаузен. – Т. 2. – М.: Педагогика, 1986. – 392 с.

8. Inteligencja motywacyjna czyli sztuka stawiania sobie celów (25.04.2012) // Доступно з: <http://abcpraca.pl>.

9. Vroom V. H. An overview of work motivation / V. H. Vroom, E. L. Deci // Reading in industrial and organizational psychology. – N.Y., 1972.

10. Wiczkowska-Nejtardt G. Inteligencja motywacyjna: mądre strategie wyboru celu i sposobu działania / G. Wiczkowska-Nejtardt. – Wydaw. Inst. Studiów Społecznych, 1998. – 214 s.

1. Vylyunas V. K. Psychological mechanisms of human motivation / V. K. Vylyunas. – Moscow: MGU, 1990. – 288 p.

2. Ginzburg M. R. Motivational aspects of personal identity / M. R. Ginzburg // Motivation regulation of activity and behavior of personality. – Moscow: Academy of Sciences USSR, 1988. – P. 25-26.

3. Zanyuk S. S. Motivation Psychology / S. S. Zanyuk. – K.: Lybed, 2002. – 304 p.

4. McClelland D. Human motivation / D. McClelland. – St. Petersburg: Piter, 2007. – 672 p.

5. Orban-Lembryk L. E. Motivational scope of the individual manager / L. E. Orban-Lembryk // Bulletin of Prikarpatyky University: Philosophical and psychological science. – Ivano-Frankivsk, 1999. – Vol. 1. – P. 105-111.

6. Frankyn R. Motivation behavior: biological, cognitive and social aspects / R. Frankyn. – St. Petersburg: Piter, 2003. – 651 p.

7. Hekhausen H. Motivation and activities / H. Hekhausen. – Vol. 2. – Moscow: Pedagogy, 1986. – 392 p.

8. Inteligencja motywacyjna czyli sztuka stawiania sobie celów (25.04.2012) // Available from: <http://abcpraca.pl>

9. Vroom V. H. An overview of work motivation / V. H. Vroom, E. L. Deci // Reading in industrial and organizational psychology. – N.Y., 1972.

10. Wiczkowska-Nejtardt G. Inteligencja motywacyjna: mądre strategie wyboru celu i sposobu działania / G. Wiczkowska-Nejtardt. – Wydaw. Inst. Studiów Społecznych, 1998. – 214 s.

Надійшла до редколегії 29.10.14

V. Hupalovska, Ph. D., Assoc. Prof.,
N. Levus, Ph. D., Assoc. Prof.
Ivan Franko National University of Lviv, Lviv

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF MOTIVATIONAL INTELLECT

The features of personality are in-process examined with the different level of motivational intellect. It will be that a personality structure can differently influence on forming of motivation. A person that is characterized the high level of motivational intellect uses all situational possibilities for gaining end, and also building plans, envisages a few variants of decision of problem, taking into account circumstances. By means of methodologies it is educed on research of motivational and intellectual spheres, that relationships between them are indirect in nature.

Keywords: intellect, motivational intellect, motivation, reason, aim, necessity.

УДК 159.9.072

А. Дронов, психолог
Бучанская исправительная колония № 85, Буча

УСТАНОВОЧНЫЕ ДЕТЕРМИНАНТЫ АДДИКТИВНОСТИ СРЕДИ ОСУЖДЕННЫХ

В статье рассматриваются динамики психологических закономерностей наркозависимых в условиях пребывания наказания. Автором проводятся определение аддикции, как потребности или средства выживания в трудных жизненных условиях.

Ключевые слова: детерминанты, аддиктивность, заключенные, наркозависимость, профилактическая работа.

Задачей нашего исследования является изучение закономерностей динамики психологических особенностей наркозависимых в условиях отбывания наказания. При этом немаловажное значение приобретает проблема диагностики и коррекции психосоциальных процессов, которые определяют и воздействуют на данную форму аддикции осужденных. В свою очередь, причинное объяснение феномена аддиктивного поведения среди осужденных, которые отбывают наказание в местах лишения свободы, дает объяснение внутренним и внешним механизмам зависимости. Немаловажным аспектом является освещение вопроса степени жизнестойкости зависимостей как явления и характеристику степени вреда, которые оказывают все психотропные вещества на здоровье личности и последующее антисоциальное поведение. В связи с этим мы попытаемся проанализировать взаимосвязь аддиктивного поведения с криминогенным, поставив перед собой цель актуализировать концепцию, заложенную еще в 1980-х годах, касательно разработки и последующего осуществления таких научно обоснованных мероприятий, которые способствовали бы успешной борьбе с негативными социальными явлениями, уменьшили их распространенность что, в конце концов, привело бы к их преодолению [7].

Таким образом, целью данной работы мы ставим анализ психологической характеристики зависимостей

от алкоголя и других психоактивных веществ, среди осужденных к лишению свободы. В связи с этим целесообразно конкретизировать само понятие аддиктивности, как личностной черты.

В общепринятом психологическом трактовании *аддиктивное поведение* (от англ. *Addiction* – пагубная привычка, порочная склонность) – одна из форм отклоняющегося, девиантного поведения связанного с формированием стремления к уходу от реальности. Такой уход осуществляется путем искусственного изменения своего психического состояния посредством приема некоторых психоактивных веществ. Приобретение и употребление этих веществ, приводит к постоянной фиксации внимания на определенных видах желаемых ощущений комфорта. Аддиктивное поведение является переходной стадией и характеризуется злоупотреблением психоактивными веществами в сочетании с другими нарушениями поведения, порой криминального характера. Среди них специалисты выделяют случайные, периодические и постоянные употребления психоактивных веществ (ПАВ).

Традиционно в аддиктивное поведение включают (см. рис. 1): алкоголизм, наркоманию, токсикоманию, табакокурение, то есть химическая аддикция, и нехимическая аддикция – лудомания – геймблинг, любовные аддикции, сексуальные аддикции, трудовые аддикции к еде (переедание, голодание) и т. п. [3].

Рис. 1. Классификация аддиктивного поведения

В соответствии с перечисленными объектами целесообразно выделить следующие формы зависимого поведения в условиях лишения свободы:

1. Химическая зависимость (курение, токсикомания, наркозависимость, алкогольная зависимость).
2. Геймблинг – зависимость от азартных игр.
3. Нарушение пищевого поведения (голодание, отказ от еды).
4. Религиозное деструктивное поведение (религиозный фанатизм).

В процессе развития общества появлялись несколько теорий развития химических аддикций.

Первой известной теорией была "дегенеративная" теория, озвученная А. С. Андреевым в 1998 г., которая рассматривала химическую зависимость (наркоманию) как порок, свойственный "вырождающимся" личностям. Отсюда в некотором смысле свое начало берут "социопсихологические" теории. Такие теории рассматривают формирование наркотической зависимости в рамках глубокой психологии человека, в связи с его социальным окружением.

жением (Битенский В. С., Херсонский Б. Г., 1989; Березин С. В., Лисецкий К. С., Назаров Е. А., 2001) [2].

Психодинамическая теория предполагает химическую зависимость и ведение соответствующего образа жизни адаптацией к замедленному развитию Эго (Понизовский А. М., Ротенберг В. С., 1987; Копоров С. Г., 1994; Ларионов А. В., 1997; Мохначев С. О., 2001; Надеждин А. В., 2001) [2].

Системно-ориентированные теории определяют химическую зависимость как результат патологического равновесия в системе семейных или других отношений (Горьковая И. А., 1991, 1994; Гульдман В. В., 1993; Гущина В. Н., 1999; Эйдемиллер Э. Г., Юстицкис В. В., 2001; Москаленко В. Д., 2002) [2].

Социальные теории видят наркотическую зависимость как результат дисфункции общества в целом, и основной мотив употребления психоактивных веществ – это избегание давления, оказываемого обществом, или как знак протеста против его норм в силу отсутствия социально-адаптивного потенциала человека (Романова О. Л., Иванникова О. Л., 1993; Мирошник Л. Д., Туманов С. В., 1994) [2].

Таким образом, в данной проблеме мы выделяем три аспекта – физический, психологический и социальный.

1. Физический аспект заключается в свойстве наркотического вещества входить в химический состав тканей организма, вследствие чего "возникает привыкание и наркотик становится необходимым условием для сохранения биологического и химического равновесия всего организма" (Пятницкая И. Н., 1994; Жариков Н. Н., 2000; Шабанов П. Д., 1999, 2002; Иванец Н. Н., 2002). Основным проявлением физической зависимости является абстинентный синдром (синдром отмены) или как говорят наркоманы "ломка", выглядит это так, как будто организм зависимого человека посредством продуцирования симптомов абстиненции (плохое общее самочувствие, слабость, повышение температуры тела, сухость слизистых полости рта, отсутствие аппетита, тошнота, сердцебиение, повышенное артериальное давление, расширение зрачков глаз). Повышается также раздражительность, необоснованная тревога, страх, снижение настроения вплоть до депрессии, нарушение сна (бессонница, кошмарные сновидения), предполагающие наличие невроза, в случае уменьшения количества принимаемого вещества или полном его прекращении.

2. Психологический аспект проявляется в формировании психологической зависимости, а это самая длительная форма зависимости от психоактивных веществ, которая сохраняется в течении длительного времени воздержания от психотропов, и является основным критерием, проходя через негативные эмоции и аддитивные убеждения к окончательному выбору в пользу аддитивного поведения. "Наркотик становится необходимым для нормального психического функционирования, человек начинает чувствовать себя более менее "вписанным" в жизнь" (Ялтонский В. М., 1995; Рохлина М. Л., Козлов А. А., 2001; Шпилена Л. С., 2001).

3. Социальный аспект характеризуется тем, что наркомания ведет к социальной деградации личности, что приводит к отсутствию желания включаться в полноценную социальную жизнь, амотивационный синдром "выгорание", пропадает интерес в учебе, работе, заботе о близких людях. Утрачиваются социальные контакты, кроме групп и компаний таких же употребляющих людей. Вследствие чего, "постоянная потребность в наркотике и неспособность осуществления трудовой деятельности толкает подавляющее большинство злоупотребляющих наркотиками к криминальной

деятельности: хранению, перевозке и продаже наркотиков, мошенничеству, вымогательству, кражам, грабежам, а иногда разбоям и убийствам" (Штакельберг О. Ю., Козлов А. А., Шабанов П. Д., 1999; Шпилена Л. С., 2001; Гоголева А. В., 2003; Емельянова Е. В., 2004) [2].

В условиях мест лишения свободы первостепенное значение имеет ранее сформированная субъектом аддитивная установка – совокупность эмоциональных, когнитивных и поведенческих особенностей личности, вызывающих аддитивное отношение к жизни.

Аддитивная установка выражается в появлении сверхценного эмоционального отношения к объекту аддикции (например, беспокойство о том, чтобы был постоянный запас сигарет, или поиск возможности приобретения наркотических средств). Мысли и разговоры об объекте начинают преобладать. Механизм рационализации интеллектуального оправдания аддикции усиливается, осужденные оправдывают зависимое поведение ("все курят", "если не употреблять, не снимешь стресс", "если употребляешь, срок проходит быстрее"). При этом формируется "магическое мышление" в виде фантазий о собственном могуществе, или всемогуществе наркотика.

Также формируется "мышление по желанию", вследствие чего снижается критичность к негативным последствиям аддитивного поведения и аддитивному окружению, появляется возможность оправдать свое поведение, ("ничего плохого не случилось, все нормально", "я могу себя контролировать, наркотика мало и это мне не навредит", "окружающие меня наркоманы люди хорошие, потому что, они мои друзья"). Параллельно развивается недоверие к осужденным, которые не приемлют употребление психоактивных веществ, что приводит к формированию микрогрупп, или делению на своих и чужих. Своего рода "клубы по интересам". Таким же образом формируется негативное отношение к представителям администрации или специалистам, пытающимся оказать осужденным аддиктам медико-социальную помощь, ("они не могут меня понять, потому что сами не знают, что это такое"). С удовольствием принимается только конкретная ни к чему не обязывающая материальная помощь в виде "гуманитарных" передач или любое ослабление режима содержания, проявляющееся в отсутствии динамического контроля над поведением, которое для аддикта выражается в "субъективном" состоянии покоя.

Аддитивная установка, сформированная еще на свободе, неизбежно приводит к тому, что объект зависимости становится способом "выживания", "спасательным кругом", а употребление образом жизни в данных измененных условиях.

У нас не вызывает сомнения что аддитивная установка для данной деликвентной микрогруппы безусловно является потребностью, о чем изложил Д. Н. Узнадзе в своей работе "Психология установки". Исходя из теории установки, потребность является источником активности. Там, где нет никакой потребности, не может быть и речи об активности. В этом смысле понятие потребности очень широко. Оно касается всего, что является нужным для живого организма, но чем он в данный момент не обладает. Однако то, в чем живой организм может испытывать нужду, зависит от уровня развития самого организма. Потребности питания, роста, размножения имеются у каждого живого организма, как у простейшего, так и у сложнейшего. Конечно, это не значит, что эти потребности не изменяются в процессе развития, что у амебы и у человека одна и та же потребность питания. Нет, мы хотим толь-

ко отметить, что каждый живой организм, на какой бы высокой ступени он ни находился, имеет витальную потребность, что без нее жизнь вообще невозможна. Однако никому, конечно, не придет сегодня в голову отрицать, что и эта потребность развивается, усложняется и разнообразится, что на низшей ступени она одна, а на высшей иная [1].

Без сомнения, осужденные аддикты в местах лишения свободы испытывают витальную потребность в психоактивных веществах. Потому, в концепции теории установки, Д. Н. Узнадзе пишет, что для витальной потребности достаточно, если она существует объективно, т. е., если организм действительно испытывает нужду в чем-то. Невзирая на то, продолжает автор, что субъект, возможно, не имеет о ней никакого представления, он все же безошибочно прибегает к средствам, необходимым для ее удовлетворения. Это происходит приблизительно так, как в случае потребности дыхания. Организм вовсе не чувствует особо, что ему чего-то не хватает, что это нечто есть воздух и добыть его можно только посредством дыхания. Несмотря на это, он дышит с максимальной точностью, для этого ему не требуется ни собственного предварительного опыта, ни чьей-либо помощи [1].

Таким образом, осужденные даже не ставят перед собой задачи бороться с зависимостью, хотя и отдают отчет о вреде наркотиков.

Иллюстрацией этому могут выступать результаты проведенного среди осужденных исследования в учреждениях исполнения наказаний Украины. Так на поставленные респондентам вопросы: "Вы согласны с мыслью про то, что злоупотребление наркотиками, алкоголем и токсическими веществами: а) реально угрожает всему обществу в целом; б) реально угрожает физическому и интеллектуальному развитию людей" были получены, соответственно, такие результаты:

а) да, согласен – 229 чел. (57,25 %);

б) да, согласен – 251 чел. (62,75 %) [6].

Таким образом, развивая мысль Д. Н. Узнадзе, витальная потребность сама направляет организм к желаемому предмету. При наличии определенной потребности из бесчисленного множества предметов, находящихся в окружающей среде, на него оказывает влияние тот из них, который может удовлетворить потребность. В результате у живого существа возникает установка соответствующего действия и, если этому ничто не мешает, осуществляется и само это действие.

Но допустим, что на пути удовлетворения потребности возникло препятствие. Несомненно, у субъекта возникнет специфическое чувство беспокойства, что ему чего-то не хватает, и, наряду с этим, – состояние некоторой напряженности, которое каждую минуту готово перейти в состояние активности. В этом случае мы уже будем иметь дело с фактом выявления потребности в сознании, с потребностью как с психическим феноменом. Как мы видим, она пока ограничивается только рамками состояния субъекта, и ничего объективного в ней нет. Но немного больше задержки в удовлетворении потребности, и опадает отражение и в предметном сознании: к вызванному недостатком чувству беспокойства и напряжения добавляется и специфическое переживание того объекта, который является средством удовлетворения потребности [1].

В нашем случае задержки в удовлетворении наркотической потребности проявляются, в усилении наркотической активности аддикта. Происходит переживание собственного мучительного состояния, но, кроме этого и переживание объективной действительности становится своеобразным. Происходит фокусирование

мыслей осужденного на удовлетворение наркопоисковой потребности. Именно поэтому наркотическая потребность предопределяет восприятие осужденного и фиксирует мысли на объекте удовлетворения потребности – психоактивном веществе. На такое психологическое воздействие потребности впервые обратил особое внимание К. Левин, для чего ввел специальное понятие (*Aufforderungs-charakter*).

К. Левин имеет здесь в виду наблюдение, что голодного, например, притягивает пища, а жаждущего – вода, а когда обе эти потребности удовлетворены, тогда, быть может, они окажутся вовсе незамеченными или, во всяком случае, совершенно безразличными для субъекта. Теперь у этих предметов уже не осталось ничего от их прежней притягательной силы и, следовательно, они не могут побудить субъекта к действию. Таким образом, в случае, когда удовлетворение потребности затрудняется, когда потребность непосредственно не реализуется, она проявляется в сознании субъекта в виде специфического содержания.

Тут целесообразно вновь вспомнить Д. Н. Узнадзе, который указывал, что со стороны субъекта потребность переживается в виде чувства неудовлетворенности, содержащего в себе моменты возбуждения и напряжения, а с объективной стороны – в виде определенных предметных содержаний, побуждающих к действию. Таким образом, поведение осуществляется под влиянием актуального импульса определенной потребности, отдельные его этапы и моменты протекают как бы сами собой, без сознательного управления ими субъектом. Их, скорее, определяет та ситуация, в которой субъекту приходится разворачивать свои действия [1].

Причем осужденные, совершенно не пытаются соблюдать, какие бы то ни было правила или запреты, невзирая на последствия, а уж тем более оставаться "верным" одному виду психоактивных веществ. Сошлемся на материалы социологического исследования. На заданный наркозависимым респондентам вопрос: "Употребляли ли Вы один или несколько видов наркотиков?" – в абсолютном большинстве получены ответы, которые подтверждают взаимозаменяемость одних психоактивных веществ другими в зависимости сложившихся обстоятельств (настроения, условий пребывания в определенной микросреде, наличие средств и реальных возможностей приобрести те или иные психоактивные вещества) [6].

В связи с этим можно предположить, какие механизмы влияют на реализацию потребности употребления, для более точного понимания данного феномена мы хотим вновь вернуться к Д. Н. Узнадзе, который в контексте теории установки констатировал, что ситуация воздействует на самого субъекта и вызывает эффект только в самом субъекте. Среда оказывает влияние на поведение только через эффект, вызванный ею в субъекте. Иными словами, на субъекта, возбужденного определенной потребностью, воздействует актуальная ситуация, вызывая в нем определенное целостное изменение, определенную установку, и вот его последующее поведение строится на основе этой установки. Потому-то оно актуализируется помимо осознания [1].

Подводя итог, вопрос определения аддикции, как потребности или средства выживания в сложных жизненных условиях, можно сделать выводы о мотивах употребления и глубинной сущности проблемы аддикций в местах лишения свободы. Потому, опрашивая осужденных аддиктов о причине употребления ими психотропных препаратов, мы получаем следующие ответы:

- 1) чтобы получить разрядку, расслабиться;
- 2) чтобы почувствовать себя хорошо;

- 3) чтобы уберечь себя от депрессии;
- 4) чтобы взбодрится при усталости, утомлении;
- 5) чтобы развеять скуку;
- 6) чтобы выразить протест (семье, власти, обществу) и т. п. [4].

Таким образом, вырисовывается тот специфический признак, который отличает порядок поведения обслуживания: когда субъект с целью удовлетворения актуальной потребности обращается к внешней среде, то у него появляется определенная ситуация, которая вызывает в нем такую же определенную установку и посредством этой последней направляет все его последующее поведение. Учитывая, что во всех случаях такого поведения действует всегда импульс удовлетворения актуальной потребности, мы могли бы назвать его поведение *импульсивным* [1]. Тогда получилось бы, что для импульсивного поведения характерным является, во-первых, что его источником является актуальная нереализованная потребность и, во-вторых, что оно определяется установкой, созданной актуальной "неудовлетворяющей" ситуацией, что возможно и является основополагающей детерминантой аддиктивного поведения в местах лишения свободы.

В любом случае, следует понять, что сам по себе путь наименьшего сопротивления простейшим потребностям, рано или поздно приводит человека на край бездны [8]. Потому мы считаем, что химическая аддикция (наркомания), без соответствующего психокоррекционного воздействия, является необратимым процессом, и все негативные изменения личности, которые произошли в результате злоупотребления наркотиками, такие как, изменения и опустошения внутреннего мира, отношений с другими людьми, а так же способов существования, остаются с такими людьми навсегда. Что вновь подтверждает необходимость организации психопрофилактической работы с аддиктами, на базе

концептуальных основ теории установок, в условиях отбывания ими наказания в местах лишения свободы.

Список используемых источников

1. Узнадзе Д. Н. Психология установки / Д. Н. Узнадзе. – СПб.: Питер, 2001. – 416 с.
2. Ваисов С. Б. Наркотическая и алкогольная зависимость. Практическое руководство по реабилитации детей и подростков / С. Б. Ваисов. – СПб., 2008. – 272 с.
3. Гоголева А. В. Аддиктивное поведение и его профилактика / А. В. Гоголева. – М.: Московский психолого-социальный институт; Воронеж: Издательство НПО "МОДЭК", 2003. – 240 с.
4. Воронович Б. Т. Без тайн о зависимостях и их лечении / Богдан Т. Воронович. – К.: Сфера, 2004. – 270 с.
5. Бочелюк В. Й. Юридична психологія. Навч. пос. / В. Й. Бочелюк. – К.: Центр учбової літератури, 2010. – 336 с.
6. Гумін О. М. Теоретичні основи боротьби з наркотизмом серед засуджених до позбавлення волі / О. М. Гумін, П. В. Мельнік. – Ірпінь: Академія ДПС України, 2000. – 418 с.
7. Курс советской криминологии. Предмет. Методология. Преступность и ее причины. Преступник. – М., 1985. – С. 197.
8. Психология зависимости: Хрестоматия / Сост. К. В. Сельченко. – Мн.: Харвест, 2004. – 592 с.
1. Uznadze D. N. Psychology of Attitude / D. N. Uznadze. – St. Petersburg: Piter, 2001. – 416 p.
2. Vaisov S. B. Drug and Alcohol Dependence. Practical guidance on the rehabilitation of children and adolescents / S. B. Vaisov. – St. Petersburg, 2008. – 272 p.
3. Gogoleva A. V. Addictive behavior and its prevention / A. V. Gogoleva. – Moscow: Moscow psycho-social institut; Voronezh: Publishing NGO "MODEK", 2003. – 240 p.
4. Voronovich B. T. No secrets about dependencies and their treatment / Bogdan T. Voronovich. – K.: Sphere, 2004. – 270 p.
5. Bochelyuk B. J. Legal psychology. Teach. manual / V. Y. Bochelyuk. – Kyiv: Center of educational literature, 2010. – 336 p.
6. Gumin O. M. Theoretical framework to combat addiction among those sentenced to imprisonment / O. M. Gumin, P. V. Melnik. – Irpen: DPS Academy of Ukraine, 2000. – 418 p.
7. Course of Soviet criminology. Thing. Methodology. Crime and its causes. Culprit. – M., 1985. – P. 197.
8. Depending Psychology: Readings / Comp. K. V. Selchenok. – Minsk: Harvest, 2004. – 592 p.

Надійшла до редколегії 26.02.14

А. Дронов, психолог
Бучанська виправна колонія № 85, Буча

УСТАНОВЧІ ДЕТЕРМІНАНТИ АДДИКТИВНОГО СЕРЕД ЗАСУДЖЕНИХ

У статті розглядаються динаміки психологічних закономірностей наркозалежних в умовах перебування покарання. автором проводяться визначення аддикції, як потреби або засобу виживання у важких життєвих умовах.

Ключові слова: детермінанти, аддиктивність, ув'язнені, наркозалежні, профілактична робота.

A. Dronov, psychologist
Bucha penal colony number 85, Bucha

ADJUSTING DETERMINANTS OF ADDICTIVENESS AMONG PRISONERS

The article deals with the dynamics of psychological patterns of drug users in the conditions of stay penalty. The author conducted addyktsiyyi determine how needs or means of survival in difficult life circumstances.

Keywords: determinants addyktyvnist, prisoners, drug addiction, prevention efforts.

УДК 159923.32:316.614

М. Зелінський, д-р філос. наук, проф.
Український державний університет фінансів та міжнародної торгівлі, Київ
Я. Невідома, канд. психол. наук, асист.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

"АСОЦІАЛЬНА СОЦІАЛІЗАЦІЯ" ЯК ДЖЕРЕЛО СИСТЕМНОЇ МОРАЛЬНОЇ ДЕВІАЦІЇ СОЦІУМУ

В статті розглядаються проблеми буття людини на різних рівнях соціалізації. Акцентується увага на необхідності підвищення духовно-моральних засад розвитку суспільства, як запоруки успішності соціально-економічних перетворень в країні.

Ключові слова: соціалізація, морально-духовний розвиток, стан сучасного суспільства, соціальні зміни, девіації.

*"Виховавши людину інтелектуально, але не виховавши її морально, означає виростити загрозу для суспільства".
Теодор Рузвельт*

Актуальність. Соціалізація особистості є одним з головних процесів, в якому зливається в єдиному бутті індивідуальне і ціле – суспільство і людина, і водночас

народжується те унікальне і неповторне, що рухає вперед світову історію, дозволяє людству переходити на новий, якісний щабель розвитку. Процес соціалізації –

це основне питання відтворення людської сутності, духовно здорового суспільства і конкретної повноцінної особистості. Соціалізація є магістральним шляхом формування особистості, основою її подальшого розвитку та вдосконалення. Цей процес зумовлений, з одного боку, уподобаннями індивіда, його особливостями, діяльнісними включеннями в різні сфери суспільного життя. З іншого боку, саме соціальний устрій покликаний дати можливість людині знайти своє місце в суспільстві, створити умови для усвідомлення і реалізації свого внутрішнього потенціалу і внутрішніх інтенцій. Тому в усі часи і в будь-якому суспільстві особливого значення набуває конкретно-історичний аналіз соціалізації, її змісту та особливостей [4].

Високий рівень динамізму соціальних змін в Україні роблять предмет даного теоретичного психолого-філософського аналізу проблем сучасної соціалізації особистості надзвичайно актуальним. У зв'язку з цим вважаємо за доцільне окреслити деякі проблеми соціалізації, які призводять до т. зв. "асоціальної соціалізації", та все ж мають місце в пострадянському суспільстві, яке переформатовалося у сучасне українське суспільство.

Сам термін "соціалізація" став активно використовуватися для позначення процесу становлення та розвитку особистості з кінця XIX ст. (Ф. Гіддінгс, Е. Дюркгайм, Г. Тард та ін.). В цей час теорії соціалізації будувалися на підходах до розгляду ролі об'єктивного і суб'єктивного чинників соціалізації, з позицій визначення пріоритету індивідуального чи суспільного в становленні особистості [5].

Сучасний процес соціалізації особистості проходить під впливом ряду факторів, взаємообумовлених між собою, які породжують проблеми на її різних рівнях, та можуть бути позначені як макро-, мезо- та мікрорівень. До факторів макрорівня можна віднести процеси, що відбуваються у світі, в глобальному масштабі. Вони ознаменовані різким переходом до нової техноінформаційної формації, що породжує конкуренцію соціальних ідеалів та ідентичностей колишнього часу з ще не цілком сформованими ідентичностями нового часу, що негативно позначається на процесі соціалізації в цілому. Глобалізація, інтеграція, інформатизація – саме ці поняття лягають в основу соціального буття. У результаті багато людей перебувають у стані екзистенціального вакууму, вони ціннісно-дезорієнтовані і відчують себе розгубленими в сучасному інформаційному просторі. Відбувається розхитування основ стабільності людського буття, а соціальну сферу характеризують стани невизначеності, масової розгубленості, невпевненості, підвищеної тривожності.

Дані обставини обумовлюють проблеми на мезорівні, який пов'язаний зі специфікою функціонування сучасних інститутів соціалізації. Основу процесу соціалізації становить діалектична єдність активного і пасивного, суб'єктивного та об'єктивного її аспектів. На кожній наступній стадії соціалізації це співвідношення виглядає інакше, ніж на попередній, але частка активного початку, суб'єктивного аспекту людини повинна постійно збільшуватися. В ідеалі успішно соціалізована особистість є людиною, яка чітко встановила зв'язок своїх потреб (що мені потрібно від суспільства?) і своїх здібностей (що я можу робити сам і віддавати суспільству?), і має можливість дистанціюватися від соціального середовища, оскільки вона стає самодостатньою. Зріла, успішно соціалізована особистість прагне жити власним життям, не лише віддаючи себе суспільству, а й реалізуючи себе в різних формах життя індивідуальним, саме їй властивим чином, що відповідає її здібностям і особливостям. У цьому аспекті об'єктивні обставини сучасної реальності, як ніколи за всю історію існування людства, сприяють цьому. Су-

часне суспільство підносить особистість людини на вершину соціального п'єдесталу.

Новому поколінню доручена роль творця нових соціальних, духовних, моральних цінностей. Саме сьогоднішня молодь "змістовно наповнює" нову епоху особливим світоглядом, творить нові архетипи свідомості майбутніх поколінь, розробляє оригінальні траєкторії соціальної адаптації в динамічному середовищі, які з часом утверджуються в суспільстві і стають провідними орієнтирами життєдіяльності людей. В цих умовах створено багатий ґрунт для розвитку та утвердження власної індивідуальності та неповторності. Але, що ж відбувається насправді? Людина прагне до об'єднання, включення себе у суспільство, але у суспільство не в традиційному розумінні, а скоріше до співтовариств, що мають інформаційну природу, т. зв. "соціальні мережі" та інші віртуальні простори. Це дозволяє стверджувати, що відбувається заміна традиційних інститутів соціалізації віртуальними інформаційними співтовариствами, що супроводжується втратою традиційних моральних орієнтирів, відкиданням духовного досвіду попередніх поколінь тощо [3; 8].

Логічним наслідком описаної вище тенденції є глибокі зміни на мікрорівні соціалізації, що представляє становлення і розвиток конкретної особистості в трьох основних її сферах: діяльності, спілкуванні і самосвідомості. Проблема збільшення частки віртуального спілкування порівняно із спілкуванням реальним призводить до того, що соціалізація втрачає ще одну зі своїх функцій – забезпечення становлення людини як суб'єкта суспільної діяльності, праці та спілкування, оскільки саме в процесі реального спілкування відбувається обмін інформацією, досвідом, здібностями, навичками та результатами діяльності, що є умовою і фактором не лише соціалізації та соціальної адаптації, а й формування, розвитку суспільства і особистості. Натомість, ідеалом особистісних орієнтирів і зразків поведінки часто стають сюрреалістичні персонажі та віртуальні герої, які прагне наслідувати молодь. Цьому сприяє відсутність в процесі віртуального спілкування перцептивного та інтерактивного аспектів, що ускладнює засвоєння соціальних ролей і функцій та значно збіднює передачу досвіду, знань, навичок, які є опорою соціального буття людей. Всі ці обставини неминуче призводять до порушень на рівні самосвідомості кожного конкретного індивіда, становленні образу конкретного "Я" [2; 3].

На рівні самовідчуття у віртуальному співтоваристві людина має можливість зайняти свою нішу, знайти себе та ілюзорно задовольнити більшу частину своїх потреб. Це сприяє тому, що в реальному соціальному середовищі порушується процес включення індивіда в якості дієздатного суб'єкта в систему суспільних стосунків. Підтвердженням цьому факту слугують статистичні дані про ріст безробіття, алкоголізму, наркоманії, суїцидів та інших негативних явищ, які говорять про крайні форми дезадаптації і десоціалізації особистості.

Одним із питань, в якому вітчизняні науковці проявляють однаковість є питання морального стану сучасного українського суспільства, що виражається у констатації представниками найрізноманітніших наук *моральної деградації* суспільства. Такий стан речей став відображенням змін, що відбулися в суспільній свідомості і державній політиці. Країни, що входили до складу СРСР, втратили офіційну ідеологію, а суспільство – духовні та моральні ідеали. Зведеними до мінімуму виявилися духовно-моральні навчальні та виховні функції діючої системи освіти. Наслідком цього стало те, що сукупність ціннісних установок, властивих масовій свідомості багато в чому виявилась деструктивною з

точки зору розвитку особистості, сім'ї та держави. Звичайно, спостерігаються і окремі позитивні тенденції, але в цілому моральний стан сучасного суспільства засмучує, і непроста його моральна деградація фіксується представниками найрізноманітніших наук.

Соціологи стверджують, що в кінці XX – на початку XXI ст. пострадянське суспільство, спочатку втягнуте державою в "перебудову", а потім в "радикальні реформи", постійно відчувало моральні девіації і дефіцит не стільки соціальних, економічних і політичних, скільки моральних орієнтирів, цінностей та зразків поведінки. За даними соціологів, падіння моралі сприймається нашими співвітчизниками як одна з головних проблем сучасного суспільства, і розглядається респондентами в числі однієї з найгірших його тенденцій. Економісти вважають, що серед складових тієї непомірної соціальної ціни, яку довелося заплатити за радикальні економічні реформи в країні, – зневаження морально-психологічним світом людини, інтенсивне викорінення морально-етичної складової із соціального буття, порушення суспільної моралі, норм соціальної справедливості, уявлень про громадянську честь і відповідальність. Мистецтвознавці зазначають формування "тотально аморальної системи". Філософи вважають, що сьогодні ми не маємо колективних уявлень про відмінності добра та зла, про те, що таке співчуття, справедливість, жалість, милість, доброта, гарні манери, правильне мовлення, самоповага, повага до іншого, втратило сенс традиційне поняття правди. А психологи, спираючись на результати своїх досліджень, констатують, що країна на довгі роки виявилася природною лабораторією, де моральність і правова свідомість громадян проходили сурові випробування [9].

Обґрунтованість наведених оцінок морального стану українського суспільства підтверджується побутовими прикладами, і дуже сумною статистикою про кількість вбивств, жертв від нещасних випадків та сімейного насилля, кількості розлучень, абортів та дітей, які залишилися без опіки батьків, корупції та інших економічних злочинів. Вражає й те, що подібні факти не отримують належної уваги, – в суспільстві і масовій свідомості вони сприймаються з меншою гостротою, аніж, наприклад, позитивні новини про відкриття нових стадіонів, ремонт доріг тощо, що вже є показником морального стану суспільства. Звичайно, соціальні девіації та криза моралі спостерігаються, і в тих країнах, які прийнято вважати більш цивілізованими. До того ж, і в нас збереглося немало високomorальних людей, на яких і слід опиратись у спробах відродження моралі.

Вкрай тривожну картину показують і дослідження сучасної української молоді, особливо "дітей 90-х", що ввібрали атмосферу тих часів і характеризуються такими якостями, як індивідуалізм, завищені домагання в сфері споживання, небажання думати про майбутнє, нетерпимість до "моральних повчань", неповага до старших, нахабність, розв'язність, агресивність. Молодіжна культура формує власні моральні норми і агресивно відкидає норми старшого покоління. Цій культурі, зокрема, властиве невизнання статусних ієрархій і авторитетів, що також було дуже типово для початку 1990-х, коли попередня статусна ієрархія зруйнувалась, нова ще не встигла скластися, а ЗМІ та лібералі-реформатори формували ставлення до моральних принципів як до "пережитку" радянської епохи, як до упереджень, які перешкоджають свободі, діловій активності та ін. (зокрема, у масову свідомість вкладалися такі ідеологеми, як: "можна все, що не заборонено", "моральність перешкоджає економічному розвитку", "першопочатковий капітал неминуче аморальний", "го-

ловне – гроші, і неважливо, яким чином вони зароблені", "людина варта стільки, скільки вона заробляє" та ін.). Таким чином, псевдоліберальна ідеологія початку 1990-х чітко закарбувалася в психології значної частки сучасної пострадянської молоді.

В сучасному суспільстві одним з головних інститутів первинної соціалізації є школа, хоча і дитячі садочки, і ті батьки, які не слідкують за негативними проявами своєї поведінки під час прогулянок зі своїми маленькими дітьми, вносять відчутний вклад у формування мовлення і манери поведінки підростаючого покоління. Сьогодні педагоги системи середньої освіти констатують низький рівень довільності у поведінці сучасних дітей, їхньої здатності до саморегуляції або можливостей керуватися зовнішніми вимогами, зростання імпульсивності та непослідовності. Хоча, варто визнати і наявність слухняних та високообдарованих учнів, які виграють міжнародні олімпіади з різних високоінтелектуальних предметів. Однак, в олімпіадах беруть участь так звані "ботаніки", які серед своїх однолітків виглядають "білими воронами", піддаючись з їх сторони або відвертим знущанням, або, засудженню за "неправильний образ життя", невміння отримувати від нього задоволення. І навряд чи варто покладати основну провину за негативні прояви учнів, на них самих, оскільки вони, при всьому їх прагненні до самостійності, незалежності і створенню власної субкультури, вибирають те, що спостерігають у суспільстві і з ряду причин віддають перевагу найгіршому.

Іншою проблемою, що викликає тривогу суспільства є порушення підлітками соціальних норм і правил, небажання слухатися старших. Соціологічні дослідження показують, що молодь виражає неоднозначне ставлення до необхідності дотримання соціальних норм – хоча кількісно й переважають ті, хто зазначає, що норм дотримуватися треба, але розповсюджена й позиція, що дотримуватися законів і моральних норм варто, лише у випадку, якщо вчиняти морально буде вигідно, коли будуть вироблені закони, які відповідають потребам сучасної особистості. А доки вигідніше порушувати закони і моральні норми, прагнення наслідувати їх залишається абстрактним. Подібний дисонанс – абстрактне визнання одних норм і реальне слідування іншим, інколи прямо протилежним, – як і будь-який когнітивний дисонанс, хворобливо переживається людиною, породжує у неї почуття внутрішньої дисгармонії, яке знижує задоволеність життям. Все це говорить про те, що сучасні підлітки, молодь мають низьку здатність до адаптації, що ускладнює освоєння ними соціального простору адекватними способами. Як правило, не вирішені труднощі одного віку ведуть за собою появу інших, що призводить до формування цілого симптомокомплексу, який закріплюється в особистісних характеристиках. Звідси і джерела такої соціальної проблеми, як переживання самотності серед молоді. Якщо ще декілька десятиліть тому ця проблема стосувалася переважно людей похилого віку, то сьогодні її віковий поріг різко знизився.

Широке розповсюдження набув і такий феномен, як *ейджизм*, що охоплює негативні стереотипи у відношенні старості і старіння, а також відповідні дискримінаційні практики. При цьому значна частина аморальних вчинків, які здійснюються молодими людьми, пов'язана з їхньою орієнтацією на групові норми, які вступають в протиріччя з суспільними. Демонстративне хамство, небажання поступитися місце людям старшого віку – це не випадковість, а принципова позиція.

Сказане можна звести до простої схеми: неготовність суспільства і типової для нього – "модальної" – особистості до свободи призвела до того, що однією з головних

проблем став *дефіцит контролю*, передусім контролю внутрішнього, що реалізується у вигляді інтеріоризації особистістю психологічно і соціально необхідних обмежень свободи. Дефіцит контролю характерний для всіх підсистем сучасного українського суспільства, в тому числі і школи. А цивілізовані, добре виховані і слухняні учні в умовах безконтрольності та ентропії, що охопили все суспільство, виглядають як соціальна аномалія, що, звичайно, не виключає став належності певної частини підлітків саме до такого соціально бажаного типу.

Але історичний досвід показує, що опорною точкою соціальних змін, як правило, виступає розповсюдження нових ідеологій, які змушують основну частину суспільства сприймати те, що відбувається навколо не як норму, а як патологію. На початку 1990-х років у нашій країні такою ідеологією став псевдолібералізм, який послуговувався ідеологічним прикриттям приватизації і майнового розшарування, наслідком чого стало формування уявлень про мораль і моральність як про непотрібний анахронізм, перепону особистісному успіху і розвитку економіки. Зараз на лице всі основні ознаки визрівання нової ідеології і, відповідно, нових орієнтирів розвитку суспільства, точніше, подолання його деградації, в першу чергу моральної. В її основі – ідея про те, що у аморального суспільства немає майбутнього, та й розвиткові економіки аморальність не сприяє.

Провідні вітчизняні економісти констатують, що, чим вищим є рівень духовно-морального розвитку основної маси населення, тим успішніше розвивається економічна і політична система країни, а стан економіки прямо залежить від духовного, морального стану особистості. Це природно, оскільки незалежно від того, чи хочемо ми це визнати чи ні, але моральність дійсно лежить в основі всього, і пора усвідомити, що в Україні моральне виховання, духовне відродження – питання виживання нації і одна з необхідних передумов оздоровлення економіки.

Що стосується шкіл та вузів, що є вкрай важливими інститутами моральної соціалізації, доречно згадати дві прості істини. По-перше, відома від класиків вітчизняної педагогіки теза про те, що освіта повинна включати не лише навчання, але й виховання, формування *про-соціальної особистості*. По-друге, будь-яка система виховання передбачає не лише схвалення, але й критики – розумні заборони і обмеження, а також дієві санкції за їх порушення.

В ситуації гострої духовно-моральної кризи країні необхідний комплексний, системний підхід і новітня форма організації духовно-морального виховання дітей і молоді. Глибокі соціально-економічні перетворення, які відбуваються в сучасному суспільстві, змушують розмірковувати про майбутнє України та її громадян, які прагнуть інтегруватися до європейської спільноти. Тому розв'язання проблеми морального становлення особистості підростаючих українців повинна спиратися на наступні тези:

- суспільство потребує підготовки широко освічених, високоморальних людей, які володіють не лише знаннями, але й достойними рисами, як особистості;
- в сучасному світі дитина живе і розвивається в оточенні великої кількості різноманітних джерел сильного впливу на неї як позитивного, так і негативного характеру, які щоденно діють на ще несформовані інтелект і почуття дитини, на ще лише зародки моральності;
- сама по собі освіта не гарантує високого рівня моральної вихованості, бо вихованість – це якість особистості, що визначає в повсякденній поведінці людини її ставлення до інших людей на основі поваги і доброзичливості до кожної людини;

• наявність моральних знань важлива тому, що вони інформують людину про норми поведінки, що утверджуються в сучасному суспільстві та дають уявлення про наслідки порушення норм або наслідки певного вчинку для оточуючих людей.

Висновки. Описані обставини представляють собою не що інше, як глибоку моральну проблему сучасної соціалізації і традиційного суспільства, яке втрачає істинне коріння свого духовного розвитку, які поступово стають атавізмом нашої свідомості в безкінечній гонитві за високим рівнем життя. В цих умовах порушується одна із основних функцій соціалізації – забезпечення передачі культури із покоління в покоління, що позначається на рівні загального морального розвитку і духовності сучасного покоління. Крім того, в сучасних обставинах порушується процес становлення людини як суб'єкта суспільних стосунків, активного суб'єкта діяльності, спілкування та самосвідомості. Саме тому на сьогоднішній день існує гостра необхідність вирішення проблеми формування соціальними інститутами ефективних соціалізаційних траєкторій особистості, а сам процес соціалізації індивіда перетворюється в спеціальне завдання сучасного соціуму.

Список використаних джерел

1. Берзонски М. Д. Моральное развитие / М. Д. Берзонски // Психологическая энциклопедия. 2-е изд. / под. ред. Р. Корсини, А. Ауэрбаха. – СПб.: Питер, 2006. – С. 416-417.
2. Боришевський М. Й. Духовність особистості у процесі соціалізації / М. Й. Боришевський // Актуальні проблеми психології: Психологія навчання. Генетична психологія. Медична психологія: [зб. наук. праць / за ред. С. Д. Максименка, М. В. Папучі]. – Київ-Ніжин, 2008. – Том 10. – Вип. 6. – С. 12-16.
3. Власова О. І. Педагогічна психологія: Навч. посібник / О. І. Власова – К.: Либідь, 2005. – 400 с.
4. Корнеев Е. Н. Взгляд на социализацию с точки зрения возрастной психологии / Е. Н. Корнеев // Ярославский педагогический вестник. – 1996. – № 2. – С. 17-23.
5. Кузнецова А. Я. Личность как результат процесса социализации / А. Я. Кузнецова // Биологическое и социальное в формировании целостной личности. – Рига, 1997. – 212 с.
6. Москаленко В. В. Социализация личности / В. В. Москаленко. – К.: Вища школа, 1986. – 167 с.
7. Помиткін Е. О. Взаємодія психологічних механізмів духовного розвитку в процесі становлення соборності особистості / Е. О. Помиткін // Психолого-педагогічні засади розвитку особистості в умовах соборної України: зб. матеріалів наук.-практ. конф.; Український колег ім. В. О. Сухомлинського. – К.: ІПОД, 2008. – С. 17-19.
8. Помиткін Е. О. Психологія духовного розвитку особистості: монографія / Е. О. Помиткін. – К.: Наш час, 2007. – 280 с.
9. Юрєвич А. В. Нравственное состояние современного российского общества / А. В. Юрєвич // Социологические исследования. – 2009. – № 10. – С. 70-72.
1. Berzonski M. D. Moral development / M. D. Berzonski // Psychological encyclopedia. 2nd ed. / Ed. by R. Corsini, A. Auerbach. – St. Petersburg: Peter, 2006. – P. 416-417.
2. Boryshevskiy M. J. Spiritual of personality in the process of socialization / M. J. Boryshevskiy // Actual Problems of Psychology: Psychology of learning. Genetic Psychology. Medical psychology: [Coll. sciences. publications / Ed. by S. D. Maksymenko, M. V. Papucha]. – Kyiv-Nizhin, 2008. – Vol. 10 – Vol. 6. – P. 12-16.
3. Vlasova O. Educational Psychology: Teach. manual / O. Vlasova. – Kyiv: Lybed, 2005. – 400 p.
4. Korneev E. N. Look at socializing in terms of psychology / E. N. Korneev // Yaroslavl Pedagogical Gazette. – 1996. – № 2. – P. 17-23.
5. Kuznetsova A. Y. Personality as a result of a process of socialization / A. Y. Kuznetsova // Biological and social formation of the whole personality. – Riga, 1997. – 212 p.
6. Moskalenko V. Socialization of personality / V. Moskalenko. – K.: Visha Shkola, 1986. – 167 p.
7. Pomitkin E. O. Interaction of psychological mechanisms of spiritual development in the making of collegiality personality / E. O. Pomitkin // Psychological and pedagogical principles of personal development in terms of a united Ukraine: Coll. material scientific-practical. conf.; Ukrainian college name Sukhomlinsky. – K.: IPOOD, 2008. – P. 17-19.
8. Pomytkin E. O. Psychology of spiritual development: monograph / E. O. Pomytkin. – K.: Nash Chas, 2007. – 280 p.
9. Yurevich A. V. Moral state of contemporary Russian society / A. V. Yurevich // Sociologicheskie issledovaniya. – 2009. – № 10. – P. 70-72.

М. Зелинский, д-р филос. наук, проф.

Украинский государственный университет финансов и международной торговли, Киев

Я. Невидома, канд. психол. наук, ассист.

Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев

"АСОЦИАЛЬНАЯ СОЦИАЛИЗАЦИЯ" КАК ИСТОЧНИК СИСТЕМНОЙ МОРАЛЬНОЙ ДЕВИАЦИИ СОЦИУМА

В статье рассматриваются проблемы бытия человека на разных уровнях социализации. Акцентируется внимание на необходимости повышения духовно-моральных основ развития общества, как залога успеха социально-экономических преобразований в стране.

Ключевые слова: социализация, нравственно-духовное развитие, состояние современного общества, социальные изменения, девиации.

M. Zelinskiy, Dr. Sc., Prof.

Ukrainian State University of Finance and International Trade, Kyiv

Y. Nevidoma, Ph. D., assist.

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

"ANTISOCIAL SOCIALIZATION" AS A SOURCE OF SOCIETY'S SYSTEMATIC MORAL DEVIATION

The article considers with the problems of human existence at different levels of socialization. The authors emphasize the need to improve the spiritual and moral foundations of society development, as a guarantee of successful social and economic transformations in the country.

Keywords: socialization, moral and spiritual development, condition of modern society, social change, deviation.

УДК 378:316.614

И. Коротаева, И. Погожина, Е. Фролова

Московский государственный университет имени М. В. Ломоносова, Москва, РФ

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ ФОРМИРОВАНИЯ У СТУДЕНТОВ ОБОБЩЕННЫХ УМЕНИЙ ДЕЛОВОГО ОБЩЕНИЯ

В статье рассматриваются проблемы бытия человека на разных уровнях социализации. Акцентируется внимание на необходимости повышения духовно-моральных основ развития общества, как залога успеха социально-экономических преобразований в стране.

Ключевые слова: социализация, нравственно-духовное развитие, состояние современного общества, социальные изменения, девиации.

Умение выстраивать эффективное деловое общение является необходимым условием успешности в современном мире. Обмен деловой информацией, достижение определенного результата в совместной работе, решение конкретной задачи или реализация определенной поставленной цели осуществляется в различных видах делового общения, к которым относятся беседы, совещания, переговоры, конференции, деловые встречи, обеспечивающие эффективность как внутренних, так и внешних взаимодействий и др. (Мастернбрук В., 1993; Василик М. А., 2003). Некоторые виды делового общения присутствуют как в производственной, так и в учебной сферах. Таким образом, для современного студента умения эффективно выстраивать деловое общение являются важным фактором как успешного учебного процесса, так и будущей профессиональной деятельности.

Данные умения способствуют установлению и развитию отношений сотрудничества и партнерства между коллегами, руководителями и подчиненными, партнерами, соперниками и конкурентами. Именно потому, что в настоящее время эта проблема становится все более актуальной, возросло количество компаний и консалтинговых фирм, занимающихся разработкой тренингов, направленных на развитие коммуникативных навыков в различных ситуациях, например, в публичном выступлении, в процессе ведения переговоров и т.д.

Одним из основных методов активного обучения, направленного на развитие коммуникативной компетентности, является групповой социально-психологический тренинг (Андреева Г. М., 2001; Жуков Ю. М., 2004; Мокшанцев Р. И., 2002; Петровская Л. А., 1982 и др.). Технология групповой тренинговой работы – тот метод активного обучения, который позволяет приблизить формируемые коммуникативные умения к реальной ситуации делового общения и учесть индивидуально-психологические особенности учащихся. Основное внимание в таких тренингах уделяется,

как правило, перцептивной и интерактивной сторонам коммуникативного процесса. В то время как его коммуникативная сторона – обмен содержательной информацией – либо рассматривается в сжатой ознакомительной форме (ознакомление со структурой аргументации), либо не рассматривается вовсе.

Принято считать, что умения, связанные с формулировкой тезиса, приведением аргументов и доказательством тезиса, уже должны быть сформированы у участников тренинга и не нуждаются в отдельной тщательной отработке. В то же время в педагогической практике мы часто сталкиваемся с ситуациями, демонстрирующими низкий уровень владения логическими операциями студентами, который не соответствует возрастным нормам развития формально-логического интеллекта (Балдина Н. В., 1987; Коротаева И. В., 2000, 2012).

Данная проблема имеет место и в результатах, полученных с помощью такой оценочной процедуры, как ассесмент-центр. Данная технология на сегодняшний день является самым валидным методом оценки компетенций сотрудников, ориентированным на оценку реальных качеств сотрудников, их психологических и профессиональных особенностей, соответствия требованиям должностных позиций, а также выявления потенциальных возможностей специалистов (Аксенова Е. А., 2007).

Результаты работы ассесмент-центров, в которых принимало участие 376 сотрудников различных компаний, продемонстрировали невысокий уровень по показателю эффективности мыслительной деятельности, сформированности логического компонента делового общения. Оценка происходила по следующим показателям: умение представить информацию; умение прояснить позицию собеседника; умение подбирать аргументы; умение оценить силу аргументов собеседника; умение найти сходство в позициях; умение вывести общую третью позицию.

Было показано, что средний балл по критерию "эффективность мыслительной деятельности" по всей вы-

борке составляет 3,05 (минимальное значение по группе составляет 1,71, максимальное – 5,00). (Степень выраженности качества соответствует семибалльной системе оценки, где уровень "4" – свидетельствует о соответствии уровня развития качества требованиям актуальной деятельности). Оцененные в рамках данной процедуры "когнитивные компетенции" востребованы практикой и требуют специального формирования.

Для решения данной проблемы, с нашей точки зрения, необходимо использование для разработки содержания и технологии проведения тренинга делового общения метода планомерно-позапного формирования умственных действий П. Я. Гальперина, который позволяет вывести проблему формирования коммуникативных умений на качественно новый уровень (Гальперин П. Я., 1976). Задание полной, обобщенной ориентировочной основы действия позволяет сформировать сложные познавательные умения с заранее заданными свойствами у всех испытуемых, то есть получить тот результат, который существующие в настоящее время социально-психологические тренинги коммуникативных умений гарантировать не могут.

В своем классическом варианте процедура формирования предполагает, что ориентировочная основа действия задается человеку сразу в полном объеме, и затем в процессе индивидуальной работы обучаемого с экспериментатором происходит ее уяснение и присвоение, что обеспечивается четкой этапностью процесса интериоризации. При формировании коммуникативных умений, например, таких, как умения вести переговоры, это создает определенные трудности в отношении их обобщения, перенос на ситуации коммуникации с разными собеседниками в разных условиях и встраивания приобретаемых умений в системы целей и смыслов субъекта.

Процедура группового тренинга ограничивает объем усваиваемого содержания знания в процессе одного занятия, что приводит к невозможности задания сразу ориентировочной основы действия в полном объеме, как это происходит в классическом варианте планомерно-позапного формирования познавательных действий. В исследованиях, выполненных под руководством И. И. Ильева, показано, что ориентировочная основа может задаваться не целиком, а порциями и интериоризироваться по мере ее получения. Это не влияет на состав, структуру и свойства сформированных у субъекта в итоге познавательных действий (Ильев И. И., 1986). Поэтому важными условиями овладения формируемыми умениями делового общения является вычленение действий, входящих в состав сложных коммуникативных умений (дискутирование, ведение переговоров и др.), встраивание их для субъекта в определенной последовательности, а также организация процесса их порционного поэтапного усвоения.

Совмещение метода П. Я. Гальперина и активного метода групповой работы в рамках социально-психологического тренинга привело к созданию метода деятельностного группового тренинга (Погожина И. Н., Панкратова А. А., 2005а). Использование метода планомерного поэтапного формирования умственных действий проводилось и ранее. В работе М. М. Лебедевой было выявлено, что испытуемые, у которых данное умение формировалось на основе ООД, в дальнейшем более успешно вели переговоры в ходе имитационной игры, чем те, которые обучались методом проб и ошибок (Лебедева М. М., 1980, 1991).

В работах И. Н. Погожиной и А. А. Панкратовой была продемонстрирована эффективность метода деятельностного группового тренинга в рамках формирования

обобщенных логических и психологических умений вести дискуссию (Панкратова А. А., 2005; Погожина И. Н., Панкратова А. А., 2005а). Показано, что на убедительность аргументации партнеров по общению оказывают влияние, в первую очередь, содержание и структура самого сообщения, а не индивидуально-психологические особенности ораторов (Погожина И. Н., Панкратова А. А., 2005б).

В данной работе объектом исследования стал процесс делового общения, предметом – изучение психологических условий формирования обобщенных умений осуществлять деловое взаимодействие. Анализ процесса делового общения показал, что его эффективность связана с умением субъекта убедить своего собеседника, что предполагает аргументацию своей позиции. А это, в свою очередь, требует знаний и ориентировки в общей структуре логического доказательства.

Во всяком доказательном рассуждении принято различать три части: тезис (позицию), аргументы и способ доказательства (или демонстрации). Таким образом, по своей логической природе всякое выступление, будь то публичное выступление или выступление на совещании и переговорах, представляет собой процесс аргументации, то есть процесс обеспечения доказательности рассуждения путем использования особых форм, приемов, методов.

Логическая линия анализа делового общения заключается в рассмотрении его как нормативной интеллектуальной деятельности, которая имеет определенную структуру и этапы протекания. Успешное прохождение данных этапов приводит к результативности и эффективности делового общения и требует наличия определенных общих сформированных умений. Структуру делового общения как процесса в общем его виде, можно сопоставить со структурой процесса дискуссии, которая представляет собой последовательность действий, связанных со структурными элементами дискуссии (Ивин А. А., 2007; Поварнин С., 1996): выяснение тезиса и формулировка антитезиса, аргументация тезиса и антитезиса, оценка силы аргументации тезиса и антитезиса, установление результатов обсуждения.

Виды делового общения, с нашей точки зрения, различаются целевой направленностью и мотивационным компонентом, а сходство определяется структурой, состоящей из нескольких этапов. Важным условием прохождения этих этапов является наличие определенных общих сформированных умений.

Одним из факторов, определяющих результативность (эффективность) делового общения, выступает сформированность обобщенных логических умений делового общения у участников обсуждения. Использование такого метода воздействия на оппонента, как убеждение, предполагающего аргументацию своей позиции посредством знания и ориентировки в общей структуре логического доказательства, позволяет найти взаимоприемлемое для обеих сторон решение в ситуации переговоров и совещания и выйти на уровень сотрудничества, а не конфронтации.

Описание метода. Использовался метод деятельностного группового тренинга. Организация процесса обучения логическим умениям представляла собой объяснение материала (задание обобщенной ООД) с помощью метода дедуктивного вывода и информационного метода, порционную групповую отработку материала (интериоризацию обобщенной схемы ООД) через активные задания и упражнения с использованием учебных карт, контроль усвоения материала на уровне каждого действия и всей программы обучения с помощью специальной методики диагностики.

В тренинг были включены упражнения, направленные на овладение обобщенными логическими умениями вести деловое общение посредством отработки в разных видах делового общения (публичное выступление, переговоры, совещание). Отрабатывались умение выяснять тезис и формулировать антитезис, умение аргументировать тезис и антитезис, умение оценивать силу аргументации тезиса и антитезиса, умение использовать позволенные уловки и распознавать непозволенные уловки оппонента, умение устанавливать результаты обсуждения, умение разрешать конфликтную ситуацию. Общая запланированная продолжительность тренинга – 10-16 часов.

Эмпирическую базу исследования составили 26 студентов III курса МГПУ, 70 студентов II курса Сибирского федерального университета (Саяно-Шушенский филиал СФУ), а также 25 человек в возрасте от 23 до 45 лет, преподаватели "Молодежного развивающего центра" г. Москвы.

На первом и последнем занятии тренинга проводились первичная и послетренинговая диагностики уровня сформированности обобщенных умений делового общения (процедура диагностики записывалась на видеокамеру и диктофон). Перед тренингом в группе студентов проводилась диагностика формально-логических операций с помощью методики Д. Куна и Д. Брэннока, модифицированной Н. В. Балдиной (Балдина Н. В., 1987).

Диагностика формально-логического интеллекта продемонстрировала очень низкий уровень развития логических операций у студентов. Более 90% учащихся не решили задачу в полном объеме, что свидетельствует о несформированности приема установления причинно-следственных связей, являющегося показателем формально-логического интеллекта. Учащиеся допускают ошибки, связанные с такими операциями, как подведение под понятие, классификация, построение умозаключений, выведение следствий и т. п., они нечувствительны к противоречиям, затрудняются в применении законов формальной логики.

Сравнение результатов до- и послетренинговой диагностики уровня сформированности обобщенных логических умений делового общения на его эффективность (при участии каждого испытуемого в трех разновидностях делового общения: публичном выступлении (презентация), переговорах и совещании) проводилось с помощью карты наблюдения, заполняемой группой экспертов.

Сравнение работы групп студентов и педагогов-профессионалов показало, что эффективность тренинга зависит от нескольких условий.

Во-первых, эффективность тренинга зависит от сформированности у участников формально-логических операций. Уровень развития логических операций у студентов не соответствуют формально-логическим критериям. Большинство учащихся не отличают высказываний от умозаключений, не различают доводов и заключений, не умеют оценить силу аргументации, поэтому формирование обобщенных умений делового общения должно включать развернутый логический компонент.

Занятия со студентами должны включать:

- знакомство со структурой разных видов делового общения,
- порционное предъявление схем ориентировочной основы усваиваемых умений в материализованной форме,
- поэтапную отработку каждого умения.

Главным условием работы со студентами является подробное обсуждение, включающее развернутый материализованный этап с письменной фиксацией тезиса-

антитезиса, аргументов и т. д. на доске с возможностью разбора ошибок. Этап внешней речи, предполагающий выяснение тезиса, оценку силы и слабости доводов и правильности выведения следствий, должен опираться на зафиксированные письменно на доске утверждения и схему ООД, представленную на карточках. Это вызвано тем, что студенты не удерживают в памяти цепь утверждений, используемых оппонентом, и не могут оценить структуру аргументации устной речи. Мы можем констатировать, что учащимся требуется цикл занятий, включающий большее количество упражнений для отработки умений, чем опытным профессионалам.

Во-вторых, мотивация у большинства студентов является в процессе участия в тренинге. Сначала студенты, демонстрируя свои стихийно сложившиеся умения, не осознают того, что они не умеют во время дискуссии выяснять тезис, выдвигать антитезис, приводить доводы и правильно строить рассуждение. Учащиеся не различают суждений, которые являются доводами и уловками, не выделяют структуру аргументации и т. д. Только по мере получения ориентировочной основы действий, которые должны быть сформированы, анализа ошибок, которые спонтанно делает студент, знакомства с общей структурой умений делового общения, происходит осознание проблемной ситуации и зарождение мотивации.

В-третьих, эффективность тренинга студентов напрямую зависит от посещения занятий. Пропуск занятия приводит к усвоению неполной структуры умений и, как следствие, – к формированию необобщенных умений делового общения. Результаты, полученные в тренинге с той частью группы студентов, которая не пропускала ни одного занятия в цикле (12 человек из 26), свидетельствуют об эффективности сформированных умений делового общения.

В-четвертых, уровень логического развития студентов в разных вузах неодинаков. Сравнение особенностей проведения данного тренинга с результатами, полученными И. Н. Погожиной и А. А. Панкратовой при формировании умений вести дискуссию у студентов психологического и философского факультетов МГУ, показало, что включение в учебный план курса формальной логики способствует лучшей ориентировке в понятиях формальной логики, хотя и не обеспечивает сформированности умений дискутировать (Погожина, Панкратова, 2005).

В-пятых, деятельностный тренинг обеспечивает в ходе интериоризации управление процессом изменения у формируемых умений таких характеристик, как форма, обобщенность, автоматизированность и др. путем варьирования содержания обсуждаемых тем, форм взаимодействия, партнеров по общению, временных и организационных регламентов работы. Вследствие этого участники деятельностного тренинга приобретают способность использовать новые умения, независимо от тематики обсуждаемых проблем и психологических особенностей собеседника, то есть легко переносить их в реальные ситуации своей профессиональной или учебной деятельности.

Полученные результаты экспериментальной апробации процедуры группового деятельностного тренинга, разработанного на основе метода поэтапного формирования умственных действий, позволяют сделать вывод о его высокой эффективности при формировании обобщенных логических компонентов умения вести деловое общение. В тренинге происходит овладение методом убеждения оппонента, который опирается на логически грамотную аргументацию своей позиции и позволяет противостоять использованию различных уловок в ведении дискуссий, переговоров и совещаний.

Кроме того, представление о структуре делового общения, рефлексия процедуры, определяющая знание, на каком этапе обсуждения ты находишься, обеспечивают управление процессом ведения переговоров, совещаний, дискуссий.

Список используемых источников

1. Аксенова Е. А. Стратегический ассесмент / Е. А. Аксенова. – М.: Аспект Пресс, 2007.
2. Андреева Г. М. Социальная психология / Г. М. Андреева. – М., 2010.
3. Балдина Н. П. Усвоение логических приёмов при разных типах учения / Н. П. Балдина : Автореф. дис. ... канд. психол. наук. – М., 1987. Гальперин П. Я. Введение в психологию / П. Я. Гальперин. – М., 1976.
4. Жуков Ю. М. Коммуникативный тренинг / Ю. М. Жуков. – М., 2004.
5. Ивин А. А. Теория аргументации / А. А. Ивин. – М., 2007.
6. Ильясов И. И. Структура процесса учения / И. И. Ильясов. – М., 1986.
7. Коротаева И. В. Использование приема систематизации текста у старшеклассников и студентов / И. В. Коротаева : Автореф. дис. ... канд. психол. наук. – М., 2000.
8. Korotaeva I. V. Metacognitive Strategies in Reading Comprehension of Educational Majors / I. V. Korotaeva // 3-rd International Conference on Education and Educational Psychology, 2012.
9. Лебедева М. М. Психологический анализ имитационной игры / М. М. Лебедева : Автореф. дис. ... канд. психол. наук. – М., 1980.
10. Лебедева М. М. Уметь вести переговоры / М. М. Лебедева. – М., 1991.
11. Мокшанцев Р. И. Психология переговоров / Р. И. Мокшанцев. – М., 2002.
12. Панкратова А. А. Условия формирования логико-психологических компонентов дискуссии и критерии их диагностики / А. А. Панкратова : Автореф. дис. ... канд. психол. наук. – М., 2005.
13. Петровская Л. А. Теоретические и методические проблемы социально-психологического тренинга / Л. А. Петровская. – М., 1982.
14. Поварнин С. Спор. О теории и практике спора / Поварнин. – СПб., 1996.
15. Погожина И. Н. Деятельностный групповой тренинг – новый способ формирования сложных коммуникативных умений, разработанный на основе метода П. Я. Гальперина / И. Н. Погожина // Вестн. Моск. ун-та, сер. 14 "Психология", 2012, № 4. – С. 123-132.
16. Погожина И. Н. Диагностика и формирование структурно-процессуальных компонентов спора / И. Н. Погожина,

А. А. Панкратова // Вестник Моск. ун-та, сер. 14 "Психология", 2005а, № 1. – С. 29-39.

17. Погожина И. Н. Экспериментальное исследование влияния личностных особенностей коммуникатора на убедительность аргументации / И. Н. Погожина, А. А. Панкратова // Вестник Моск. ун-та, сер. 14 "Психология", 2005б, № 4. – С. 43-48.

1. Aksenova E. A. Strategic assessment / E. A. Aksenov. – M.: Aspect Press, 2007.
2. Andreeva G. M. Social psychology / G. M. Andreeva. – Moscow, 2010.
3. Baldin N. P. Assimilation of logical techniques for different types of exercise / N. P. Baldin : Synopsis of thesis ... PhD in psychology. – M., 1987.
4. Halperin P. Y. Introduction to Psychology / P. Y. Galperin. – M., 1976.
5. Zhukov M. Communication Skills / M. Zhukov. – Moscow, 2004.
6. Ivin A. A. Theory of argumentation / A. A. Ivin. – M., 2007.
7. Ilyasov I. Structure of the learning process / I. Ilyasov. – M., 1986.
8. Korotaeva I. V. Using technique of text systematization at school and university students / I. V. Korotaeva : Synopsis of thesis ... PhD in psychology. – M., 2000.
9. Korotaeva I. V. Metacognitive Strategies in Reading Comprehension of Educational Majors / I. V. Korotaeva // 3-rd International Conference on Education and Educational Psychology, 2012.
10. Lebedev M. Psychological analysis of simulation games / M. Lebedev : Synopsis of thesis ... PhD in psychology. – M., 1980.
11. Lebedev M. To be able to negotiate / M. M. Lebedev. – M., 1991.
12. Mokshantsev R. I. Negotiations Psychology / R. I. Mokshantsev. – Moscow, 2002.
13. Pankratov A. Conditions for the formation of logical-psychological components of discussion and criteria for their diagnosis / A. A. Pankratov : Synopsis of thesis ... PhD in psychology. – Moscow, 2005.
14. Peter L. Theoretical and methodological problems of socio-psychological training / L. A. Peter. – M., 1982.
15. Povarnin S. Dispute. On the theory and practice of dispute / S. Povarnin. – St. Petersburg, 1996.
16. Pogozhina I. N. The activity group training – a new way to form complex communicative skills developed on the basis of Galperin / I. N. Pogozhina // Vestn. Mosk. Univ., Ser. 14 "Psychology", 2012, № 4. – P. 123-132.
17. Pogozhina I. N. Diagnosis and the formation of structural and procedural components of the dispute / I. N. Pogozhina, A. A. Pankratova // Vestnik Moskov. Univ., Ser. 14 "Psychology", 2005a, № 1. – P. 29-39.
18. Pogozhina I. N. Experimental study of personality characteristics of the device on the persuasiveness of arguments / I. N. Pogozhina, A. A. Pankratova // Vestnik Moskov. Univ., Ser. 14 "Psychology", 2005b, № 4. – P. 43-48.

Надійшла до редколегії 11.12.14

I. Коротаева, I. Погожина, О. Фролова
Московский государственный университет имени М. В. Ломоносова, Москва, РФ

ПСИХОЛОГІЧНІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ У СТУДЕНТІВ УЗАГАЛЬНЕНИХ УМІНЬ ДІЛОВОГО СПІЛКУВАННЯ

У статті розглядаються проблеми буття людини на різних рівнях соціалізації. Акцентована увага на необхідності підвищення духовно-моральних основ розвитку суспільства, як запоруки успіху соціально-економічних перетворень у країні.

Ключові слова: соціалізація, морально-духовний розвиток, стан сучасного суспільства, соціальні зміни, девіації.

I. Korotayeva, I. Pohozhina, E. Frolova
M.V. Lomonosov Moscow State University, Moscow, Russia Federation

PSYCHOLOGICAL CONDITIONS OF FORMING GENERAL SKILLS OF BUSINESS COMMUNICATION IN STUDENTS

The article represents the problems of human existence on different levels of socialization. There was made an accent on necessity of increasing spiritual-moral principles of society development as a guarantee of success of social-economic transformations in the country.

Key words: socialization, moral-spiritual development, state of modern society, social transformations, deviation.

УДК 159.922.63

Е. Крайніков, канд. психол. наук, доц.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

СТАРІСТЬ: ВІК КОМПЕНСАЦІЙ ПРОТИ ВІКУ ДЕФІЦИТІВ

У статті підбито підсумки результатів досліджень ефективності когнітивного функціонування у пізньому віці. Проаналізовані дані дозволяють зробити висновок про визначальну роль особистісних та біографічних факторів, що компенсують обумовлені віком дефіцити.

Ключові слова: старіння, гіпотеза загального уповільнення, когнітивні дефіцити, компенсації.

Радикальні зміни демографічної структури населення світу, що особливо виразно почали себе проявляти у ХХ ст. [3, с. 154, 156], обумовили різке зростання інтересу до досліджень пізніх етапів онтогенезу. У сучасній науковій літературі виразно простежуються два основних підходи до геронтопсихологічних досліджень, що певною мірою конкурують між собою.

По-перше, це дослідження вікових відмінностей, що організовані по аналогії з дослідженнями індивідуальних відмінностей, спрямовані на вивчення специфіки перебігу певних психічних процесів (наприклад, пам'яті) у старшому віці порівняно із молодим; з цією метою порівнюють відповідну продуктивність осіб старших вікових груп із такою продуктивністю молодших осіб (поперечний

план). Подібні дослідження не претендують на розкриття чинників, процесів та динаміки вікового розвитку.

По друге, це процесуальні дослідження старіння, що спрямовані на вивчення розвитку старіння (власне геронтогенезу – буквально "становлення старіння") як континууму вікових змін (лонгітюдний план). Прихильники цієї емпіричної парадигми стверджують, що саме лонгітюдні спостереження над одними й тими самими досліджуваними дозволяють виділити послідовні стадії вікового розвитку, а також уникнути впливу ефекту когорти (що обумовлюється відмінностями досліджуваних у році народження, і, як наслідок, у соціальному, історичному та культурному довіді, який з ним безпосередньо пов'язаний).

На нашу думку, коли осіб старших вікових груп досліджують без урахування їх індивідуальних процесів розвитку (поперечний план), то це, по суті, є психологією старості, а не психологією старіння. На відміну від такої "психології старості", "психологія старіння" підкреслює спадкоємність моделей індивідуальної поведінки протягом всього життєвого циклу (лонгітюдний план), тому її можна порівняти із історією хвороби в психіатрії. Таким чином, йдеться про протиставлення порівняльних досліджень вікових відмінностей представників різних когорт та процесуальних досліджень становлення старіння.

З цього приводу також слід зазначити, що загроза валідності поперечних досліджень внаслідок впливу ефекту когорти є меншою у випадку, коли досліджуються стабільні в соціальному і культурному відношенні популяції, прикладом яких є т. зв. традиційні та архаїчні суспільства (кількість останніх невинно скорочується внаслідок процесів глобалізації). В інших випадках (безперечно домінуючі у наш час сучасні суспільства західного типу, що динамічно змінюються) необхідний рівень валідності можуть забезпечити лише лонгітюдні плани.

З метою ілюстрації ролі індивідуально-психологічних факторів у перебігу процесів старіння наведемо стислі дані найбільш показових у цьому відношенні емпіричних досліджень. Почнемо із досліджень, що стосуються більш базових процесів, й будемо поступово рухатися у бік процесів все вищого рівня.

Орієнтування у просторі. Хоча традиційно вважається, що дорослі старшого віку більшою мірою демонструють дефіцитарність просторового мислення, ніж вербального функціонування, це питання й досі вважається суперечливим. З одного боку, у зарубіжній нейропсихологічній літературі повідомляється про більше зниження функцій правої півкулі головного мозку (що й відповідає за просторове орієнтування людини) порівняно з лівою [10]. З іншого боку, контрольовані лабораторні експерименти демонструють відсутність або наявність тільки мінімальних відмінностей у просторовому орієнтуванні досліджуваних різних вікових когорт [21].

Значення ж просторового орієнтування для якості повсякденного життя у пізньому віці важко переоцінити. Так, наприклад, самоочевидним є те, що просторові здібності є значущими предикторами успішності орієнтування у навколишньому середовищі, що оточує індивіда, а саме це орієнтування, у свою чергу, безпосередньо впливає на можливість користуватися товарами та послугами, а також повноцінно комунікувати із оточенням – тобто є чинником, що значною мірою обумовлює якість життя та суб'єктивне задоволення ним.

Пам'ять та спогади у пізньому віці. На сьогодні домінуючою у психологічній літературі моделлю пам'яті є лінійна модель обробки інформації. Згідно із нею, інформація проходить від входу до виходу через низку етапів – реєстрації, первинної пам'яті, вторинної пам'яті і третинної пам'яті. Етап реєстрації відповідає сенсорній

пам'яті, яка передусе довільній увазі і є дуже нестійкою системою. Первинна (короткострокова) і вторинна (довгострокова) пам'яті несуть відповідальність за процеси придбання і утримання нової інформації. Первинну пам'ять можна уподібнити невеличкій крамниці, яка не має складського приміщення – інформація знаходиться "в умі", оскільки вона використовується у даний час. Якщо інформацію не повторювати з метою її збереження у вторинній пам'яті, вона буде втрачена. Отже, вторинна пам'ять є сховищем нової інформації, в той час як третинна пам'ять є сховищем добре засвоєної інформації та особистої інформації (остання може бути описана як біографічна пам'ять).

За даними емпіричних досліджень, саме вторинна пам'ять демонструє вікове зниження свого обсягу [16]. Таким чином, популярна у наш час гіпотеза загального уповільнення, що асоціюється із віком [5, с. 403], має бути уточненою: зниження обсягу первинної, вторинної та третинної пам'яті є неоднорідним. Найбільший вплив процеси старіння здійснюють на придбання та пошук нової інформації – тобто, на вторинну пам'ять; найменше ж страждають процеси третинної пам'яті (остання обставина певною мірою обумовлена тим, що події власного життя час від часу або згадуються індивідом, або розказуються ним – що ще більшою мірою закріплює їхні сліди).

Слід зазначити, що прикметною ознакою робіт останніх десятиліть є дослідження впливу індивідуальних, ситуаційних і змістовних (стосовно особливостей матеріалу, що запам'ятовується) чинників, що обумовлюють відмінності в ефективності мнемічного функціонування у пізньому віці. Тому найбільш повне уявлення про вікові зміни пам'яті можна очікувати не від лабораторних, а від природних експериментів, що не виривають досліджуваних із звичних для них оточення та середовища, переносячи їх у штучну ситуацію.

Окремий предмет досліджень вікових змін пам'яті складають ремінісценції, або спогади, що очевидним чином пов'язані із підтриманням ідентичності і Я-концепції. Р. Батлер [12] припустив, що спогади є складовою частиною огляду прожитого життя в літньому віці. Е. Г. Еріксон [14], автор самого терміну кризи ідентичності, підкреслюючи роль переосмислення минулого, припустив, що примирення з минулим дозволяє досягти мети останньої стадії розвитку – цілісності Его. Тому постає слушне питання не тільки про збереженість спогадів (згадаймо, що третинна пам'ять набагато меншою мірою, порівняно із вторинною, зазнає впливу процесів старіння), але й про їхню адекватність, або, радше, адекватність їхньої інтерпретації.

В одній із робіт Е. Г. Еріксона, що була написана ним у співтворстві [15], було відмічено характерну зміну у спогадах осіб літнього віку. Так, жінки, які раніше були схильні характеризувати свої стосунки із чоловіком як незадовільні, підкреслювати їхній вкрай конфліктний характер, на восьмому десятилітті життя змінювали полярність своїх оцінок на протилежну. Таку цікаву закономірність можна пояснити тим, що необхідність досягнення его-інтеграції вимагає від індивіда переосмислити мотиви, які тривалий час підтримували його невдалий шлюб, що, у свою чергу, призводить до переоцінки якості самого шлюбу і знаходження у ньому позитивного змісту (механізм когнітивного дисонансу?). Наявність дітей сприяє формулюванню індивідом тверджень про минуле сімейне щастя (адже визнати, що діти народилися не в атмосфері любові і злагоди, означає поставити під сумнів інтегрованість свого Его. Такі вікові зміни ремінісценцій підтверджують численні дані про сумнівну правдивість людських спогадів, що було продемонстровано у багатьох роботах [1].

Розуміння і запам'ятовування мови та письмової інформації. Важливість досліджень вікових змін слуху обумовлена його беззаперечною комунікативною важливістю. Дійсно, якщо сліпота ізолює людину від речей, то глухота – від суспільства [6, с. 30]. Постає питання: як периферійні дефіцити слуху взаємодіють з наявними когнітивними ресурсами і досвідом осіб пізнього віку? Відповідь на нього відкриває особливості розуміння особливостей мовленнєвої сфери у пізньому віці, а також напрямки розробки методів компенсації сенсорних та похідних від них когнітивних дефіцитів, що спостерігаються у досліджуваних.

З віком погіршується й здатність до розуміння усного мовлення, що пояснюється насамперед периферійними порушеннями слухової системи. Першість тут посідає пресбіакусіс – обумовлене віком зниження слухової чутливості до високих частот. Проте в експерименті [13], де учасникам пропонувалося виявляти слова-мішені (як передбачувані, так й непередбачувані ними) на фоні певного шуму, було показано, що літні досліджувані продемонстрували результативність на рівні молодших досліджуваних завдяки опорі на контекст тексту, який пред'являвся. Аналогічні дані було отримано також в інших дослідженнях; це дозволяє зробити слушний висновок про те, що особи старших вікових груп можуть компенсувати зниження своєї слухової чутливості за рахунок використання індивідуальних когнітивних переваг та досвіду.

В низці експериментів, що вже стали хрестоматійними [там само], було продемонстровано, що літні досліджувані більшою мірою, ніж молодші, були схильні використовувати смисловий контекст тесту для виявлення слів-мішеней. Таке використання контексту (за рахунок когнітивних можливостей і досвіду) дозволяє їм у значній мірі компенсувати периферійні дефіцити слуху.

Класичною теорією, що розкриває механізми компенсаторних можливостей у пізньому віці, є теорія вітаукту патріарха київської школи геронтології В. В. Фролькіса. Під вітауктом він розумів ті сили організму, що протидіють старінню, власне "антистаріння" [7, с. 27]. Хоча, на думку автора цієї теорії, механізм вітаукту має субклітинну природу, ця ідея може бути екстрапольована й на особистісну протидію старінню (згадаємо з цього приводу підхоплену численними наступними авторами думку філософа М. Т. Цицерона про те, що старості, як і хворобі, необхідно чинити опір, а вади, які з нею пов'язані, відшкодовувати усердям [8, с. 16]).

Дотичними до досліджень вікових особливостей розуміння усного мовлення є дослідження із обробки тексту. Слід визнати, що перше покоління таких досліджень представлене суперечливими результатами. У той час, як деякі автори описали явні дефіцити, що пов'язані із віком [23], інші не виявили жодних вікових відмінностей між досліджуваними різних когорт [17]. Для вирішення цих суперечливих результатів у наступних дослідженнях було докладно розглянуто можливі внески у продемонстровану суб'єктами результативність їхніх індивідуальних особливостей, властивостей тексту, що мав оброблятися, та характеристик самого завдання [18]. Наприклад, вищі темпи пред'явлення матеріалу більшою мірою знижують розуміння матеріалу літніми досліджуваними порівняно із молодшими. Такі результати можуть трактуватися як раз на користь гіпотези загального уповільнення.

При цьому рівень освіти і вербального інтелекту можуть значуще впливати на продуктивність роботи із текстом. З іншого боку, літні досліджувані порівняно із молодшими демонстрували меншу чутливість до структур тексту, що могли б допомогти їм в обробці завдань (така обставина може бути обумовлена віковим зни-

женням рівня флюїдного інтелекту, що визначає міру "когнітивної гнучкості" індивіда).

З огляду на світові тенденції розвитку безперервної освіти та освіти дорослих, що в останні роки прийшли й до України, такі дані допоможуть в адаптації навчальних програм до вікових особливостей осіб літнього віку.

Протективні фактори когнітивного старіння. За даними досліджень [19], когнітивні можливості індивіда залежать більшою мірою від низки індивідуальних та середовищних чинників, а також від характеристик самого завдання, ніж від хронологічного віку. Залежно від особливостей завдання, ситуації та індивідуальної історії життя, деякі особи схильні досягати успіху в одних типах завдань, а не в інших. Наприклад, у певних когнітивних завданнях досліджувані старших вікових груп з високим рівнем інтелекту і освіти демонструють мінімальне зниження продуктивності порівняно із молодшими досліджуваними, у той час як їхні ровесники із порівняно низьким рівнем інтелекту і освіти демонструють значне зниження продуктивності. Отже, підкреслимо: для певних типів когнітивних завдань саме рівень інтелекту і освіти, а не хронологічний вік, є важливими факторами, що визначають індивідуальну продуктивність.

До речі, навіть валідність емпіричних досліджень, які передбачають застосування для літніх досліджуваних тих самих стандартів, що були орієнтовані на молодших осіб, страждає внаслідок помилки, що закладена у сам їхній дизайн [4, с. 40]. Ідея тут у тому, що пропоновані досліджуваним завдання мають бути обов'язково адаптовані до їхнього віку – аналогічно тому, як існують дитячі та доросла версії Тесту інтелекту Д. Векслера.

Вищесказане можна узагальнити таким чином: на зміну традиційним дослідженням когнітивного функціонування в старості, які були зосереджені на відмінностях між віковими групами, кілька десятиліть тому відбувся поворот до досліджень, в яких більше уваги приділяється виявленню ефектів впливу особистості, навколишнього середовища і характеристик завдання (а не тільки хронологічного віку) з метою краще зрозуміти когнітивні відмінності між віковими групами.

Так, як уже зазначалося вище, майже загальноприйнято є теза про загальне когнітивне уповільнення, що асоціюється зі старінням, так що складність завдань більшою мірою впливає на продуктивність осіб у віці пізньої дорослості, ніж тих, хто знаходиться у віці ранньої або середньої дорослості. Але й тут рівень освіти і вербального інтелекту можуть значно впливати на результати виконання тестових завдань. Наприклад, обумовлені віком дефіцити у результатах виконання вербальних завдань демонструють як раз особи із середнім та низьким рівнем розвитку вербальних здібностей. Літні досліджувані із високими вербальними здібностями (за Тестом інтелекту Д. Векслера для дорослих – WAIS) впевнено демонстрували вміння використовувати структуру тестових текстів на рівні молодших досліджуваних [20].

У деяких когнітивних завданнях, результативність виконання яких корелює із тренуванням, вікове зниження продуктивності, як правило, є незначним або повністю відсутнє [2, с. 850]. Існують дані [11], що короткострокові цілеспрямовані тренування значуще підвищують продуктивність виконання досліджуваними старших вікових груп тестів, що спрямовані на визначення рівня флюїдного інтелекту. Знову нагадаємо, що загальнови-знаною тенденцією вважається вікове зниження рівня флюїдного інтелекту при відносному збереженні кристалізованого [6, с. 48]. Наведені дані свідчать про набагато вищий інтелектуальний потенціал осіб старших вікових груп, ніж це традиційно вважалося.

Одним із самих відомих й найцитованіших досліджень старіння є проведене у США Сіетлське лонгітюдне дослідження інтелектуальних здібностей, що було розпочате у 1956 р. Прикметно, що за 14-річний період спостережень 46,7 % досліджуваних старших вікових груп (майже половина!) були визначені як "стабільні" відносно динаміки рівня індуктивного мислення та просторового орієнтування [9].

Наведені дані не слід трактувати як такі, що заперечують власне сам феномен когнітивного старіння. Так, дещо інші висновки можна зробити із результатів лонгітюдного дослідження Т. Солтхауза, що проводилося у період 2001-2008 рр. [22]. Досліджуваним пропонувалося вирішувати завдання на абстрактне мислення і просторові операції, згадувати слова і деталі різних сюжетів, знаходити закономірності у послідовностях букв і символів. Тестування здійснювалося з проміжком у 2,5 роки. У ході дослідження використовувалися 12 субтестів Тесту інтелекту Д. Векслера для дорослих (WAIS), що були об'єднані у чотири групи по три субтести для дослідження різних сторін індуктивного мислення, просторової діяльності, епізодичної пам'яті, перцептивної швидкості тощо. В результаті дослідження було виявлено, що для дев'ятох із дванадцяти завдань середній вік досліджуваних, що показали найвищі результати, становить 22 роки; після цього віку спостерігається зниження продуктивності у сфері мислення і просторових операцій. Перша вікова межа, за якою результативність виконання когнітивних тестів значущо знижується, становить 27 років. У цьому віці досліджувані демонструють зниження продуктивності при виконанні завдань на логіку і просторову уяву. Погіршення пам'яті і швидкості перцептивних дій починає значущо позначатися в середньому ще до досягнення індивідом віку 37 років. Таким чином, дані досліджень Т. Солтхауза демонструють достатньо ранні терміни початку когнітивного старіння.

Очевидні відмінності в результатах Сіетлського лонгітюдного дослідження К. У. Шая та дослідження Т. Солтхауза показують, що складність вирішення питання про вікові зміни в інтелекті обумовлена і технічними труднощами, оскільки в різні вікові періоди і в різних дослідженнях використовується різний психодіагностичний інструментарій. Проте якщо проблема однорідності використовуваних методик вирішена, то лонгітюдне дослідження є найбільш потужним дослідницьким інструментом вивчення змін когнітивних процесів протягом тривалого часу.

Висновки. Відповідно до двох основних видів експериментальних планів (лонгітюдний та поперечних зрізів) можна виділити два напрямки геронтопсихологічних досліджень: дослідження психології старіння та дослідження психології старості. Аналізуючи дані контрольованих експериментів, можна прийти до висновку про провідну роль індивідних, ситуаційних та змістовних (стосовно особливостей тестового матеріалу) факторів в успішності когнітивного функціонування осіб пізнього віку. Визначальну роль при цьому відіграють компенсаторні можливості як організму, так й індивіду та особистості.

Список використаних джерел

1. Когнитивная психология памяти / Под ред. У. Найссера и А. Хаймена. — СПб.: Прайм-Еврознак, 2005. — 640 с.
2. Крайг Г. Психология развития / Грейс Крайг. — СПб.: Питер, 2003. — 992 с.
3. Крайніков Е. В. Геронтопсихологія: словник-довідник / Едуард Владиславович Крайніков — К.: Видавець Паливода А. В., 2010. — 352 с.
4. Моррис Р. Дж. Когнитивные функции и старение / Робин Дж. Моррис // Психиатрия позднего возраста: В 2 т. / Под ред. Р. Джекоби, К. Оппенгеймер. — Т. 1. — К.: Сфера, 2001. — 416 с. — С. 40-66.

5. Миллер С. Психология развития: методы исследования / Скотт Миллер. — СПб.: Питер, 2002. — 464 с.
6. Стюарт-Гамильтон Я. Психология старения / Ян Стюарт-Гамильтон. — СПб.: Питер, 2002. — 256 с.
7. Фролькис В. В. Старение и увеличение продолжительности жизни // Владимир Вениаминович Фролькис. — Л.: Наука, 1988. — 239 с.
8. Цицерон М. Т. О старости. О дружбе. Об обязанностях / Марк Туллий Цицерон. — М.: Наука, 1993. — 248 с.
9. Шай К. У. Интеллектуальное развитие у взрослых / К. У. Шай // Психологический журнал. — 1998, т. 19, № 6. — С. 72-88.
10. Albert M. S. Organic implications of neuropsychological deficits in the elderly / M. S. Albert, E. Kaplan // New Directions in Memory and Aging: Proceedings of the George Talland Memorial Conference / Ed. by J. L. Poon, L. S. Fozard, et al. — Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum, 1980.
11. Baltes P. B. Reserve capacity of the elderly in aging-sensitive tests of fluid intelligence: replication and extension / P. B. Baltes, F. Dittman-Kohli, R. Kliegl // Psychology and Aging. — 1986, № 1. — P. 172-177.
12. Butler R. The life review: An interpretation of reminiscence in the aged / R. Butler // Psychiatry. — 1963, № 26. — P. 65-70.
13. Cohen G. Word recognition: age differences in contextual facilitation effects / G. Cohen, D. Faulkner // British Journal of Psychology. — 1983, № 74. — P. 239-251.
14. Erikson E. H. Identity and the Life-Cycle / E. H. Erikson // Psychological Issues. — N. Y.: International University Press, 1959.
15. Erikson E. H. Vital Involvement in Old Age / E. H. Erikson, J. M. Erikson, H. Q. Kivnick. — N. Y.: W. W. Norton, 1986.
16. Fozard J. L. The time for remembering, in Aging in the 1980's / J. L. Fozard // Psychological Issues / Ed. by L. W. Poon. — Washington, DC: American Psychological Association, 1980.
17. Harker J. O. Understanding discourse — a life-span approach / J. O. Harker, J. T. Hartley, D. A. Walsh // Advances in Reading/Language Research / Ed. by B. A. Hutson. — Greenwich, CT: JAI Press, 1982. — P. 155-202.
18. Hartley J. T. Memory for prose: perspectives on the reader / J. T. Hartley // Cognition in Everyday Life. — Ed. by L. W. Poon, D. C. Rubin, B. A. Wilson. — N. Y.: Cambridge University Press, 1989.
19. Hultsch D. F. Learning and memory in aging / D. F. Hultsch, R. A. Dixon // Handbook of the Psychology of Aging / 3rd ed., ed. by J. E. Birren, K. W. Schaie. — N. Y.: Academic, 1990.
20. Meyer B. J. F. Prose processing in adulthood: the text, the learner, and the task / B. J. F. Meyer, G. E. Rice // Cognition in Everyday Life / Ed. by L. W. Poon, D. C. Rubin, B. A. Wilson. — N. Y.: Cambridge University Press, 1989.
21. Park C. D. Memory for pictures and spatial location in older adults: evidence for pictorial superiority / C. D. Park, J. T. Puglisi, M. Sovacool // Journal of Gerontology. — 1983, № 38. — P. 582-588.
22. Salthouse T. A. When does age-related cognitive decline begin? / T. A. Salthouse // Neurobiology of Aging. — 2009, № 30. — P. 507-514.
23. Zelinski E. M. Do laboratory tests relate to self-assessment of memory ability in the young and old? / E. M. Zelinski, M. J. Gilewski, L. W. Thompson // New Directions in Memory and Aging: Proceedings of the George Talland Memorial Conference / Ed. by L. W. Poon, J. J. Fozard, L. S. Cermak, et al. — Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum, 1980.
1. Cognitive psychology of memory / Ed. by U. Neisser and A. Hyman. — St. Petersburg: Prime Evroznak 2005. — 640 p.
2. Kraig G. Developmental Psychology / Grace Craig. — St. Petersburg: Peter, 2003. — 992 p.
3. Kraynikov E. V. Gerontopsihology: Dictionary / Eduard Vladyslavovych Kraynikov. — K.: Vidavets Palivoda A. V., 2010. — 352 p.
4. Morris R. J. Cognitive function and aging / Robin J. Morris // Geriatric psychiatry: 2 vol. / Ed. by R. Jacoby, K. Oppengaymer. — Vol. 1. — K.: Sphere, 2001. — 416. — P. 40-66.
5. Miller S. Developmental Psychology: research methods / Scott Miller. — St. Petersburg: Peter, 2002. — 464 p.
6. Stewart-Hamilton I. Psychology of Aging / Ian Stuart-Hamilton. — St. Petersburg: Peter, 2002. — 256 p.
7. Frolkis V. V. Aging and increased of longevity // Vladimir Veniaminovich Frolkis. — Leningrad: Nauka, 1988. — 239 p.
8. Cicero M. T. On Old Age. About friendship. On Duties / Marcus Tullius Cicero. — Moscow: Nauka, 1993. — 248 p.
9. Shay K. U. Intellectual development in adult / K. U. Shay // Psychological Journal. — 1998, v. 19, № 6. — P. 72-88.
10. Albert M. S. Organic implications of neuropsychological deficits in the elderly / M. S. Albert, E. Kaplan // New Directions in Memory and Aging: Proceedings of the George Talland Memorial Conference / Ed. by J. L. Poon, L. S. Fozard, et al. — Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum, 1980.
11. Baltes P. B. Reserve capacity of the elderly in aging-sensitive tests of fluid intelligence: replication and extension / P. B. Baltes, F. Dittman-Kohli, R. Kliegl // Psychology and Aging. — 1986, № 1. — P. 172-177.
12. Butler R. The life review: An interpretation of reminiscence in the aged / R. Butler // Psychiatry. — 1963, № 26. — P. 65-70.
13. Cohen G. Word recognition: age differences in contextual facilitation effects / G. Cohen, D. Faulkner // British Journal of Psychology. — 1983, № 74. — P. 239-251.
14. Erikson E. H. Identity and the Life-Cycle / E. H. Erikson // Psychological Issues. — N. Y.: International University Press, 1959.
15. Erikson E. H. Vital Involvement in Old Age / E. H. Erikson, J. M. Erikson, H. Q. Kivnick. — N. Y.: W. W. Norton, 1986.

16. Fozard J. L. The time for remembering, in *Aging in the 1980's* / J. L. Fozard // *Psychological Issues* / Ed. by L. W. Poon. – Washington, DC : American Psychological Association, 1980.

17. Harker J. O. Understanding discourse – a life-span approach / J. O. Harker, J. T. Hartley, D. A. Walsh // *Advances in Reading/Language Research* / Ed. by B. A. Hutson. – Greenwich, CT : JAI Press, 1982. – P. 155-202.

18. Hartley J. T. Memory for prose: perspectives on the reader / J. T. Hartley // *Cognition in Everyday Life*. – Ed. by L. W. Poon, D. C. Rubin, B. A. Wilson. – N. Y. : Cambridge University Press, 1989.

19. Hultsch D. F. Learning and memory in aging / D. F. Hultsch, R. A. Dixon // *Handbook of the Psychology of Aging* / 3rd ed., ed. by J. E. Birren, K. W. Schaie. – N. Y. : Academic, 1990.

20. Meyer B. J. F. Prose processing in adulthood: the text, the learner, and the task / B. J. F. Meyer, G. E. Rice // *Cognition in Everyday Life* /

Ed. by L. W. Poon, D. C. Rubin, B. A. Wilson. – N. Y. : Cambridge University Press, 1989.

21. Park C. D. Memory for pictures and spatial location in older adults: evidence for pictorial superiority / C. D. Park, J. T. Puglisi, M. Sovacool // *Journal of Gerontology*. – 1983, № 38. – P. 582-588.

22. Salthouse T. A. When does age-related cognitive decline begin? / T. A. Salthouse // *Neurobiology of Aging*. – 2009, № 30. – P. 507-514.

23. Zelinski E. M. Do laboratory tests relate to self-assessment of memory ability in the young and old? / E. M. Zelinski, M. J. Gilewski, L. W. Thompson // *New Directions in Memory and Aging: Proceedings of the George Talland Memorial Conference* / Ed. by L. W. Poon, J. J. Fozard, L. S. Cermak, et al. – Hillsdale, NJ : Lawrence Erlbaum, 1980.

Надійшла до редколегії 17.02.14

Э. Крайников, канд. психол. наук, доц.

Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев

СТАРОСТЬ: ВОЗРАСТ КОМПЕНСАЦИЙ ПРОТИВ ВОЗРАСТА ДЕФИЦИТОВ

В статье подведены итоги исследований эффективности когнитивного функционирования в позднем возрасте. Проанализированы данные позволяющие сделать вывод об определяющей роли личностных и биографических факторов, компенсирующих обусловленные возрастом дефициты.

Ключевые слова: старение, гипотеза общего замедления, когнитивные дефициты, компенсации.

E. Krainikov, Ph. D., Assoc. Prof.

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

OLD AGE: THE AGE OF COMPENSATION AGAINST THE AGE OF DEFICITS

This paper summarizes the results of research on the efficiency of cognitive functioning in later age. The analyzed data suggest a crucial role of personality and biographical factors that compensate for deficits due to age.

Keywords: aging, general slowing hypothesis, cognitive deficits, compensation.

УДК 159.9.072

М. Максимов, канд. психол. наук, асист.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

РОЛЬ МИСТЕЦТВА В СОЦІАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ

Стаття присвячена висвітленню проблеми соціалізації особистості засобами мистецтва. Показано, що сучасне соціокультурне середовище, зокрема явища масової культури, не завжди позитивно впливає на формування особистості. Доведено необхідність звернення до зразків класичного мистецтва з метою гармонійного розвитку особистості.

Ключові слова: мистецтво, соціалізація, особистість, формування, духовність, самореалізація, ціннісні орієнтації, культура.

Процес соціалізації індивіда має на меті не лише входження людини у суспільство, а й формування духовної особистості, здатної до самореалізації та творчості. Реалії життя доводять, що зараз духовність та культура займають у рейтингу ціннісних орієнтацій у молоді найнижчі місця. Люди відвідують концерти, вистави, шоу тощо не для того, щоб долучитися до високого мистецтва, самовдосконалитись, збагатитись духовно, а для того, щоб розважитися, зняти напругу або, навпаки, знайти "гострі" відчуття, відволіктись від роздумів тощо.

Сучасна система виховання спирається переважно на пізнавальну сферу, надає дітям багато інформації, а емоційний вплив практично не застосовують. Сучасна музика (надто гучна, дисгармонійна, безмелодійна), яку слухають підлітки й молодь, спонукає до відгородження від світу (її навіть слухають здебільшого у навушниках), тоді як справжнє мистецтво передбачає відкритість світу, увагу до людей. Розвиток емоційної сфери, емпатії фактично блоковано, оскільки справжнє мистецтво залишається поза життєвим простором людини.

Мета дослідження – визначити вплив мистецтва на формування особистості дитини. Відомо, що формування особистості дитини відбувається в процесі соціалізації. Соціалізація може бути як за умов стихійного впливу різних обставин життя на особистість, так і за умови цілеспрямованого формування особистості. Щодо поняття "формування", то донедавна в педагогіці домінували уявлення про формування людини як сукупності процесів взаємодії особистості й суспільства, за яких індивіди розвивають у собі ті чи інші якості. У такому широкому розумінні дане поняття прирівнюється

до соціалізації. Причому виховання тут виступає як частина цього процесу, а саме – усвідомлений, цілеспрямований вплив на індивіда.

Цілеспрямоване виховання в ідеалі передбачає максимальне керувати процесом соціалізації. Однак повне усунення стихійного начала із процесу соціалізації особистості видається неможливим, а установка на можливість цього – помилковою та ілюзорною, адже розвиток суспільства включає в себе складну діалектику керованого і стихійного.

Способи соціалізації – це конкретні види взаємодії індивіда із середовищем, за допомогою яких він активно прилучається до суспільного життя і засвоює соціальний досвід. Способи залежать як від особливостей самої особистості, так і від соціальної ситуації, в якій індивід розвивається. Можливі такі способи соціалізації, як: індивідуалізація; актуалізація "Я"; інтеграція, тобто прилучення особистості до норм і цінностей спільноти, до світової культури.

Стан духовності і культури сучасного людства викликає все більше зростаюче відчуття тривоги за його майбутнє. Ми стали свідками, очевидцями і учасниками наростаючих темпів деградації як духовності, так і культури і розуміємо, що якщо цей процес не зупинити, то катастрофа сучасної цивілізації в загальнопланетарному масштабі стане неминучою.

Найбільш далекоглядні мислителі вже в першій половині XX ст. передбачали подібний розвиток подій. Серед них були і наші співвітчизники. І. А. Льїн, наприклад, пояснював такий розвиток подій тим, що в Західній цивілізації, релігія вже давно перестала бути центром духовного життя, культура відокремилася від християнства і

пішла в безрелігійну, безбожну порожнечу, в нікуди. Він писав про те, що західна людина "релігійно мертва, розумово і морально вироджується і йде назустріч небаченій ще в історії людства культурної кризи" [3].

М. О. Бердяев пов'язував сучасну кризу культури Заходу з розвитком цивілізації. Він вважав, що культура робиться більш дешевою, більш широко розлитаю, більш комфортабельною, але і більш плоскою, зниженою у своїй якості [1]. На його думку, західна культура перейшла в цивілізацію, тобто в свою фактичну протилежність, бо культура походить від культу, від релігії, від храму. Цивілізація ж є оболонкою культури, що має суто утилітарне походження. Культура – явище насамперед духовне, цивілізація – матеріальне. Культура має душу, цивілізація – лише методи і знаряддя. Культура пишається своїм минулим і тримається традиції, цивілізація пишається сьогоденням і їй мало цікавлять минулі досягнення і могили предків. Культура прагне до вічного, цивілізація живе сьогоднішнім днем: тут і зараз.

Без розуміння вищевикладених істин важко усвідомити ті духовні і культурологічні процеси, які відбуваються в нашому суспільстві, а саме загрозу неможливості відродження національної духовності і національної культури, а стало бути і національної ідентичності. Першим і основним показником рівня і якості культури є не її зовнішні атрибути, а її духовна внутрішня глибина, без якої культура перетворюється на сурогат, пустушку, підробку в маскульт, постмодерн та інші явища антикультури.

Духовність – це відчуженість від низьких, грубо чуттєвих інтересів, прагнення до внутрішнього вдосконалення, висоти духу. Це об'єднуючі скрижалі суспільства, що являються у моральних цінностях і традиціях та сконцентровані, як правило, в релігійних учинках і практиках, а також у художніх образах мистецтва.

Ми відчуваємо сьогодні на собі, який жакхливий сурогат культури створений на базі ринкової ідеології. Цей сурогат отримав назву "масової культури". Але справжня культура творилася завжди і може творитися не масами, а духовно і інтелектуально елітою суспільства. Жакхливі плани сучасних глобалізаторів з втягнення людства в "комп'ютерний рай" – суспільство біороботів – є плани щодо остаточного знищення як духовності, так і культури.

Представлені вище умови соціалізації ставлять під сумнів можливість формування духовної особистості, яка здатна до самореалізації. Потреба в самореалізації – вища в ієрархії потреб. У результаті її задоволення особистість стає тим, ким вона може і повинна стати в цьому світі. Найбільш повне розкриття здібностей людини можливо лише в творчій діяльності. Діяльність особистості в цьому випадку стає самодіяльністю, а реалізація її здібностей у даній діяльності здобуває характер самореалізації. Творчість є атрибутом людської діяльності – це історично еволюційна форма активності людей, що виражається в різних видах діяльності і веде до розвитку особистості. Головний критерій духовного розвитку людини – оволодіння процесом творчості.

Якщо людина освоїла творчість повною мірою – і за процесом її перебігу і за результатами – значить, вона вийшла на рівень духовного розвитку. Соціальні детермінанти забезпечують хід розвитку особистості, що сприяє або перешкоджає самореалізації особистості. Що стосується педагогічних умов, то вони концентруються в системі навчання і виховання, які самі по собі є системоутворюючими основами самореалізації. У зв'язку із цим, виникає проблема включення мистецтва як складової формування особистості, що забезпечить духовний розвиток. Важливість звернення саме до мистецтва зумовлена тим, що когнітивна складова виховання і так є перенавантаженою. Дітям багато разів повторюють настанови щодо соціальних норм та пра-

вил поведінки, але здебільшого це не дає належного ефекту. Долучення емоційного компоненту до процесу виховання, на нашу думку, сприятиме духовному зростанню особистості.

Емоції як складні системні психологічні утворення, що входять в емоційну сферу особистості, характеризуються багатьма параметрами: знаком (позитивні або негативні), тривалістю та інтенсивністю, рухливістю і реактивністю, а також ступенем усвідомленості емоцій і ступенем їх довільного контролю.

Крім цього, емоції та почуття виконують функцію регуляції стану організму. Вони також задіяні і в регуляції поведінки людини в цілому, що стало можливим тому, що людські почуття і емоції мають тривалу історію філогенетичного розвитку, в ході якого вони стали виконувати цілий ряд специфічних функцій, властивих тільки для них. Перш за все до таких функцій варто віднести відображальну функцію почуттів, яка виражається в узагальненій оцінці подій. Завдяки відображальній функції емоцій та почуттів людина може орієнтуватися в навколишній дійсності, оцінювати предмети і явища з точки зору їх бажаності, спираючись на свої почуття. Вони виконують ще й сигнальну функцію. Виникаючі переживання сигналізують людині, як іде у неї процес задоволення потреб, які перешкоди зустрічає вона на своєму шляху, на що треба звернути увагу в першу чергу тощо.

Оціночна, або відображальна, функція емоцій і почуттів безпосередньо пов'язана з спонукальною, або стимулюючою, функцією. Наприклад, в дорожній ситуації людина, відчуваючи страх перед наближенням машиною, прискорює свій рух через дорогу. С. Л. Рубінштейн вказував, що емоція в собі самій укладає потяг, бажання, прагнення, спрямоване до предмета або від нього [6]. Таким чином, емоції і почуття сприяють визначенню напрямку пошуку, в результаті якого досягається задоволення виниклої потреби або вирішується завдання, що стоїть перед людиною.

Емоційна оцінка подій може формуватися не тільки на основі особистого досвіду людини, але і в результаті співпереживань, що виникають в процесі спілкування з іншими людьми, у т. ч. через сприйняття творів мистецтва, засобів масової інформації тощо.

Почуття беруть безпосередню участь у навчанні, тобто здійснюють підкріплювальну функцію. Повідомлення або події, що викликають сильну емоційну реакцію, швидше і надовго вкарбовуються в пам'яті. Емоції успіху-неуспіху мають здатність прищепити любов або назавжди згасити її по відношенню до того виду діяльності, якою займається людина, тобто емоції впливають на характер мотивації людини по відношенню до виконуваної ним діяльності.

Важлива й комунікативна функція почуттів. Мімічні та пантомімічні рухи дозволяють людині передавати свої переживання іншим людям, інформувати їх про своє ставлення до предметів і явищ навколишньої дійсності. Міміка, жести, пози, виразні зітхання, зміна інтонації є "мовою людських почуттів", засобом повідомлення не стільки думок, скільки емоцій. Саме ця функція емоцій складає основу розвитку емпатії. Під емпатією розуміється здатність точно, адекватно розпізнати емоційний стан інших людей, свого співрозмовника і співпереживати йому. Емпатію у побуті часто називають емоційною чуйністю. Без розвитку емпатії втрачає сенс формування духовності, тому розглянемо цей аспект докладніше.

У дітей дуже рано з'являються почуття і співчуття. У літературі з психології ми можемо знайти численні приклади, що підтверджують це. Так, на 27-му місяці життя дитина плакала, коли їй показували зображення плачущої людини, а один трирічний хлопчик кидався на кожного, хто бив його собаку, заявляючи: "Як ви не розумієте, що йому боляче".

Слід зазначити, що емоції у дитини розвиваються поступово через гру та дослідницьку поведінку. Наприклад, дослідження К. Бюлера [2] показали, що момент переживання задоволення в дитячих іграх по мірі росту і розвитку дитини зсувається. Спочатку в малюка виникає задоволення в момент отримання бажаного результату. У цьому випадку емоції задоволення належить заохочувальна роль. Другий ступінь – функціональна роль. По ходу гри дитина отримує радість вже не тільки від результату, але й від самого процесу діяльності. Задоволення тепер пов'язане не з закінченням процесу, а з його змістом. На третьому ступені в дітей з'являється передбачення задоволення. Емоція в цьому випадку виникає на початку ігрової діяльності, і ні результат дії, ні власне виконання не є центральними в переживанні дитини.

Іншою характерною особливістю прояву почуттів у ранньому віці є їх афективний характер. Емоційні стани у дітей в цьому віці виникають раптово, протікають бурхливо, але так само швидко і зникають. Більш значний контроль над емоційною поведінкою виникає у дітей лише в старшому дошкільному віці, коли у них з'являються і більш складні форми емоційного життя під впливом все більш розвинутих взаємин з оточуючими людьми.

Розвиток негативних емоцій в значній мірі обумовлено нестійкістю емоційної сфери дітей і тісно пов'язаний з фрустрацією. Фрустрація – це емоційна реакція на перешкоду у досягненні мети. Фрустрація може бути вирішена по-різному в залежності від того, чи подолано перешкоду, чи зроблено її обхід або знайдено мету, що заміщає попередню. Звичайні засоби вирішення фруструючої ситуації визначають виникаючі при цьому емоції. Якщо дитина в ранньому дитинстві часто зазнає стан фрустрації і виявляє стереотипні форми його подолання, в одних дітей закріплюється млявість, байдужість, безініціативність, в інших – агресивність, заздрисність і озлобленість. Тому для уникнення подібних ефектів небажано при вихованні дитини занадто часто добиватися виконання своїх вимог прямим тиском. Наполягаючи на негайному виконанні вимог, дорослі не надають дитині можливості самостійно досягти наявної мети і створюють фруструючі умови, які сприяють закріпленню упертості та агресивності у одних і безініціативності – в інших. Більш доцільним у цьому випадку є використання вікової особливості дітей, яка полягає в нестійкості уваги. Досить відволікти дитину від виниклої проблемної ситуації, і вона залюбки виконає поставлені перед нею завдання.

Одночасно з формуванням позитивних і негативних емоцій у дітей поступово формуються моральні почуття. Зачатки моральної свідомості вперше з'являються у дитини під впливом схвалення чи осуду, коли дитина чує з боку дорослих, що одне – можна, потрібно і має бути, а інше – неможливо, неможливо, недобре. Уміння володіти своєю поведінкою, стримувати себе призводить до більш стійкого і більш спокійного плину емоцій. Дитина молодшого шкільного віку вже не виявляє так безпосередньо свого гніву, як дитина-дошкільник. Почуття дітей-школярів не мають вже того афективного характеру, який показовий для дітей раннього віку.

Виховання емоцій і почуттів людини починається з раннього дитинства. Найважливішою умовою формування позитивних емоцій і почуттів є турбота з боку дорослих. Та дитина, якій не вистачає любові і ласки, виростає холодною і неспівчутливою. Для виникнення емоційної чуйності також важлива відповідальність за іншого, турбота про молодших братів і сестер, а якщо таких немає, то про домашніх тварин. Необхідно, щоб дитина сама про когось піклувалася, за когось відповідала. Ще однією умовою виховання почуттів є сприйняття творів мистецтва. Співчуття героям п'єс, картин, скульптур тощо формує й здатність до емпатії у по-

всякденному житті. В цьому полягає важлива роль естетичного виховання.

Естетичне виховання – це цілеспрямований процес формування у дитини естетичного ставлення до дійсності. Воно пов'язане зі сприйняттям і розумінням людьми прекрасного в дійсності, насолодою нею, естетичною творчістю людини.

В процесі виховання відбувається долучення індивідів до мистецьких цінностей, перехід прекрасного у внутрішній духовний зміст шляхом інтеріоризації. На цій основі формується і розвивається здатність людини до естетичного сприйняття і переживання, її естетичний смак і уявлення про ідеал. Виховання красою та через красу формує не тільки естетико-ціннісну орієнтацію особистості, а й розвиває здатність до творчості, до створення естетичних цінностей у сфері трудової діяльності, побуті, у вчинках і поведінці і, звичайно, у мистецтві. Все, що є прекрасним у житті – і засіб і результат естетичного виховання. Воно концентрується в мистецтві, художній літературі, нерозривно пов'язане з природою, громадською і трудовою діяльністю, побутом людей, їх взаємовідносинами. Система естетичного виховання в цілому використовує всі естетичні явища дійсності.

Джерелом розвитку естетичних почуттів є заняття малюванням, співом, музикою, відвідування картинних галерей, театрів, концертів. Дуже важливо в збагатити дітей уявленнями про художні засоби передачі настрою людини, які використовуються в літературі, музиці та образотворчому мистецтві.

Спираючись на зазначене вище, нами була розроблена програма занять з мистецтвознавства для учнів молодшої школи. Заняття з мистецтва проходили один раз на тиждень як факультатив. Пропонована нами дітям музична палітра достатньо багата і різноманітна. Вона включає в себе твори Й. С. Баха і В. А. Моцарта, А. Вівальді та Й. Гайдна, М. І. Глінки і П. І. Чайковського, М. А. Римського-Корсакова і С. С. Прокоф'єва тощо. Досить широко представлена і музика сучасних композиторів: Г. Свиридова, В. Гавриліна, С. Слоніського, В. Кітки, В. Агафоннікова, Р. Леденєвим та ін. Вперше молодші школярі на заняттях з мистецтвознавства знайомились поряд з камерною музикою, з творами, в основі яких лежить органічний синтез різних видів мистецтва: оперою і балетом.

Підбір творів "самих мовчазних" мистецтв – живопису, скульптури, архітектури, які демонструвалися дітям на заняттях, здійснювався на основі принципів високої художності і доступності дітям. Їм пропонували еталонні, високо художні картини І. Левітана, І. Шишкіна, В. Сєрова, В. Васнецова, М. Нестерова та ін., ілюстрації І. Білібіна та В. Конашевича, твори народно-прикладного мистецтва, художню фотографію тощо. Важливо, що твори мистецтва дітям ми пропонували не лише традиційно, тобто окремо музику, живопис, скульптуру, а й поєднували, тобто застосовували синтез мистецтв.

Ми виходили з того, що існує двосторонній зв'язок між слуховим і зоровим сприйняттям. Цей зв'язок впливає вже художники старовини, які супроводжували звучання музики різними зоровими демонстраціями. Музика здатна викликати у слухача яскраві зорові уявлення, що дозволяє композиторам створювати "музичні картини" ("Світанок на Москві-річці" М. Мусоргського, "Ранок" Е. Гріга, "Місячне світло" К. Дебюссі, "Гра води" М. Равеля та ін.) У живописі певні поєднання ліній, кольору можуть викликати у глядача відчуття звуку ("Звучна живопис"). Живопис може зображати стан звукового спокою (І. Левітан, "Тиша") або відтворювати відчуття, викликані музикою. Так, у живописі А. Рубльова, колір не дзвенить, а скоріше співає.

Про взаємодію музики і живопису в процесі музичного сприйняття і вплив цієї взаємодії на характер дитя-

чих малюнків ми говорили в своїх роботах. Доведено, що в результаті такої взаємодії відбувається збагачення малюнків дітей новим змістом, творче рішення ними образотворчих завдань. У той же час створений малюнок допомагає дітям більш глибоко осягнути музичний образ, зміст і виразні засоби музики.

Заняття, на яких діти "малюють музику", завжди є для них справжнім святом. Звучання прекрасної, багатогранної оркестровими барвами музики, мольберти з великими аркушами паперу і різнобарвною гуашшю, обов'язкова похвала педагогів створюють зовсім особливу, емоційно піднесу атмосферу. Діти, слухаючи музику і втілюючи її у своїх малюнках, відчують себе творцями краси.

Враховували ми також і роль творчого руху в розвитку естетичного сприйняття дитини. На заняттях було спільне використання творчого музичного руху і малювання. Діти були в захваті, коли вигадували власні рухи. Вони вільно танцювали під ритмічно-ударні інструменти, використовуючи їх удари як акомпанемент.

Висновки

1. Виховання засобами мистецтва – це важлива частина становлення особистості дитини. Розуміння прекрасного, насолода як витворами мистецтва, так і процесом творчості є ознакою всебічно розвиненої особистості, що здатна до самореалізації.

2. Виключно гострою є проблема формування духовної особистості, що має розвинуті естетичні почуття, вміння відрізнити примітивне ремісництво від справжнього мистецтва. Це особливо відноситься до музики і образотворчого мистецтва, коли часто підлітки захоплюються какофонією, відсутністю гармонії і бездумним модернізмом та недооцінюють класику.

М. Максимов, канд. психол. наук, асист.

Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев

РОЛЬ ИСКУССТВА В СОЦИАЛИЗАЦИИ ЛИЧНОСТИ

Статья посвящена рассмотрению проблемы социализации личности средствами искусства. Показано, что современная социкультурная среда, в частности явления массовой культуры, не всегда положительно влияет на формирование личности. Доказана необходимость обращения к образцам классического искусства с целью гармоничного развития личности.

Ключевые слова: искусство, социализация, личность, формирование, духовность, самореализация, ценностные ориентации, культура.

M. Maksymov, Ph.D., assist.

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

A ROLE OF ART IS IN SOCIALIZATION OF PERSONALITY

The article is sanctified to consideration of problem of socialization of personality facilities of art. It is shown that modern sociocultural environment, in particular the phenomena of mass culture, not always positively influences on forming of personality. The necessity of address is well-proven to the standards of classic art with the purpose of harmonious development of personality.

Keywords: art, socialization, personality, forming, spirituality, self-realization, valued orientations, culture.

УДК 159.923.32:316.614

Н. Матейко, канд. психол. наук, доц.

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, Івано-Франківськ

ПОРУШЕННЯ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ІНДИВІДА В ПАРАДИГМІ ХРИСТІЯНСЬКО ЗОРІЄНТОВАНОЇ ПСИХОТЕРАПІЇ

Стаття присвячена проблемі психічних залежностей людини у парадигмі християнсько зорієнтованої психотерапії, де адикція постає як пристрасть, моральна вада, хвороба душі людини. Наводиться порівняльний аналіз механізмів формування адиктивної поведінки в традиційному та християнсько зорієнтованому підходах. Представлено основні пристрасті, характерні людині. Доводиться, що потураючи своїм пристрастям, людина розплачується власним здоров'ям. Сферою діяльності християнсько орієнтованої психотерапії є духовно-моральна складова поведінки людини, розуміння взаємозв'язку гріха та захворювання, чеснот і здоров'я.

Ключові слова. Адикція, пристрасть, дух, душа, доброчесність, чесноти, християнсько орієнтована психотерапія.

Порушення процесу соціалізації переважно супроводжується такими відхиленнями у поведінці як дезадаптація, формування залежностей. Залежна або адиктивна поведінка є однією з форм деструктивної поведінки і виражається в прагненні до відходу від реальності шляхом зміни свого психічного стану за допомогою прийому де-

3. Найважливішою частиною морального виховання є естетичне виховання, що використовує як засоби виховного впливу мистецтва в усіх його різновидах - образотворчому, музичному, вокальному, хореографічному, театральному, декоративно-прикладному та інше.

4. Формування в учнів естетичних уявлень, понять і смаків – вельми складне завдання. Найпростіші естетичні уявлення та судження формуються вже в початкових класах. Однак основна робота в цьому напрямку має здійснюватись з учнями-підлітками і старшими школярами, не тільки в школі чи на позашкільних спеціальних заняттях, а й за участі ЗМІ, в ході радіо-, телепередач, що спрямовані до глибшого розуміння мистецтва і сприятимуть розвитку почуттів переживання прекрасного.

Список використаних джерел

1. Бердяев Н. А. Философия творчества, культуры и искусства. В 2-х томах / Н. А. Бердяев. – М. : Искусство, 1999. – Т. I.
2. Бюлер К. Очерк духовного развития ребенка / К. Бюлер. – М., 1930.
3. Ильин И. А. Основы христианской культуры. Соч. в 10-ти томах / И. А. Ильин. – М. : Русская книга. – Т. I.
4. Каган М. С. Морфология искусства / М. С. Каган. – Л., 1972.
5. Кандинский В. В. О духовном в искусстве / В. Кандинский. – Л., 1990.
6. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – СПб. : Питер, 2000.

1. Berdyaev N. A. Philosophy of creativity, culture and art. In 2 volumes / N. A. Berdyaev. – M. : Arts, 1999. – T. I.

2. Buhler K. Essay of children's spiritual development / K. Buhler. – Moscow, 1930.

3. Ilyin I. A. Fundamentals of Christian culture. Op. in 10 volumes / I. A. Ilyin. – Moscow : Russian book. – T. I.

4. Kagan M. S. Morphology of Art / M. S. Kagan. – L., 1972.

5. Kandinsky V. Concerning the Spiritual in Art / V. Kandinsky. – L., 1990.

6. Rubinstein S. L. Fundamentals of General Psychology / S. L. Rubinstein. – St. Petersburg : Peter, 2000.

Надійшла до редколегії 05.10.13

яких речовин або постійної фіксації уваги на певних предметах або видах діяльності, супроводжується розвитком інтенсивних емоцій і носить захисний характер.

Зміна стану по адиктивному механізму досягається за допомогою різних адиктивних агентів – алкоголю, наркотиків, лікарських препаратів, які перевищують те-

рапевтичні дози, токсичних речовин, а також залученням до азартних ігор, Інтернету, сексуальної адиктивної поведінки, роботи, тривалого прослуховування ритмічної музики тощо.

Вітчизняна концепція адиктивної поведінки розроблена досить детально (Б. Г. Братусь, С. В. Березін, А. П. Донських, В. Ю. Зав'ялов, Ц. П. Короленко, К. С. Лисецький, О. Є. Личко, В. Д. Менделевич, Г. В. Старшенбаум, Н. А. Сирота, Д. В. Четвериков, В. М. Ялтонський та ін.). Зокрема встановлено, що проблема адикції починається тоді, коли в свідомості індивіда починає домінувати прагнення втечі від реальності, яке стає центральною ідеєю життя. Індивіду стає важче контролювати ненаситне бажання, яке стає пристрастю, оскільки, навіть отримуючи бажане, індивід не може зупинитися і знову прагне предмета пристрасті. В такий спосіб втрачається кількісний контроль над задоволенням бажання. Потяг до предмета пристрасті іноді виявляється сильнішим від інстинкту самозбереження. На певній фазі розвитку пристрасті сила стимулу зростає, щоб приносити попереднє задоволення (зростання толерантності) [1].

Не зважаючи на те, що сьогодні пропонують багато різноманітних психокорекційних технік, покликаних допомогти адиктові покращити адаптацію та соціалізацію, сформувати базову довіру до світу, позитивну самооцінку, Я-концепцію та здорову ідентичність, надзвичайно складно позбавити людину звички, яка є результатом утворення стійких нервових зв'язків з підвищеною готовністю до функціонування в мозкових структурах, викликає емоційно позитивні стани в період реалізації і, навпаки, породжують негативні переживання в обставинах, що заважають її здійсненню.

Пристрасть формує однобічний, негармонійний і невірний психічний стан. Якщо в нормі бажання – це деяка предметна потреба в об'єктах, необхідних для існування людського організму, то бажання предмета пристрасті неможливо пояснити психологічно. Так, наприклад, крайня ступінь пристрасті обжерливості (булімія) полягає в тому, що людина змушує себе їсти навіть тоді, коли вона не голодна.

Таким чином, категорія пристрасті відображає не тільки психологічні, але й моральні витоки поведінки індивіда, оскільки очевидно, що це – надмірні, шкідливі для особистості потреби.

Ще Аристотель визначав пристрасть як один з провідних мотивів поведінки людини, вказуючи, що те, в силу чого ми здійснюємо вчинок, є прагнення, яке буває трьох видів: пристрасне бажання, порив, хотіння. Важко уявити будь-який поведінковий акт чи вчинок людини, навіть найбільш благородний, вихідним мотивом якого не були б пристрасні спонування. З цього приводу І. Кант зазначав, що людиною керують, як правило, аморальні мотиви.

Відомий радянський психіатр Д. Є. Мелехов, директор Державного науково-дослідного інституту психіатрії Міністерства охорони здоров'я СРСР, розмірковуючи над співвідношенням в людині тілесного, душевного і духовного, прийшов до висновку, що крайніми гіпертрофованими проявами пристрастей (гордість перетворюється в манію величчя, слабодухість в патологічні тривогу і страх, гнів у неконтрольовану агресію), спричинених гріховністю людини, ураженням її духу, який є вищою "частиною" душі є психічні захворювання [6].

В християнсько зорієнтованій психологічній парадигмі пристрасть (залежність) розглядається як моральна вада, патологічне явище в поведінці, хвороба душі людини.

Даний підхід базується на православній богословській та аскетичній традиції Святих Отців Церкви і пред-

ставляє глибокий виклад проблеми людських пристрастей. Унікальність цієї спадщини в тому, що вона відображає не наукові теорії, не експериментальні лабораторні дослідження, а практичний досвід у подоланні пристрастей та набутті чеснот таких сподвижників духу як Єфрем Сирін, Іоанн Ліствичник, Ніл Синайський, Григорій Палама, Серафим Саровський, Іоанн Кронштадтський, Силуан Афонський та ін. [3].

В працях Б. С. Братуса, В. П. Зінченка, Б. В. Ничипорова, Ф. Є. Василюка та ін. йдеться про те, що християнсько зорієнтовану психотерапію від світської відрізняє те, що у світській терапії працюють з почуттям (наприклад, провини), тоді як в християнській психотерапії працюють з гріхом (усвідомленим вчинком, який викликає почуття провини). Цей принцип в християнсько зорієнтованій психотерапії називають онтологічною довірою до почуття, особистості. Отже, появляються спроби закласти основи духовної психології як форми раціонального знання про становлення духу людини в процесі її життя.

Б. С. Братусь зазначає, що вищим проявом внутрішньої прихованої, сокровенної сторони душі є дух. "Внутрішня душа – це вічна, безсмертна енергія і субстанція, яка може проявлятися в деяких зовнішніх проявах – душевних явищах. Зовнішня і внутрішня є сторонами аспектами, іпостасями єдиної душі" [2].

Відомий сучасний православний французький богослов, доктор філософії Ж.-К. Ларше вважає, що духовну етіологію психічних захворювань визначають як ту чи іншу пристрасть, яка розвивається в загостреній формі. Зокрема, "гіпертрофія я" співвідноситься з гординою, яку описують Отці Церкви. Цій пристрасті відповідає і "нарцисизм". Але ще більше він співвідноситься з гріхом "самолюбства", пристрастю любові до самого себе і в першу чергу до власного тіла.

Великий внесок в розуміння духовної природи психічних процесів здійснили І. А. Ільїн, В. В. Зеньковский, митрополит Антоній (Сурожский). Найбільш відомими представниками даного напрямку є архієпископ Херсонський Никанор, митрополит Антоній (Храповицький), С. С. Гогоцький, В. С. Серебренников, М. О. Лосський, В. І. Несмелов, В. В. Розанов, Е. Н. Трубецькой та ін.

За вченням Святих Отців, на рівні духу, який за природою належить до вишнього світу, є вищим членом триєдиної ієрархії людського ества, в якому відображений Образ Божий. Дух є досконалим і здоровим началом в людині. Душа ж, згідно вчення про первородний гріх, уже в момент народження людини появляється на світ духовно нездоровою, пошкодженою гріхопадінням.

Як зазначає Григорій Палама (XIV ст.), пристрасть – це особлива схильність душі, яка має здатність до непомірного зростання і пригнічення собою всіх інших якостей душі і проявів особистості. Розвиток пристрасті є процесом деформації душевної сфери, який здатний розладнати душевне життя аж до стану хаосу. Він зазначає, що людська душа поділяється на розумну, дратівливу і пожадливу. В розумній частині занепадої людини панує гордість, в пожадливій переважно тілесні втіхи, а в дратівливій – пристрасті ненависті, гніву, злопам'ятності.

Пристрасті – це одержимості різного ступеня напруженості і сили. Приваблива сила пристрасті над людиною полягає в перевазі насолоди, задоволення (Силуан Афонський, XX ст.). Це автономні психічні комплекси, які включають ментальні, емоційні, мотиваційні, вольові і предметні структури, які домінують в душі, визначаючи поведінку людини і впливаючи на різноманітні сторони душевного життя та психічну структуру поведінки людини.

Пристрасть автономна, тому вона дуже стійка і довготривала. Як річ в собі, вона захищена від впливу волі та розуму. Її руйнівний вплив проявляється в тому, що вона заміщує природні потреби і займає їх місце. Вона стає рисою особистості і людина глибоко в цьому переконана, тоді як насправді – це новоутворення в людській природі. Вона завжди викликає страждання, тому, що вона або ненаситна, або агресивна по відношенню до людини, змушує людину страждати, уражає емоційну сферу, як і будь-яка патологія людської душі.

У Максима Сповідника знаходимо, що неправильне використання душевних сил відображається у невігласстві і безрозсудності, ненависті, нестриманості. Натомість правильне їх використання є розсудливістю, любов'ю і доброчесністю. Тому неправильне використання душевних сил є гріхом, хворобою душі, позбавленою властивого їй природного здоров'я, тобто чеснот [5].

У внутрішньому плані людина є небесним планом творіння і становить триаду духу, душі і тіла. Дух є вищим, божественним творінням, тоді як тіло земного походження. Душа в ієрархії людини займає проміжне становище між духом і тілом. Душа безпосередньо пов'язана з тілом, а дух – через посередництво душі.

В нормі дух людини, який є "найбільш близьким Богу", поєднуючись із Святим Духом формує життя душі і тіла людини, здатний панувати над потребами. Однак внаслідок первородного гріха, дух є відданим від Бога і втрачає своє верховенство. Сильний потяг до задоволення потреб нижчого порядку, пов'язаний з чуттєвою насолодою, виявляється настільки сильним, що дух не справляється з цим потягом.

Поєднуючи богословський і психологічний підходи, А. Лоргус приходить до висновку, що пристрасть – це стійка навичка, яка формується впродовж певного часу в результаті внутрішньої роботи. Пристрасть починається з речей цілком допустимих і природних, як бажання їсти, пити. Обережність і пильність спочатку перетворюються в надумливість і страх, потім в агресію, грошолобство і т. д. Наприклад, звичку багато їсти деякі батьки стараються розвинути в дитині до гіпертрофованого функціонування, до стану пристрасті.

Таким чином, до моменту особистісної зрілості, в людини виявляються гріховні схильності, які ще не пристрастями. Далі з них поступово, починають формуватися пристрасті. В когось адикція появляється навіть за відсутності сприятливого середовища для її формування, в іншого – взагалі не появляється. Природне перетворюється в неприродне, потреба – в пристрасть шляхом помилкових установок, поглядів, правил, в тому числі соціальних, культурних, іноді навіть моральних.

Отже, формування пристрасті/залежності – це складний механізм, який запускається повільно, по-перше, на основі гріха, по-друге на основі людської природи [8].

Дослідники проблеми духовності особистості Л. В. Яссман та Н. В. Марьясова, опираючись на вчення преподобного Силуана Афонського, виводять наступний механізм формування пристрасті (залежності). Спочатку до людини наближається духовний вплив, який спочатку може бути не зовсім зрозумілим, неформальним. Первинна стадія оформлення – поява в полі внутрішнього зору людини уявлення, яке може бути образним або мисленевим. Образні уявлення викликають появу думки, помислу.

Людина, якою не володіють пристрасті, такий помисел оцінить як пізнання буття, і залишиться цілком вільною від його впливу. Якщо ж в людини є "місце", підґрунтя схильності до того духу, котрий існує в помислі, тоді його енергія буде прагнути захопити психічну сферу лю-

дини. Досягається це шляхом того, що в схильній до вад душі викликається деяке відчуття втіхи, характерне для даної пристрасті. В цій насолоді і полягає спокуса.

Мислення починає зосереджуватися на втісі, яку пропонує пристрасть. Поєднання думки з помислом створює сприятливі умови для його розвитку. Якщо внутрішнім вольовим зусиллям розум не відірветься від пропонованої насолоди, а продовжує зосереджуватися, появляється прихильність, діалог, а потім і повна згода; далі – зростаюча пристрастна насолода оволодіває розумом і волею людини. Після цього, незважаючи на будь-які перешкоди, всі сили захопленого пристрастю спрямовуються до її рішучого здійснення. Якщо такі захоплення повторюються, це призводить до формування "звички" пристрасті і тоді всі природні сили людини починають служити тільки їй [3].

Людина з пристрастями – не вільна, вона є рабом своєї залежності, рабом гріха. У апостола Павла читаємо "Бо не розумію, що роблю, не роблю того, що хочу, а що ненавижу, то роблю... Доброго, котрого хочу, не роблю, а злого, котрого не хочу, роблю" [3].

Як зазначає Є. Влахос, природними для людини є чесноти, тоді як пристрасті є неприродними. Душа ухиляється від чеснот і закріплює в собі пристрасті, які збоченнями душевних сил. Виходить, що людина сама спотворила рухи душі, привівши її з природного стану в неприродний. Наприклад, в людини природно закладено здатність до продовження роду, яку вона використовує для задоволення сексуальних пристрастей.

Неправильне використання душевних сил є гріхом, вадою, хворобою душі, позбавлена природного її здоров'я, тобто чесноти. Природний стан душі, тобто її справжнє здоров'я проявляється в тому, коли її пристрасті сили тобто гнів і хтивість, переживаючи зовнішні впливи, залишаються безпристрастими.

Підтвердженням тому, що пристрасті є протиприродними рухами душевних сил, в яких розумна і пристрастна частини душі відвертаються від Бога, свідчить факт, коли людина, завдяки дії Божої благодаті і власному подвигу досягає внутрішнього зцілення, пристрасті сили душі не знищуються, а звертаються до Бога, отримують його відання. Саме тому, прагнучи зцілення людина не умертвляє пристрасті, а перетворює їх у розкаяння, яке є дієвим засобом для лікування душі [5].

У релігійно-етичному вченні знаходимо вісім основних пристрастей: обжерливість, розпуста, грошолобство, гнів, сум, смуток, марносластво, гордість. Кожна з них включає десятки пристрастей, різних за силою та ступенем напруженості, які, переплітаючись у різному співвідношенні в душі людини, визначають особливості, унікальність її характеру. Серед негативних рис характеру, зумовлених пристрастними нахилами, зустрічаються і цілком допустимі як, наприклад, дратівливість, надумливість, сором'язливість, гордість, вразливість, балакучість тощо.

Протилежними схильностями душі є чесноти: наприклад, обжерливість – це пристрасть, а протилежна їй чеснота – утримання, блуд – цнота, грошолобство – безкорисливість, гнів – лагідність, печаль – радість, смуток – надія, марносластво – скромність, гордість – смирення. У визначенні поняття чесноти є акт її добровільного обрання, що неодмінно передбачає в людини, яка обирає її, наявність самосвідомості й вільної волі. Тому, коли людина робить добро або обирає те, що спрямоване до благої мети – це є чеснота [7].

Душевні переживання, породжені пристрастними прагненнями, є тими негативними енергіями, які і руйнують організм як носія цих пристрастей. Це є законом

мірна відплата за здійснення гріха. Через провини душі страждає тіло, а у випадку душевних страждань – і душа також. Виходом з такого замкнутого кола релігійно-естетичне вчення вбачає у необхідності набуття чеснот, відмові від пристрастей відчуттів, постійного утвердження в самообмеженні і самодисципліні, безперестанного призвання в молитві духу лагідності, смиренності, цноти, любові...

Причинно-наслідковий зв'язок аморальних форм залежної (гріховної) поведінки очевидний. Саме існуванням пристрастей пояснюється неможливість викоринення різноманітних адикцій, таких як алкоголізм, проституція, статеві збочення, агресивність, насильство, владолюбства, жадібність, заздрість тощо. Як відомо, факторами появи і живучості венеричних захворювань, СНІДу є не тільки мікроорганізми, але й дружня невірність, статева розбещеність, сексуальні збочення. До появи більшості нервово-психічних і психосоматичних захворювань призводять такі почуття та емоції як заздрість, ревність, впертість, гнів, смуток та багато інших, які в психології прийнято називати негативними, а згідно християнського вчення – гріховними.

Причинами алкогольної, наркотичної, хімічної та інших адикцій є егоїстичне прагнення до отримання задоволення, слабодухість, втеча від життєвих труднощів у світ мрій та дурману ("вино випробовує серця гордих – пияцтвом" Сірах. 31:30). Однією з головних причин ожиріння, захворювань печінки, підшлункової залози, жовчного міхура є зловживання їжею; зловживання алкоголем призводить до алкоголізму, деградації, психозів, виродження; грошолюбство та заздрість спричинюють нервово-психічні захворювання; зневіра – депресивні неврози і психози, хвороби нирок, ослаблення імунної системи, онкологічні захворювання; внаслідок гніву, озлобленості виникають гіпертонія, ішемічна хвороба серця, стенокардія, інфаркт міокарда, інсульт, сечокам'яна та жовчнокам'яна хвороби, неврастенія, психопатія. Марнославство, яке переважно супроводжується гнівливостю, призводить до захворювань серцево-судинної системи та нервово-психічних захворювань...

Перелік захворювань, спричинених гріхом, дуже довгий, а перешкодою до такого усвідомлення опір духу, який прагне жити за принципом задоволення. Тому і називається сьогодні "неправильним способом життя", "особливостями характеру", "впливом середовища", "наслідками стресів". Потураючи своїм пристрастям, отримуючи більше, ніж людина потребує, вона розплачується власним здоров'ям.

Таким чином, людина містить споконвічне роздвоєння між гріхом та образом Божим. Ця роздвоєність є джерелом внутрішньоособистісних суперечностей і конфліктів. Якщо протягом життя дана суперечність позитивно не вирішується і духовний розкол поглиблюється, то на душевному рівні він проявляється у вигляді особистісних розладів, залежностей, а в складних випадках – у вигляді психічної патології.

Духовно-моральна складова поведінки людини є сферою діяльності духовно орієнтованої психотерапії, яка базується положеннях християнської антропології, вченнях Святих Отців про взаємозв'язок гріха та захворювання, чеснот і здоров'я і з метою лікування душі звертається до духовних ресурсів особистості.

Метою духовного життя особистості з точки зору християнсько орієнтованої психотерапії є подолання споконвічного роздвоєння на глибинному рівні. З точки зору православного віровчення це можливо лише при

поєднанні вільного устремління душі до Бога та Його благодатної допомоги.

Базовою ідеєю духовної психології як теоретичної основи духовно орієнтованого підходу в психотерапії є вчення про образ і подобу. Суть його полягає в утвердженні потрібності людської природі, подібно до єдиносущної і неподільної Трійці, яка відтворює триєдність Буття: Теос, Космос, Антропос. При цьому принципово важливим є розмежування понять душі і духу.

Основною вимогою духовно орієнтованого підходу є розуміння психотерапевтом не тільки душевного, але й духовного актуального стану особистості та етіології дисфункції на цих рівнях. Важливо, щоб психотерапевтичний процес не суперечив логіці і завданням духовного розвитку. Тому, де це можливо, представники духовно орієнтованого підходу працюють паралельно із священиками. Відповідно буде створено і стратегія психотерапії в кожному окремому випадку.

На сьогодні духовно орієнтована психотерапія широко використовується для реабілітації осіб, залежних від алкогольної, наркотичної залежності, осіб, які постраждали від тоталітарних сект, при лікуванні психосоматичних та особистісних розладів, соціопатії. Особливо важливий такий підхід для релігійних людей, які не довіряють традиційній психотерапії.

Список використаних джерел

1. Айвазова А. Е. Психологические аспекты зависимости / А. Е. Айвазова. – СПб. : Речь, 2003.
2. Братусь Б. С. Двойное бытие души и возможность христианской психологии / Б. С. Братусь // Вопросы психологии. – 1998. – № 4. – С. 78.
3. Духовность личности : Учеб. пособие / Л. В. Яссман, Н. В. Марьясова. – Хабаровск : Изд-во ДВГУПС, 2005.
4. Дмитриева Н. В. Психологические средства коррекции аддиктивной идентичности личности / Н. В. Дмитриева, Д. Л. Фридгант // Материалы международной заочной научно-практической конференции "Личность и общество: проблемы современной психологии". – Новосибирск, 2002.
5. Влахос И. Православная психотерапия. Святоотеческий курс врачевания души / Ирофей Влахос. – Свято-Троицкая Сергиева Лавра, 2004.
6. Мелехов Д. Е. Психиатрия и актуальные проблемы духовной жизни / Д. Е. Мелехов. – М., 1997. – 244 с.
7. Ярема Р. Вчення преподобного Єфрема Сиріна про чесноти (за аскетичними творами) / Р. Ярема. – К. : Інформаційно-просвітницький центр Києво-Печерської Лаври, 2007. – 52 с.
8. Лоргус А. Психология страсти / А. Лоргус. – Електронний ресурс : <http://dusha-orthodox.ru>
1. Aivazova A. E. Psychological aspects of depending / A. E. Aivazova. – St. Petersburg : Rech, 2003.
2. Bratus' B. S. Double existence of the soul and the possibility of Christian psychologists / B. S. Brotus' // Voprosy psychology. – 1998. – № 4. – P. 78.
3. Spirituality of personality: tutorial / L. V. Yassman, N. V. Maryasova. – Khabarovsk : DVGUPS, 2005.
4. Dmitrieva N. V. Psychological correction means of addictive personality identity / N. V. Dmitrieva, D. L. Fridgant // International extramural scientific and practical conference "The individual and society: problems of modern psychology". – Novosibirsk, 2002.
5. Vlachos I. Orthodox Psychotherapy. Patristic rate of healing of the soul / Irofeiy Vlachos. – Holy Trinity Sergius Lavra, 2004.
6. Melekhov D. E. Psychiatry and actual problems of the spiritual life / D. E. Melekhov. – M., 1997. – 244 p.
7. Yarema R. Teachings of St. Ephraim the Syrian on the virtues (by ascetic works) / R. Yarema. – K. : Informational-educational center of Kiev-Pechersk Lavra, 2007. – 52 p.
8. Lorgus A. Psychology passion / A. Lorgus. E-resource: <http://dusha-orthodox.ru>

Надійшла до редколегії 17.03.14

Н. Матейко, канд. психол. наук, доц.

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, Івано-Франківськ

НАРУШЕНИЕ СОЦИАЛИЗАЦИИ ИНДИВИДА В ПАРАДИГМЕ ХРИСТИАНСКО ОРИЕНТИРОВАННОЙ ПСИХОТЕРАПИИ

Статья посвящена проблеме психических зависимостей человека в парадигме христианско ориентированной психотерапии, в которой аддикция возникает как страсть, моральный недостаток, болезнь души человека. Приводится сравнительный анализ механизмов формирования аддиктивного поведения в традиционном и христианско ориентированном подходах. Представлены основные страсти, характерные человеку. Доказывается, что потакая своим страстям, человек расплачивается собственным здоровьем. Сферой деятельности христианско ориентированной психотерапии является духовно-нравственная составляющая поведения человека, понимание взаимосвязи греха и заболевания, добродетелей и здоровья.

Ключевые слова. Аддикция, страсть, дух, душа, добродетель, христианско ориентированная психотерапия.

N. Matejko, Ph. D., Assoc. Prof.

Vasyl Stefanyk Priкарпатський національний університет, Івано-Франківськ

VIOLATION OF SOCIALIZATION OF THE INDIVIDUAL IN THE PARADIGM OF CHRISTIAN-ORIENTED PSYCHOTHERAPY

The article deals with mental dependency Rights paradigm of Christian-oriented psychotherapy, where addiction appears as a passion, moral flaw, a disease of the human soul. We give a comparative analysis of formation mechanisms of addictive behavior in traditional and Christian-oriented approaches. Submitted main passions specific person proved that indulging his passions, people are paying their own health. The scope of the Christian-oriented psychotherapy is the spiritual and moral component of human behavior, understanding the relationship of sin and disease, integrity and health.

Key words. Addiction, passion, spirit, soul, virtue, Christian-oriented psychotherapy.

УДК 159.9.072

А. Мелоян, канд. психол. наук, доц.

Донецький державний педагогічний університет, Слов'янськ

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВУ ІНТЕРНЕТ-ЗАЛЕЖНОСТІ В ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ

У статті проведений теоретичний аналіз та експериментальне дослідження, що розкривають психологічні особливості прояву інтернет-залежності в юнацькому віці. Автором виділені деякі фактори, що негативно впливають на прояв психологічної автономії від інтернет-простору в юнацькому віці.

Ключові слова: кіберпростір, інтернет-залежність, адиктивна поведінка, стратегії самоствердження, вольовий потенціал.

Постановка проблеми. Метою сучасного етапу розвитку психології є проблема формування цілісної та гармонійної особистості. У наш час актуальність дослідження проблеми інтернет-залежності стає все більш очевидною у зв'язку з ростом кількості інтернет-користувачів в Україні й у світі. Все більше користувачів щодня підключається до "Всесвітньої Павутини". У зв'язку зі зростаючою комп'ютеризацією й "інтернетизацією" українського суспільства стала актуальною проблема патологічного використання Інтернету, що позначена в закордонній літературі І. А. Гольдбергом та К. С. Янгом ще наприкінці 1980-х. Мова йде про інтернет-залежності, синонімами якої в психологічній літературі є поняття Інтернет-адикція, віртуальна адикція, кіберадикція. Передбачається, що Cyber Disorder (CD) увійде в міжнародну класифікацію хвороб DSM-V (Zenhausep, 1995) нарівні з іншими нехімічними адикціями. Більшість користувачів Інтернету складають підлітки та юнаки. З точки зору Дж. Рідчардсона, цей вік є найнебезпечнішим періодом щодо прояву інтернет-залежної поведінки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження діяльності людини, оточеної комп'ютерами й іншими елементами інформаційних технологій, являє собою актуальну задачу для психологічної науки. Серед психологічних наслідків застосування інформаційних технологій – техностреси, комп'ютеробія, залежність від ігрових програм і Інтернету. В психологічних дослідженнях цьому питанню присвячено чимало сучасних наукових праць, де звертається увага на небезпеку надмірного користування мережею Інтернет (О. М. Арестова, Ю. Д. Бабаєва, К. В. Боярова, О. Є. Войскунський, А. І. Гольдберг, Н. В. Чудова, К. С. Янг). Вивчені особливості психічних станів користувача комп'ютера (І. Г. Белавіна, Дж. Грохол, О. Ю. Дроздов, Т. Ю. Мітельов, Л. В. Подригало, І. В. Тютюнник). Проаналізовані пробле-

ми інтернет-залежності як різновиду адиктивної поведінки (Б. Л. Браун, В. А. Лоскутова, М. Холл, О. Ф. Шайдуліна, М. А. Шоттон). Психологічні наслідки зловживання комп'ютерною інформацією розглянуто в дослідженнях Л. П. Гур'євої, Е. О. Мулика, О. В. Шинкаренко, О. В. Якушиної. Провідні закордонні дослідники (А. І. Гольдберг, Н. А. Спіра, К. С. Янг) взагалі відверто називають глобальну комп'ютеризацію приватного життя хворобою XXI ст.

Мета статті полягає у дослідженні психологічних особливостей прояву Інтернет-залежності у юнаків.

Виклад основного матеріалу. Термін "інтернет-залежність" ввів в 1996 р. нью-йоркський психіатр А. І. Гольдберг для опису непереборної тяги до використання Інтернету. Ця залежність надає "згубну дію на побутову, учбову, соціальну, робочу, сімейну, фінансову або психологічну сфери діяльності" [119].

Адиктивна поведінка є однією з форм деструктивної поведінки, при якій відхід від реальності відбувається за допомогою штучної зміни свого психічного стану з метою стимулювання й підтримки інтенсивних емоцій шляхом прийому певних речовин або постійної, хворобливої фіксації уваги на певних видах діяльності.

Широке розповсюдження комп'ютерних технологій, які знайшли застосування як у професійній сфері, так й у повсякденному житті мільйонів людей, сприяло виникненню такого нового виду поведінкової адикції, як комп'ютерна залежність. З метою позначення нової форми адикції нехімічного характеру М. Гріффітс (Griffiths, 1995) був запропонований термін "технологічна залежність" [112]. Даний вид залежності автор поділив на два класи: пасивні (наприклад, телевізійна залежність) і активні (інтернет-ігри). Пізніше А. І. Гольдберг (Goldberg, 2004) увів термін "pathological computer use" – "патологічне використання комп'ютера" (PCU), що припускає всі види використання ПК, які не містять соціальної взаємодії. Такий

вид адикції, як "Інтернет-залежність", припускає залучення адикта також і до соціальних взаємодій за допомогою комп'ютера. У західній науковій літературі цей феномен одержав назву Internet Addiction Disorder (IAD) – "інтернет-адиктивний розлад" [119].

За визначенням С. Піла та А. Бродські, "адикт – це людина, яка не навчилася цілеспрямованості у стосунках з миром, яка шукає стабільності у ритуалізованій діяльності" [21]. Англійською мовою порочні, хворобливі пристрасті називаються addiction, звідси виник термін "адиктивна поведінка" – addictive behavior, про яке писали W. Miller та M. Landry, а в нас – Ц. П. Короленко, Т. А. Донських, А. Є. Личко та ін. Сам термін "адикція" стали використовувати як рівнозначний терміну "залежність". У виникненні адиктивної поведінки мають значення багато факторів: особисті особливості, характер впливу середовища, біологічні фактори [25]. На думку багатьох психологів, адиктивна поведінка пов'язана з бажанням людини піти з реального життя шляхом зміни стану своєї свідомості [26].

М. Гриффітс (Griffiths, 1995) поділяє інтернет-залежних на дві групи, виділяючи адиктів (залежних) першого та другого порядків. Адикти першого порядку відчують піднесений настрій під час гри, вони полюбують грати групами у мережі, отримують позитивну підтримку з боку групи, коли перемагають, і саме це є для них головним. Комп'ютер для них – засіб отримати соціальну винагороду. Адикти другого порядку застосовують комп'ютер для втечі від чогось у своєму житті, їхня прив'язаність до машини – симптом більш глибоких проблем (наприклад, фізичні недоліки, низька самооцінка тощо).

Л. М. Доде вважає, що адикція – це феномен, який являє собою компульсивну поведінку з нездоланим потягом; уся сутність його сприймається адиктом і людьми, які його оточують, як існування без контролю.

С. Даулінг розглядає адикцію в аспекті людського розвитку й адаптації. Він вважає, що адикція це спроба вирішення життєвих проблем індивідами, які мають різні рівні вразливості та здатності до швидкого відновлення сил [30].

У 1995 р. А. І. Гольдберг запропонував назву нової "хвороби" – "патологічне використання комп'ютера" і ввів ряд діагностичних критеріїв для визначення цього захворювання. В основних рисах ці критерії відповідали вже описаним у довідниках критеріям патологічної залежності від азартних ігор. Але не було представлено ніяких клінічних матеріалів, що засвідчують правильність вибору критеріїв і існування самого захворювання як такого. З цього приводу погляди психологів розділяються: одні вважають залежність від Інтернету хворобою і припускають методи її лікування, інші ж називають її пародією і говорять, що інтернет-залежності як хвороби не існує.

Юнаки, нерідко відвідують інтернет-сайти, які не відносяться до навчання, використовуючи Інтернет для спілкування й інтерактивних ігор. Неконтрольоване використання Інтернету спричиняє неуспішність у навчанні, виникнення академічних заборгованостей і низки інших проблем. Дослідник М. Орзак (Orzack, 1998) виділив психологічні й фізичні симптоми комп'ютерної адикції [117]. Для психологічних симптомів характерні: неможливість зупинитися; постійне збільшення часу перебування за комп'ютером; при перебуванні поза комп'ютером виникнення почуттів роздратування, спустошеності, депресивного стану; навчально-виробничі й сімейні проблеми. Проявляються такі фізичні симптоми: тунельна поразка нервових волокон руки, внаслідок тривалої м'язової перенапруги, сухості в очах, мігрень, біль у спині.

З метою виявлення інтернет-залежності юнаків були проведені методики "Інтернет-залежність" А. Жичкина і "Сприйняття Інтернету" Є. А. Щепіліна. У 58 % опитаних юнаків спостерігається інтернет-залежність. Для цього відсотка характерна слабка адаптація, низька емоційна стійкість. Юнаки багато часу проводять в Інтернеті, забувають про свої домашні обов'язки, намагаються побудувати відношення з друзями в мережі, у них прослідковуються порушення сну і режиму дня. Через постійне перебування в Інтернеті юнаки втрачають ефективність і продуктивність своєї роботи та навчання. Цим респондентам властиве почуття страху, що через втрату Інтернету їх життя стане нецікавим, їм характерний постійно змінюваний настрій, відчуття пригніченості.

В результаті діагностування за методикою "Сприйняття Інтернету" Є. А. Щепіліної нами було виявлено, що приналежність до інтернет-субкультури проявляється у юнаків на високому рівні – у 36 %, на середньому – у 42 %, та на низькому рівні – у 32 %. Високі бали можуть характеризувати інтернет-залежних юнаків, які створюють свою субкультуру чи субспільноту, яка формується технологічними системами. Головним елементом такої спільноти є простір спілкування – мережа Інтернет.

Інтернет як спосіб спілкування сприймають на високому рівні 56 % юнаків з вибірки, на середньому – 32 % та на низькому рівні – 12 %. Опитані, які отримали високі показники, використовують Інтернет для спілкування за допомогою: телеконференцій; чатів (мається на увазі IRC (Internet Relay Chat); веб-пейджерів (наприклад, ICQ, Instant Messenger); листування електронною поштою (e-mail). У спілкуванні в кіберпросторі вони відчують себе більш впевненими, найчастіше користувач презентує себе по-іншому, ніж у реальному житті, програє не реалізовані в діяльності поза мережею ролі, сценарії, і, не знаючи співрозмовника, створює його образ, відмінний від реального. Інтернет дає можливість бути одночасно у різних місцях, а також спілкуватися з людьми з інших годинних поясів.

Дослідження стратегії самоствердження юнаків (залежних від Інтернету та незалежних) проводилося за допомогою методики "Стратегії самоствердження особистості Є. П. Нікітін, Н. Є. Харламенкова" за трьома шкалами: стратегія самозаперечення, конструктивна стратегія, агресивна стратегія.

Високий рівень прояву стратегії самозаперечення спостерігається у 30 % інтернет-залежних юнаків, низький рівень не був виявлений взагалі. У незалежних від Інтернету юнаків домінують низькі показники та проявляється у 65 % досліджуваних. Отримані дані говорять про те, що у залежних, на відміну від незалежних від Інтернету юнаків, стратегія самозаперечення є домінуючою, може виявлятися в конформному ставленні до групи, в пошуку сильного лідера, полізалежності, в прояві гіпервідповідальності.

Сформовані на високому рівні вміння конструктивно вирішувати проблеми мають 60 % інтернет-незалежних юнаків. У залежних від Інтернету спостерігається зворотний результат, низький рівень мають 60 %, високий рівень не виявлено взагалі. Інтернет-залежні юнаки не вміють вирішувати конструктивно виникаючі проблеми, вони не схильні до обґрунтованого ризику у вигляді спонтанного вияву своїх здібностей. Для них не є характерним прагнення саморозкриття й самовираження.

У 26 % інтернет-залежних досліджуваних спостерігається високий рівень сформованості агресивної стратегії у вигляді виявлення гіперпотреби в самоствердженні у формі вербальної агресії, створення штучних перешкод і пов'язаних з ними станів фрустрації, у вигляді приховування від нього важливої інформації та

емоційної ізоляції. Деяка деструктивність даної стратегії, що включає гіперсамоствердження і примушення у формі агресивних дій, не припускає спричинення збитку іншій особистості. У незалежних від кіберпростору випробуваннях показники за цією шкалою розподілилися іншим чином: високий рівень – у 5 %, середній – у 30 %, низький – у 65 % досліджуваних. Вільні від інтернету юнаки не схильні проявляти агресивні дії, вони не створюють вигадані перешкоди, а намагаються вирішувати проблеми конструктивними діями.

На основі експериментального дослідження виявлено, що у інтернет-незалежних юнаків домінує високий рівень сформованості вольового потенціалу та проявляється у 65 %, середній – у 20 %, низький рівень – лише у 15 % опитувальних. Незалежні від Інтернету юнаки здатні виявляти самодеструктивність і саморегуляцію своєї поведінки. Проявляють вольові зусилля для досягнення мети, також спостерігається вміння мобілізувати свої можливості для подолання труднощів, підкорення юнаками своєї поведінки певній життєвій меті; цією головною метою обумовлені більш окремі цілі, досягнення яких стає засобом на шляху до головної. Також інтернет-незалежні юнаки виявляють здатність утримувати психічні та фізичні прояви, які можуть зашкодити досягненню мети. Вказані вольові якості особистості не тільки реально виявляються, але й формуються у здійсненні нею вчинків.

В результаті проведення діагностики вольового потенціалу у інтернет-залежних юнаків отримані дані розподілилися зворотнім чином ніж у інтернет-незалежних юнаків: високий рівень сформованості сили волі відповідає 14 % досліджуваним, середній – 30 %, низький рівень – 56 %. Отримані низькі показники ін-

тернет-залежними юнаками говорять про те, що особистість не здатна свідомо регулювати свою поведінку (діяльність і спілкування), пов'язану з не подоланням внутрішніх і зовнішніх перешкод. Спостерігається невміння мобілізувати свої можливості для подолання труднощів, також спостерігається впертість і негативізм, які свідчать про недоліки волі.

Аналізуючи й узагальнюючи отриманні результати, ми можемо стверджувати, що на психологічну автономію від кіберпростору суттєвий вплив має сформованість вольового потенціалу та конструктивної стратегії самоствердження у юнаків, яке у свою чергу сприяє комфортній взаємодії з оточуючим середовищем.

Список використаних джерел

1. Боголюбська А. Залежності та шляхи їх подолання / А. Боголюбська // Психолог. – 2007. – № 41. – С. 25-28.
2. Жичкина А. Е. Об особенностях психологических исследований в сети Интернет / А. Е. Жичкина. – Психологический журнал. – 2000. – Т. 21, № 2. – С. 75-78.
3. Максимова Н. Ю. Социально-психологический аспект аддиктивной поведінки підлітків та молоді / Н. Ю. Максимова, С. В. Толстоухова. – К. : 2000. – 200 с.
4. Психология зависимости : хрестоматия / [сост. К. В. Сельченко]. – М. : Харвест, 2004. – 592 с.
1. Bogolyubs'ka A. Dependencies and their possible solutions / A. Bogolyubs'ka // Psycholog. – 2007. – № 41. – P. 25-28.
2. Zhichkin A. E. On peculiarities of psychological research on the Internet / A. E. Zhichkin. – Psychologicheskyy Journal. – 2000. – T. 21, № 2. – S. 75-78.
3. Maximova N. Socio-psychological aspects of addictive behavior among adolescents and young people / N. Maksimova, S. V. Tolstoukhova. – Kyiv, 2000. – 200 p.
4. Psychological of dependence: a reader / [comp. K. V. Selchenok]. – M. : Harvest, 2004. – 592 p.

Надійшла до редколегії 27.04.14

А. Мелоян, канд. психол. наук, доц.

Донбасский государственный педагогический университет, Славянск

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПРОЯВЛЕНИЯ ИНТЕРНЕТ-ЗАВИСИМОСТИ В ЮНОШЕСКОМ ВОЗРАСТЕ

В статье проведен теоретический анализ и экспериментальное исследование, раскрывающие психологические особенности проявления интернет-зависимости в юношеском возрасте. Автором выделены некоторые факторы, негативно влияющие на проявление психологической автономии от интернет-пространства в юношеском возрасте.

Ключевые слова: киберпространство, интернет-зависимость, аддиктивное поведение, стратегии самоутверждения, волевой потенциал.

A. Meloyan, Ph. D., assoc. prof.

Donbass State Pedagogical University, Slovyansk

PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF MANIFESTATION OF INTERNET ADDICTION IN TEEN-AGE

The article provides theoretical analysis and experimental study which reveal the psychological characteristics of manifestation of internet addiction in teen-age. Author mark some factors negatively influencing on psychological autonomy from internet space in adolescence.

Keywords: cyberspace, internet addiction, addictive behavior, self-esteem strategy, strong-willed potential.

УДК 159.923.32

Э. Помыткин, д-р психол. наук, проф.

Институт педагогического образования и образования взрослых НАПН Украины

ПРОЦЕСС СОЦИАЛИЗАЦИИ В КОНТЕКСТЕ ДУХОВНОГО РАЗВИТИЯ ЛИЧНОСТИ

Раскрывается сущность социализации в соотношении с процессом духовного развития личности. Анализируются смыслообразующие категории духовности, мотивы и психологические механизмы как составляющие психологической модели процесса духовного развития личности. Приводятся примеры неконструктивной и конструктивной социализации, которая предполагает ориентацию на духовные идеалы, смыслы и ценности.

Ключевые слова: социализация, духовное развитие, личность, смыслы, ценности.

Под понятием социализации подразумевают, как правило, усвоение социального опыта, приобщение индивида к ценностям общества, приобретение общественно одобряемых форм поведения, необходимых для нормальной жизни в обществе. Следует заметить, что это усвоение приветствовалось разными социальными системами и их лидерами, поскольку приобщен-

ность молодого поколения к ценностям существующей системы является гарантией её дальнейшего существования, а значит – спокойной старости её основателей. Ресоциализацию можно рассматривать как повторный процесс неудачной социализации личности.

Что же происходит с самой личностью, её внутренним миром в процессе социализации, как этот процесс

соотносится с её дальнейшим развитием, в частности, с развитием духовным?

С позиций классической психологии, процесс усвоения не предполагает значительной личностной активности. В процессе усвоения не активизируются высшие психические функции личности, к числу которых Л. С. Выготский относил сознание, самосознание и волю. Для анализа внутренних личностных изменений воспользуемся представлениями У. Джеймса, который выделял в природе личности три составляющие: Я-биологическое, Я-социальное и Я-духовное [6; 8].

Идентификация с биологическим "Я" обуславливает потребности психофизиологического характера: в еде, сне, отдыхе и т. д. Потребности "Я" социального связаны с самоутверждением, карьерным ростом, самореализацией в социуме. Что же касается "Я" духовного, то соответствующие потребности могут кардинально отличаться от перечисленных, поскольку именно духовное "Я" обуславливает направленность личности на самоотдачу, служение ближним (людям, миру), истине, добру и красоте.

В соответствии со взглядами У. Джеймса, духовное "Я" является активным элементом всего сознания, внутренней и субъективной сущностью индивида, источником принятия волевых решений, внимания и усилий. Таким образом, развитие "Я"-духовного предполагает активизацию высших психических функций личности.

Разумеется, на разных возрастных этапах развития человека содержание его идентификаций различно. Так, у новорождённого ребёнка наиболее активно проявляется биологическое "Я". В период взросления ребёнок усваивает социальный опыт и учится контролировать собственные инстинкты. Активизация духовного "Я" свидетельствует о развитии самосознания и сформированности личности.

Таким образом, процесс духовного развития целесообразно рассматривать во взаимосвязи с процессом личностного развития человека. Понятие развития личности, по определению в психологическом словаре, трактуется как процесс формирования социальной качества или системы психических качеств человека вследствие его социализации и воспитания [8]. Понятно, что это определение не может быть приемлемым в отношении процесса духовного развития, который только частично связан с социализацией и воспитанием личности.

В дальнейшем проанализируем и обобщим наиболее распространенные определения процесса духовного развития личности. С. Гроф под духовным развитием подразумевает путь к расширенному сознанию, "которое позволяет воспринимать вещи, ранее недостижимые, и благодаря этому трансцендирует прежние ограничения времени и пространства. Пути доступа к новому состоянию являются специальное дыхание, соответствующая музыка и физическая работа, иногда он достигается спонтанно" [5, с. 153].

В отличие от этого Ган Ф. де Вит связывает духовное развитие с формированием таких личностных качеств, как мужество, сострадание, радость, ясность ума, мудрость. Главными путями к духовности является, на взгляд ученого, "размышление, медитация и молитва" [6, с. 154].

Таким образом, духовное развитие связывается в первом случае с трансценденцией, выходом за пределы, а во втором – рассматривается как результат погружения в себя, определенной рефлексии.

Ряд авторов подчеркивают разницу между стремлением к личным достижениям, что может характеризовать эгоцентрическую направленность, и стремлением к духовному преобразованию. В частности, профессор Университета Сан-Франциско Д. Нидлмен подчеркивает, что задача психотерапии состоит в том, чтобы построить устойчивую и определенную личность, тогда как путь духовной практики показывает нам, что энер-

гия, затраченная на поддержание устойчивости личности, отвлекает нас от достижения более широкого типа целостности [6, с. 18].

В понимании И. Д. Бека, духовный рост требует духовной напряженности, которая является противоположностью духовной безопасности и направляет человека в будущее. При этом важна структурная организация морально-духовной цели, которая связана со "смыслом жизни человека и соответствующим ему идеальным духовным образом "Я". Это и есть сфера будущего человека, который должен определить её настоящее и ориентировать на достижение конечной ценностно-смысловой цели (жить по принципу создания высокой степени добра)" [2, с. 21]. Вершинами развития духовно-практической сферы личности ученый считает "поступок-служение и поступок-преданность" [11, с. 11]. Таким образом, важным в процессе духовного развития является способность личности к децентрации.

Духовное развитие отличается также тем, что представляет собой процесс саморазвития. Как отмечает М. И. Боришевский, "становление духовности, духовное самосовершенствование личности – процесс, который неразрывно связан с саморазвитием. Это сложная, напряженная деятельность, направленная на позитивное изменение себя: своих мыслей, чувств, поступков, на развитие своих способностей, возможностей, на позитивные изменения окружающей среды, на преодоление обыденности, на овладение высшим смыслом человеческой жизни" [3, с. 11-12].

Обобщенные фрагменты известных определений процесса духовного развития представлены в табл. 1. Их анализ позволяет утверждать, что духовное развитие, в отличие от психологического, сосредоточено на наиболее сакральных глубинах человеческого "Я", на идеалах, ценностных ориентациях, жизненных смыслах и позициях человека. Достижение уровней духовного совершенства тождественно достижению высшего самосознания, идентификации себя с духом, который приобретает свою объективность в личности.

Процесс духовного развития может исследоваться с различных позиций, в частности:

- как процесс идентификации с собственным идеальным, сущностным "Я";
- как процесс децентрации, переориентации личности от эгоцентризма к служению, помощи нуждающимся;
- как процесс рефлексии, осознания смысла и назначения своей жизни;
- как процесс трансценденции, преодоления ограничений времени и пространства, обыденности, ограниченного материализма в направлении поиска идеального;
- как процесс осознания всеобщего, бытийной единства, развития (расширения) сознания, что является следствием преодоления изолированности и обособленности от мира, людей, самого себя;
- как процесс саморазвития, самореализации скрытого в человеке потенциала, развития от примитивизма к духовному совершенству.

В соответствии со взглядами К. Г. Юнга, будущее человечества связано с раскрытием в человеке потребностей наиндивидуальной, высшей природы, духовных образов, существующих в глубинах ее бессознательного [12].

А. Адлер выдвигает идею о существовании в человеческой душе величественной силы, которая направляет личность к духовному совершенству вопреки биологической целесообразности, что подтверждается многочисленными примерами героев и сподвижников человеческого духа в истории. Развитие человека с этой позиции – это, прежде всего, реализация жизненной цели согласно духовным идеалам [1].

Таблица 1

Понимание духовного развития в психологических исследованиях

Автор определения	Определение процесса духовного развития
Р. Алперт	духовный рост имеет дело с отождествлением со структурой "Я"
Ган Ф. де Вит	...формирование таких личностных качеств, как мужество, сострадание, радость, ясность ума, мудрость
С. Гроф	"путь к расширенному сознанию, которое позволяет воспринимать вещи, ранее недостижимые, и благодаря этому трансцендировать прежние ограничения времени и пространства"
И. Д. Бех	структурная организация морально-духовной цели, которая связана со "смыслом жизни человека и соответствующим ему идеальным духовным образом "Я". Это и есть сфера будущего человека, который должен определить её настоящее и ориентировать на достижение конечной ценностно-смысловой цели (жить по принципу создания высокой степени добра) "
М. Й. Боришевский	"Становление духовности, духовное самосовершенствование личности – процесс, который неразрывно связан с саморазвитием. Это сложная, напряженная деятельность, направленная на позитивное изменение себя: своих мыслей, чувств, поступков, на развитие своих способностей, возможностей, на позитивные изменения окружающей среды, на преодоление обыденности, на овладение высшим смыслом жизни человеческой"
Т. И. Пашукова	"Самоизменение человеком самого себя, осуществляемое сознательно. Такое изменение начинается с поиска новых смыслов, которые настолько преобразуют систему отношений человека к себе и к миру, что в результате этого он уже не хочет и не может оставаться таким как прежде, а потому стремление к самосовершенствованию становится ведущим"
Ж. М. Юзвак	"Процесс раскрытия когнитивно-интеллектуального, чувственно-эмоционального, волевого, креативного потенциалов, осуществление качественных и количественных изменений в ценностных ориентациях субъекта путём гармонии психической сферы, преодоления отчуждения от природы, социума, самого себя через осознание их всеобщей единства"

Из приведенного определения ясно, что духовное развитие – сложный и многомерный процесс, который невозможно упрощенно описать в одной психологической плоскости. Вместе с тем, осознание бытийной единства (единства природы, человечества, Космоса) можно определить как отправной момент, что приводит понимание человеком своей целесообразности и необходимости в едином организме Вселенной, актуализирует потребности в самосовершенствовании, упорядочении собственной жизни, помощи нуждающимся и обогащении мира новыми духовными достижениями.

Общим для всех приведенных позиций является отождествление со структурой "Я", развитие сознания, ценностно-смысловая детерминация, которая характеризует духовный рост. Обобщение приведенного материала позволяет нам определить духовное развитие как процесс сознательного самосовершенствования, обеспечивающий формирование идеалов, ценностей и смыслов в русле Красоты, Добра и Истины, гармонизацию поведения и образа жизни, направляющий личность на обогащение духовного достояния человечества результатами собственной деятельности.

Разработанная на этой основе психологическая модель процесса духовного развития личности представлена на рис. 1. Рассмотрим структурный состав модели и основные связи подробнее. Философские категории Красоты, Добра и Истины выступают предметом познания личности ребенка, подростка, юноши (через литературные произведения, непосредственное общение с высокодуховными личностями и т. п.). В случае благоприятных внутренних условий – личностного смысла, согласованности с имеющимися побудительными мотивами, эмоциональной фиксации и т. д. (А. Н. Леонтьев) – эти категории превращаются в побудительные мотивы духовного развития, предопределяя эстетическое мировосприятие и направленность личности, стремление к самосовершенствованию и совершенствованию мира; гуманистическое мироощущение и направленность, стремление к познанию, самопознанию и просвещению; упорядочение собственной жизни в соответствии с духовными принципами; достижение высшей духовной самореализации.

Под воздействием духовной мотивации происходит актуализация психологических механизмов духовного развития личности. Так, актуализация психологического механизма идентификации способствует отождествлению с высокодуховными личностями, с собственным духов-

ным "Я". Результатом этого процесса является обретение духовной идентичности. Духовная самоидентификация неразрывно связана с представлениями личности о своем идеальном образе, собственном духовном "Я".

Психологический механизм децентрации обуславливает преодоление эгоцентризма личности, изменение позиции субъекта в результате сопоставления и интеграции с позициями, которые отличаются от собственной. Для успешной децентрации важно наличие образцов высокодуховного поведения, которые положительно влияют на духовную ориентацию личности. Такими образцами для ребенка, подростка, юноши могут быть герои сказок, рассказов, песен, выдающиеся личности и т. д. Психологический механизм децентрации помогает освободиться от эгоцентризма, учитывать потребности и интересы других.

Актуализация психологического механизма рефлексии обуславливает способность обращать внимание на свой внутренний мир, размышлять над своим психическим состоянием, подняться над своим бытием (И. Д. Бех), проанализировать события собственной жизни. Психологическая рефлексия помогает находению бытийных смыслов, формированию собственных ценностей и интеграции личностных достижений в духовном опыте человечества. Именно рефлексия выступает характерным механизмом самосознания подростков (И. С. Булах).

Психологический механизм трансценденции связан с вершинными переживаниями личности (А. Маслоу). Трансценденция предопределяет стремление личности к абсолютному, совершенному, идеальному, возвышает человека над обыденностью, активизирует развитие личности, следствием которого может стать приобретение универсального, космического сознания (К. Роджерс), способствует постижению таких важнейших явлений, как озарение, интуиция, творческий порыв, жизнелюбие и человеколюбие, любовь к своим потенциальным возможностям, к людям, любовь к Родине, к родному краю (Ю. П. Азаров).

Психологический механизм осознанием бытийного единства (по В. С. Соловьеву – всеединства) дает возможность человеку осознать себя частью единого целого – человеческого сообщества, природы, Вселенной, обеспечивает связь между различными поколениями человечества (С. Л. Франк). Понятие осознание сочетает в себе активность всех форм сознания, чувства, переживания, процессы мышления.

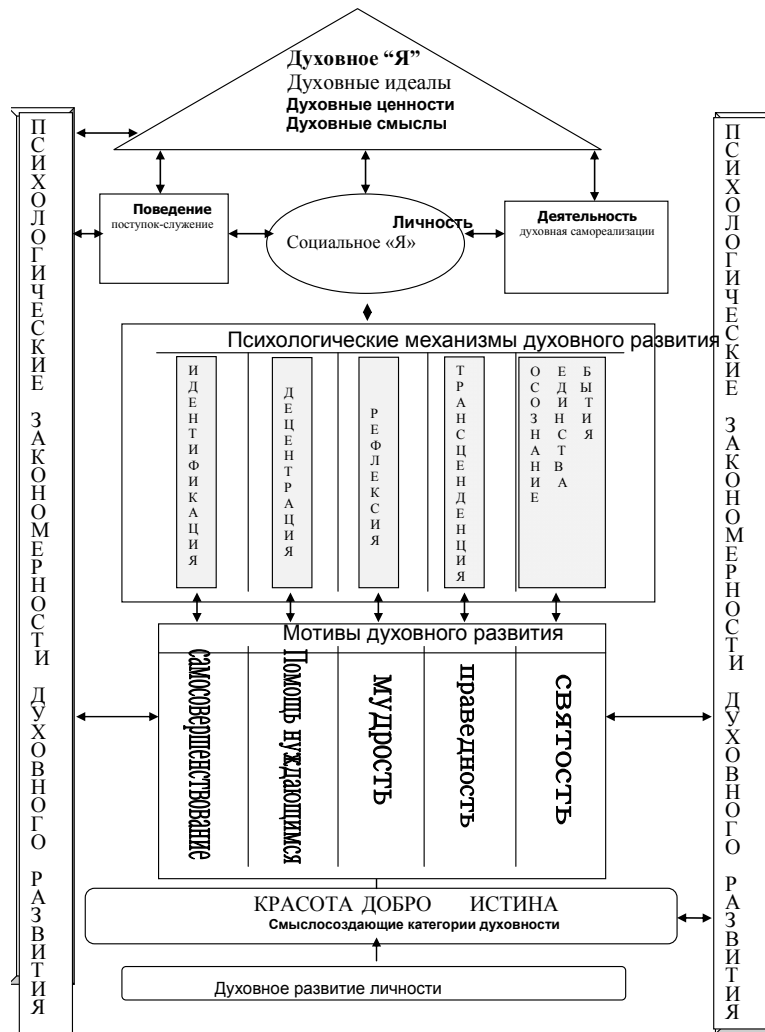

Рис. 1. Психологическая модель процесса духовного развития личности

В результате актуализации психологических механизмов духовного развития происходит активное преобразование ценностно-смысловой сферы, упорядочение идеалов, смыслов и ценностей, гармонизация духовных диссонансов [7]. Возрастание активности духовного "Я" побуждает личность к духовно направленному поведению, высшим проявлением которого является поступок-служение (И. Д. Бех) и через серию таких поступков, объединенных духовными мотивами, целями и результатами, трансформируется в духовно направленную деятельность, которая выступает условием духовной самореализации личности, направленной на обогащение духовного достояния человечества.

Психологические закономерности духовного развития личности образуют постоянные причинно-следственные связи, которые объединяют личностные новообразования во временном измерении, детерминируя последовательность их проявления в поведении и духовно направленной деятельности [7].

Таким образом, в составе разработанной модели отражены движущие силы, содержательные, временные и результативные характеристики процесса духовного личности. Использование модели на практике позволяет конкретизировать основные показатели и критерии духовного развития, осуществлять диагностику этого процесса и разрабатывать программы психолого-педагогического обеспечения духовного роста учащихся и студентов в условиях учебно-воспитательного процесса.

Рассмотрение процесса духовного развития личности и его сравнение с процессом социализации позво-

ляет констатировать, что последняя обеспечивается на практике благодаря только двум из приведенных психологических механизмов, а именно идентификации с социальными лидерами (их нормами поведения, убеждениями) и децентрации (при условии, что в обществе не господствует идея массового эгоцентризма).

В дальнейшем же, социализация и духовное развитие могут иметь кардинально отличные по направленности векторы. Представим себе социализацию молодежи в нацистском обществе, где утверждается ненависть к врагам идеологии, власть избранных и т. д. Разумеется, успешность такой социализации будет обратно пропорциональна конструктивному развитию самой личности. В отличие от этого, социализация в высоко развитом морально и духовно ориентированном обществе активизирует процессы личностного становления.

Таким образом, социализация может носить как положительный, конструктивный, так и отрицательный, деструктивный характер.

Как и в древние времена актуальной остаётся известная истина: "Мерой всех вещей является сам человек". Несомненным представляется и следующий вывод: духовные идеалы, смыслы и ценности должны составлять целеориентирующий вектор процесса социализации личности.

Список используемых источников

1. Адлер А. Наука жить / А. Адлер; [пер. с англ. и нем.]. – К. : Port-Royal, 1997. – 288 с.
2. Бех И. Д. Духовна енергія вчинку : [наук.-метод. посіб.] / І. Д. Бех. – Рівне : РДГУ, 2004. – 42 с.

3. Боришевський М. Й. Духовність у становленні та розвитку особистісного потенціалу людини / М. Й. Боришевський // Актуальні проблеми психології: зб. наук. ст. / [за заг. ред. С. Д. Максименка та С. О. Ладивір]. – К., 2007. – Т. IV : Психолого-педагогічні основи розвитку особистісного потенціалу дитини в сучасному суспільстві. – С. 4–15.
4. Власова О. І. Психологія соціальних здібностей: структура, динаміка, чинники розвитку : монографія / О. І. Власова. – К. : Київський ун-т, 2005. – 308 с.
5. Гроф С. Духовний кризис: статьи и исследования / С. Гроф. – М., 1995. – 255 с.
6. Гуманістична психологія : антологія: в 3-х т. / [упоряд. : Г. Балл, Р. Трач]. – К. : ПУЛЬСАРИ, 2005. – Т. 2 : Психологія і духовність: (світлоглядні аспекти гуманістично зорієнтованих напрямів у сучасній західній психології). – 279 с.
7. Помиткін Е. О. Психологія духовного розвитку особистості : монографія / Е. О. Помиткін. – К. : Наш час, 2007. – 280 с. – С. 252–278.
8. Психологічний словник / [за ред. В. І. Войтка]. – К. : Вища школа, 1996. – 216 с.
9. Психотерапия и духовные практики: подход Запада и Востока к лечебному процессу / [сост. В. Хохлов; пер. с англ. Н. В. Фон Бока]. – Мн. : "Віда-Н", 1998. – 320 с.
10. Рибалка В. В. Психологія честі та гідності особистості: культурологічні та аксіологічні аспекти: Навчально-методичний посібник / В. В. Рибалка. – Львів : ЛьвДУВС, 2010. – 512 с.
11. Становлення особистості. – Кам'янець-Подільський : Видавець ПП Зволейко Д. Г., 2007. – 212 с.
12. Юнг К. Г. Алхимия снов / К. Г. Юнг; [пер. с англ.]. – СПб. : Тимошка, 1997. – 352 с.

1. Adler A. Science to live / A. Adler. – K. : Port-Royal, 1997. – 288 с.
2. Bech I. D. Spiritual energy of performance [scientific-method. guidances.] / I. D. Bech. – Rivne : RSUH, 2004. – 42 p.
3. Boryshevskyy M. J. Spirituality in the development of personal potential of human / M. J. Boryshevskyy // Actual problems of psychology: Coll. sciences. century. / [Gen. edition by S. D. Maksymenko and S. Ladyvir]. – K., 2007. – Vol. IV: Psychological and pedagogical foundations of personal potential child in today's society. – P. 4–15.
4. Vlasova O. Psychology of Social skills: structure, dynamics, factors : Monograph / O. Vlasova. – Kyiv : Kyiv University Press, 2005. – 308 p.
5. Grof S. The Spiritual Crisis: articles and research / S. Grof. – M., 1995. – 255 p.
6. Humanistic Psychology: An Anthology: 3 Vol. / [Compilation by G. Ball, R. Trach]. – K. : Pulsar, 2005. – Vol 2: Psychology and Spirituality (attitudinal aspect-oriented humanistic trends in modern Western psychology). – 279 p.
7. Pomytkin E. O. Psychology of spiritual development: monograph / E. O. Pomytkin. – K. : Our Time, 2007. – 280 p. – P. 252–278.
8. Psychological Dictionary / [ed. by V. I. Voitko]. – K. : High School, 1996. – 216 p.
9. Psychotherapy and Spirituality: East and West approach to the treatment process / [comp. by Khokhlov]. – Mn. : "Vida-H", 1998. – 320 p.
10. Rybalka V. Psychology of honor and dignity: cultural and axiological aspects : Textbook / V. Rybalka. – Lviv : LvDUVS, 2010. – 512 p.
11. The formation of personality. – Kamenetz-Podolsk : Publisher PP Zvoyleko D. G., 2007. – 212 p.
12. Jung C. G. Alchemy of dreams / C. G. Jung; [transl. from English.]. – St. Petersburg : Timoshka, 1997. – 352 p.

Надійшла до редколегії 12.02.14

Е. Помиткін, д-р психол. наук, проф.
Інститут педагогічної освіти та освіти дорослих НАПН України

ПРОЦЕС СОЦІАЛІЗАЦІЇ В КОНТЕКСТІ ДУХОВНОГО РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ

Розкривається сутність соціалізації у співвідношенні з процесом духовного розвитку особистості. Аналізуються смислоутворювальні категорії духовності, мотиви і психологічні механізми як складові психологічної моделі процесу духовного розвитку особистості. Наводяться приклади неконструктивної і конструктивної соціалізації, яка передбачає орієнтацію на духовні ідеали, смисли і цінності.

Ключові слова: соціалізація, духовний розвиток, особистість, смисли, цінності.

Е. Pomytkin, Dr. Sc., Prof.
Institute of pedagogical education and adult education of NAPS of Ukraine

SOCIALIZATION PROCESS IN THE CONTEXT OF SPIRITUAL DEVELOPMENT OF THE PERSON

The essence of the socialization process by reference to the spiritual development of personality. Analyzed category of spirituality, motivation, and psychological mechanisms as components of a psychological model of the process of spiritual development of personality. The examples of non-constructive and constructive socialization, which involves the orientation of spiritual ideals, meanings and values.

Key words: socialization, moral development, personality, senses, values.

УДК 616.517:316.614

І. Прокопчук, здобувач
Одеський національний медичний університет, Одеса

НЕАДЕКВАТНЕ СТАВЛЕННЯ ДО ХВОРОБИ ЯК ЧИННИК, ЩО СПРИЧИНЯЄ ПОРУШЕННЯ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ У ХВОРИХ НА ПСОРИАЗ

В статті розглядаються особливості внутрішньої картини хвороби у хворих на псоріаз як фактори, що погіршують процес соціалізації та соціальної адаптації особистості.

Ключові слова: психосоматика, внутрішня картина хвороби, псоріаз.

В останній час питання особливостей діагностики та терапії психосоматичних захворювань набули особливої актуальності. Науково-технічний розвиток і його вплив на сучасну медицину висувають завдання поглибленого вивчення цієї проблеми вітчизняними та зарубіжними вченими, що належать до різних наукових напрямків у галузі медицини. Проте, здебільшого увага лікаря-фахівця прикована до проявів соматичного захворювання, а особливості реагування цілісного організму і своєрідність особистості хворого зазвичай оцінюються недостатньо.

У вітчизняній медицині психології хворого завжди приділялася пильна увага. Ще класики клінічної медицини М. Я. Мудров, С. П. Боткін, Г. А. Захар'їн, Н. І. Пірогов досить переконливо обґрунтували принципи лікування не хвороби, а хворого, як на стражданої особистості.

У подальшому великий внесок у вивчення проблем психосоматики внесли такі відомі радянські клініцисти і психологи, як О. Р. Лурія, Е. А. Шевальов, Є. К. Краснуш-

кін, М. М. Петров, К. А. Скворцов, В. М. Мясіщев, М. С. Лебедінський, К. К. Платонов, В. М. Банщиков, А. Ф. Білібін, Л. Л. Рохлін і багато інших [1, 3]. Згідно з основним постулатом цієї науки, в основі психосоматичного захворювання лежить реакція на емоційне переживання, що супроводжується функціональними змінами і патологічними порушеннями в органах. Відповідна схильність може впливати на вибір органу, що вражається, або системи.

На думку багатьох авторів, будь-яке психосоматичне захворювання є властивістю людського організму як системи. Воно не виводиться окремо ні з психічних, ні з фізіологічних (включаючи спадкові) властивостей індивіда, його неможливо пояснити шляхом дослідження властивостей якоїсь однієї підсистеми – психічної або соматичної. Тільки взаємодія між цими підсистемами і навикишнім середовищем може привести до нового стану організму, визначуваного як психосоматичне захворювання. І лише розуміння цих зв'язків може дати можливість ефективно впливати на виникле захворювання, у тому числі і

методами психотерапії. Внутрішні конфлікти, невротичні типи реакцій або психореактивні зв'язки обумовлюють картину органічного страждання, його тривалість, течію і, можливо, резистентність до терапії.

Знання й врахування механізмів реагування на хворобу і терапію можуть підвищити ефективність останньої, сприяти вибору найбільш точно спрямованих способів лікувального впливу. В даний час, поряд із традиційним симптоматичним критерієм, розробляються додаткові критерії дієвості різних методів і прийомів комплексної терапії. Найбільш адекватним цим цілям є підхід, що враховує три площини розгляду терапевтичної динаміки: соматичну, психологічну і соціальну.

Як відмічають В. Бройтінгам, Ю. М. Губачев, О. Л. Іванов, А. Н. Львов, В. Д. Тополянський та ін. [2, 4], системний аналіз дозволяє продуктивно розглядати психологію хворого не тільки виключно як суб'єкта хвороби, але і як суб'єкта лікувального процесу, який приймає участь в даному процесі, переживає його і впливає на його ефективність. Основою вивчення внутрішнього світу хворого, психологічної картини захворювання і терапевтичного процесу повинна бути система вивчення індивідуально-психологічних та особистісних характеристик хворого, а саме самооцінки, ставлення до інших, до хвороби, до лікування. На думку П. Альмайтер, А. А. Баранова, М. Гупта, М. Комаї та ін. [2, 5, 7, 8], хвороба як стресова ситуація в житті пацієнта активує систему значимих відносин, вищих регуляторних механізмів, що виявляються в умовах хвороби і лікування, з одного боку, у характерних способах сприйняття переживань і оцінок, а з іншого боку – в особливостях пристосувальної поведінки.

Захворювання на псоріаз із раннього дитинства або в пубертатному періоді впливає на психічний розвиток. Унаслідок певних обмежень, пов'язаних з лікуванням і впливом на спосіб життя, низької самооцінки, труднощів у спілкуванні, тобто ознак, властивих псоріазу, у деяких осіб формується емоційний захист. Хворі відмовляються виявляти свої почуття й уникають міжособистісних контактів. Попри те, що псоріаз може призводити до тривожних станів і депресії, дерматологи й психіатри не повинні недооцінювати психологічних проблем, що передують власне захворюванню на псоріаз. Часом складно визначити, депресія або тривожність виникла як первинна патологія чи як наслідок псоріазу.

Псоріаз належить до переліку захворювань, що спричиняє порушення соціалізації особистості у багатьох сферах: кар'єри, соціальної сфери, статевого життя й сімейних стосунків. Що тяжчий перебіг дерматозу, то більший обсяг лікувальних заходів та обмежень. Псоріаз не завжди добре піддається лікуванню й призводить до змін психічного стану пацієнта, зокрема заниженню самооцінки, депресивних станів, підвищеного емоційного напруження, драматизації проблеми, зниження активності.

Дерматологічні захворювання, зокрема псоріаз, належать до тих факторів, які впливають на зміну психічного стану людини, її ставлення до навколишнього середовища, на зміну структури її самооцінки, нерідко спричиняють передчасну як фізичну, так і психічну інвалідизацію. У новій для пацієнта життєвій ситуації на основі сукупності відчуттів, уявлень та переживань, пов'язаних із фізичним станом, людина формує своє власне ставлення до нових обставин життя і до самої себе в цих обставинах, тобто внутрішню картину хвороби. При цьому мають важливе значення як об'єктивні умови життя хворого (соціальні умови, об'єктивна тяжкість захворювання, його об'єктивний прогноз, ступінь життєвої загрози тощо), суб'єктивний контекст (увесь комплекс преморбідних особливостей особистості, ятрогенні реакції), так і сукупність ситуаційних особливостей, куди належить і вся ситуація лікування: тяжкість і

тривалість лікувальних процедур, ступінь залежності хворого від медичної апаратури, зміст і стиль стосунків хворого з медичними працівниками, тривалість стаціонарного лікування.

Існує багато термінів, що визначають відображення хвороби у психіці людини: алопластична картина хвороби, аутопластична картина хвороби, переживання хвороби, реакція адаптації, позиція до хвороби, ставлення до хвороби, соматозогнозія та ін. Кожне поняття по-своєму розкриває суб'єктивний бік хвороби, як правило фіксуєчись на якому-небудь окремому аспекті. Розрізняючись у деталях, ці поняття описували "усе те, що зазнає і переживає хворий, усю масу його відчуттів, не тільки хворобливих, але його загальне самопочуття, самоспостереження, його уявлення про свою хворобу, її причини, усе те, що пов'язано з його приходом до лікаря, - весь той величезний внутрішній світ хворого, що складається з дуже важких поєднань сприйняття і відчуття, емоцій, афектів, конфліктів, психічних переживань і тривоги" (О. Р. Лурія, 1977).

Термін "ставлення до хвороби" дуже часто зустрічається у вітчизняній літературі. Він включає:

а) гнозис хвороби, тобто пізнання її на основі сигналізації з внутрішнього середовища, відчуттів, уявлень, знань і досвіду даної особистості;

б) загальні зрушення у психіці хворого;

в) ставлення особистості до захворювання, яке переломлюється через специфіку цього захворювання, особливостями особистості хворої людини, особливостями її нервової системи, факторами зовнішнього середовища, що формують свідомість і поведінку хворого.

Маючи всі характеристики, що притаманні психологічним стосункам, ставлення до хвороби містить у собі когнітивний, емоційний та поведінковий компоненти і проявляється в когнітивній, емоційній та поведінковій сферах функціонування особистості.

Когнітивний компонент включає знання про хворобу, усвідомлення її, розуміння її ролі і впливу на життєве функціонування хворого, передбачуваний прогноз. Емоційний – відчуття і переживання хвороби та всієї ситуації, пов'язаної з нею. Поведінковий компонент включає реакції, що пов'язані з хворобою, які сприяють адаптації або дезадаптації до неї та напрацювання певної стратегії поведінки в життєвих ситуаціях у зв'язку з хворобою – прийняття ролі хворого, активна боротьба з хворобою, ігнорування, песимістичні установки.

Існує три фактори, що впливають на формування ставлення до хвороби: преморбідні особистісні особливості хворого, природа самого захворювання, соціально-психологічний фактор – ставлення до цієї хвороби у мікросоціальному оточенні, яке значиме для хворого.

Як будь-яке ставлення, ставлення до хвороби є індивідуальним, вибіркоким, свідомим тобто відображає індивідуальний або особистісний рівень. Воно носить суб'єктивно-об'єктивний характер та визначається природою самого захворювання. Ставлення до хвороби опосередковується суспільним досвідом, воно відтворює існуюче в суспільстві в цілому та у значимому для хворого мікросоціальному оточенні ставлення до цього захворювання, до ролі хворого, регламентовані в певній культурі норми поведінки хворого, соціальні та соціально-психологічні наслідки хвороби.

Ставлення до хвороби можуть мати такі види:

а) нормальне (відповідає об'єктивному стану хворого або тому, що йому було повідомлено про хворобу);

б) зневажливе (недооцінка важкості хвороби);

в) заперечливе (ігнорування факту хвороби, хворий не звертається до лікаря, відганяє від себе думки про хворобу);

г) нозофобна (хворий занадто боїться своєї хвороби, має місце розуміння того, що побоювання перебільшені, але перебороти своїх побоювань хворий не може);

д) іпохондрична (занурення, відхід у хворобу);

є) нозофільна (хворий одержує задоволення від того, що хвороба звільняє його від обов'язків);

ж) утилітарна (отримання певного зиску від хвороби, наприклад, морального – співчуття, уваги, кращого обстеження; виходу з неприємної ситуації – звільнення від військової служби, ненависної роботи, або матеріального – призначення пенсії, одержання вільного часу, який можна вигідно використати).

Отже, ставлення до захворювання є елементом системи відносин у цілому і тому не може розглядатися ізольовано, його необхідно розглядати в більш широкому контексті, враховуючи також ставлення до тих сфер функціонування особистості, на які може впливати як сам факт захворювання, так і ставлення до нього індивіда.

У вітчизняній літературі найбільш поширеним є поняття "внутрішня картина хвороби". Внутрішня картина хвороби – це цілісне уявлення свого захворювання, що виникає у хворої людини. Поняття внутрішньої картини хвороби було введено О. Р. Лурія (1977). У порівнянні з цілим рядом подібних термінів, поняття внутрішньої картини хвороби є найбільш загальним та інтегративним. Первісне уявлення про структуру внутрішньої картини хвороби було таким, що включало два рівні (сенситивний та інтелектуальний), надалі це уявлення було диференційовано і стало вважатися складним багаторівневим утворенням, яке поєднує якнайменше чотири рівні відображення хвороби у психіці хворого:

- сенситивний, чуттєвий рівень;
- емоційний рівень, що пов'язаний з різними видами реакції на симптоми, хворобу в цілому та її наслідки; інтелектуальний (раціональний) рівень, що пов'язаний з уявленнями хворого про свою хворобу, роздумами про її причину та можливі наслідки;
- мотиваційний рівень, що пов'язаний з певним ставленням хворого до хвороби, до змін поведінки та способу життя, актуалізації діяльності, яка спрямована на видужання (В. В. Ніколаєва, 1987).

Як патологічний процес, хвороба подвійно відбивається в побудові внутрішньої картини хвороби. По-перше, тілесні відчуття локального та загального характеру призводять до виникнення сенсорного рівня відображення картини захворювання. Ступінь участі біологічного радикалу у становленні внутрішньої картини хвороби визначається складністю клінічних проявів. Безпосередньо впливаючи на головний мозок, соматогенні фактори викликають порушення в нервово-психічній сфері.

По-друге, хвороба утворює специфічну життєву ситуацію, в яку потрапляє хвора людина. Об'єктивна ситуація, що складається в житті хворого внаслідок хвороби, включає в себе багато компонентів: процедури обстеження, спілкування з хворими, нові стосунки з оточуючими та близькими. Все це формує власне ставлення до хвороби та до себе. Саме переробка інформації про ситуацію надає внутрішній картині хвороби цілісний, структурований характер.

У психологічному плані внутрішня картина хвороби може розглядатися як елемент самосвідомості, сформований внаслідок самопізнання. Її можна розглядати як складний комплекс уявлень, переживань та ідей, які своєрідно відбивають у психіці хворого патологічні зміни процесів життєдіяльності організму, а також умови існування особистості, що пов'язані з ними і які визначаються патологією. Велике значення мають при цьому соціальний статус особистості хворого, його роль у сімейних та службових стосунках, ступінь його працездатності,

суспільне становище, ціннісні орієнтації, обмежена поведінка, яку спонукала хвороба, звуження міжособистісних зв'язків, зниження життєвої перспективи, що можуть створювати додаткові, окрім самої хвороби, стресові ситуації, й накладають свій відбиток на структури психологічних перебудов особистості хворого. Внутрішня картина хвороби в даних випадках відіграє роль оптимізатора, який визначає поведінку, скеровану на подолання хвороби, в інших – формує песимістичні прогнози, які супроводжуються негативними емоціями. Наявність неадекватно сформованої внутрішньої картини хвороби може опосередковано негативно впливати на перебіг та результат захворювання, створювати серйозні труднощі у взаємостосунках у сімейному та суспільному житті, ставати гальмом для реалізації складних життєвих програм особистості, сприяти зміні самої особистості, розвитку внутрішніх конфліктів різного плану.

Завдання вивчення суб'єктивної сторони захворювання були поставлені ще в минулому столітті. Роботи класиків клінічної медицини початку ХХ ст. М. Я. Мудрова, Г. О. Захар'їна, П. Б. Ганнушкіна започаткували цілісний підхід у вивченні хворого, що означає досконале вивчення та правильне розуміння ролі особистості при виникненні захворювання, щоб досягти найбільшої ефективності при вивченні етіології та патогенезу хвороби, для організації процесу лікування та профілактики, а також для адекватної психологічної допомоги, адже хвороба залежить не тільки від зовнішніх, але багато в чому й від внутрішніх, суб'єктивних причин, від особистості хворого, від його емоційних переживань. На жаль, дотепер не досить з'ясована "вагомість" психологічного фактора, його функціональна міць, обсяг зрушень, які він може обумовлювати як у відношенні прямого, так і зворотного розвитку хвороб. Невиключно, що вагомість саме психологічного фактора, можливо, є вирішальною у фазі початку хвороби й зменшується в міру поглиблення захворювання.

Разом із загальними закономірностями суб'єктивного відображення хвороби, треба враховувати механізми індивідуального сприйняття хвороби. Хворий оцінює своє захворювання не тільки в цілому, але й аналізує окремі її симптоми. Він має власний "діагноз" хвороби, свої судження про причини, виникнення, перебіг та лікування захворювання. Психологічна картина соматичного страждання, таким чином, відбивається в кожному конкретному випадку по-своєму, набуваючи відповідного індивідуального забарвлення. Вона зумовлена сукупністю як індивідуальних особливостей особистості, так і своєрідністю хвороби, а також ситуацією, в якій опиняється хворий. У медичній психології і психіатрії розрізняють пацієнтів з нормальними, акцентуованими, психопатичними властивостями особистості, а також осіб із психопатоподібними станами і психічно хворих. Кожний із цих типів хворих по-своєму відображає однакове соматичне страждання, і аналіз цих розбіжностей може стати предметом наукових досліджень.

Висновки. Узагальнюючи всі ці визначення, можна сказати, що "хворий" – це людина, яка страждає і має порушення фізичного, душевного та соціального благополуччя, а також розлад біосоціальної адаптації, відчуття залежності від хвороби, переживання обмеженої волі. Хворий – це людина, в якій об'єднані у складній єдності та взаємозумовленості її організм і особистість. Цей зв'язок полягає в тому, що особистість накладає відбиток на виникнення, перебіг та кінець захворювання. Інший бік цього зв'язку полягає у зміні особистості під впливом хвороби та лікування. Хворий зазвичай втрачає волю, у нього виникає відчуття залежності від хвороби. Тому у психічному стані соматично хворого

розвиваються дисгармонійні процеси, відбувається порушення біосоціальної адаптації. Хвора людина втрачає суттєво значимі індивідуальні та суспільні зв'язки, воля стає обмеженою, у певній мірі спотвореною, що переживається як обмеженість волі.

Список використаних джерел

1. Александровский Ю. А. Пограничные психические расстройства : Учебное пособие / Ю. А. Александровский. – М. : Медицина, 2000. – 596 с.
2. Патерсон Р. Аллергические болезни. Диагностика и лечение : Практик. руководство / Р. Патерсон. – М. : Медицина, 2000. – 733 с.
3. Альмайтер П. Терапевтический справочник по дерматологии и алергологии / П. Альмайтер, А. Кубанова. – М. : Гэотар-медиа, 2003. – 1248 с.
4. Смуглевич А. Б. Психодерматология: современное состояние проблемы / А. Б. Смуглевич, А. Л. Иванов, А. Н. Львов, Ю. И. Дороженок // Журнал неврологии и психиатрии им. С. С. Корсакова. – 2004. – № 11. – С. 4-13.
5. Смуглевич А. Б. Психосоматическая медицина / А. Б. Смуглевич // Психические расстройства в общей медицине. – 2007. – Том 2. – № 1. – С. 4-10.
6. Gupta M. A. Psychodermatology: an update / M. A. Gupta // J. Am. Acad. Dermatol. – 1996. – Vol. 34. – P. 1030-1046.
7. Gupta M. A. Depression modulates pruritus perception: a study of pruritus in psoriasis, atopic dermatitis, and chronic idiopathic urticaria /

Gupta M. A., Gupta A. K., Schork N. J., Ellis C. N. // Psychosom. Med. – 1994. – Vol. 56. – P. 36-40.

8. Gupta M. Depression and suicidal ideation in dermatology patients with acne, alopecia areata, atopic dermatitis and psoriasis / M. Gupta // BJD. – 1998. – Vol. 139. – P. 846-850.

1. Alexandrovskiy A. Borderline mental disorders : Textbook / A. Alexandrovskiy. – М. : Медицина, 2000. – 596 p.

2. Paterson R. Allergic diseases. Diagnosis and treatment : Practical guide / R. Paterson. – М. : Медицина, 2000. – 733 p.

3. Almayter P. Therapeutic Handbook of Dermatology and Allergology / P. Almayter, A. Kubanova. – М. : GEOTAR media, 2003. – 1248 p.

4. Smulevich A. B. Psychodermatology: state of the art / A. B. Smulevich, A. L. Ivanov, A. N. Lvov, Y. I. Dorozhenok // Journal Neurologiy i Psichiatriy imeni S. S. Korsakova. – 2004. – № 11. – P. 4-13.

5. Smulevich A. B. Psychosomatic Medicine / A. B. Smulevich // Mental disorders in general medicine. – 2007. – Vol. 2. – № 1. – P. 4-10.

6. Gupta M. A. Psychodermatology: an update / M. A. Gupta // J. Am. Acad. Dermatol. – 1996. – Vol. 34. – P. 1030-1046.

7. Gupta M. A. Depression modulates pruritus perception: a study of pruritus in psoriasis, atopic dermatitis, and chronic idiopathic urticaria / Gupta M. A., Gupta A. K., Schork N. J., Ellis C. N. // Psychosom. Med. – 1994. – Vol. 56. – P. 36-40.

8. Gupta M. Depression and suicidal ideation in dermatology patients with acne, alopecia areata, atopic dermatitis and psoriasis / M. Gupta // BJD. – 1998. – Vol. 139. – P. 846-850.

Надійшла до редколегії 01.12.13

И. Прокопчук, соискатель

Одесский национальный медицинский университет, Одесса

НЕАДЕКВАТНОЕ ОТНОШЕНИЕ К БОЛЕЗНИ КАК ФАКТОР, ПРИВОДЯЩИЙ К НАРУШЕНИЮ СОЦИАЛИЗАЦИИ ЛИЧНОСТИ У БОЛЬНЫХ ПСОРИАЗОМ

В статье рассматриваются особенности внутренней картины болезни у больных псориазом как факторы, ухудшающие процесс социализации и социальной адаптации личности.

Ключевые слова: психосоматика, внутренняя картина болезни, псориаз.

I. Prokopchuk, applicant

National Medical University of Odessa, Odessa

INADEQUATE ATTITUDE TO THE DISEASE AS A FACTOR THAT CAUSES DEVIATION OF SOCIALIZATION OF PERSONALITY IN PATIENTS WITH PSORIASIS

In the article the features of internal picture of illness are examined in patients with psoriasis as factors which worsen the process of socialization and social adaptation of personality.

Keywords: psychosomatic, internal picture of illness, psoriasis.

УДК 316.614.5–058.855:316.6

Г. Свіденська, канд. психол. наук, доц.

Донбаський державний педагогічний університет, Слов'янськ

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ДИТЯЧО-БАТЬКІВСЬКИХ ВЗАЄМОВІДНОСИН У ПРИЙОМНІЙ СІМ'Ї

У статті розглядається проблема соціалізації дітей-сиріт у прийомних сім'ях. Доведено емпіричним шляхом, що почуття прихильності є основою дитячо-батьківських взаємин у прийомній сім'ї. Обґрунтовується, що ефективність соціального супроводу забезпечить подолання дитиною-сиротою травматичного досвіду та придбання позитивного досвіду проживання в сім'ї.

Ключові слова: прийомна сім'я, дитячо-батьківські взаємини, почуття прихильності, соціальний супровід.

На сьогоднішній день в Україні в умовах економічної кризи, політичної і соціальної нестабільності, радикальної соціально-культурної трансформації постає проблема щодо необхідності розробки нових форм утримання та виховання дітей, які перебувають у особливо складних і дискомфортних умовах. Перш за все це стосується дітей-сиріт та дітей, що позбавлені батьківського піклування.

В останні десять років в нашій державі вдвічі збільшилася кількість дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Переважна більшість цих дітей влаштовані в інтернатні заклади. Вихованці інтернатних закладів відрізняються від дітей, які виховуються в сім'ях, станом здоров'я, розвитком інтелекту й особистості в цілому, що підтверджено спеціальними психологічними дослідженнями (І. М. Дубровіна, М. І. Лисіна, А. М. Прихожан) [6].

Дитина в державних закладах отримує комплекс освітніх, медичних, соціальних послуг, але спостерігаються значні відхилення у процесі її соціалізації, які проявляють-

ся у відсутності навичок самостійного життя, невмінні самотійно будувати стосунки у сім'ї та колективі.

Вивчення проблем влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, довело, що сімейне виховання, безперечно, виступає пріоритетною формою в Україні.

Роль сім'ї для дитини надзвичайно важлива. Батьки дають дітям життя, відповідають за догляд і виховання, беруть на себе фінансову відповідальність, мають юридичні повноваження, у тому числі на право прийняття важливих рішень від імені дітей. Батьки допомагають відчувати взаємне тепло й любов, передають дітям досвід покоління, життєві цінності та духовність, виховують дітей, задовольняють щоденні потреби, надають зразки для наслідування, поступово прищеплюють соціальні й побутові навички, необхідні у самостійному житті. Усі ці потреби життєво важливі для кожної дитини, якого б віку вона не була.

Діти повинні зростати в сім'ях рідних батьків, але коли це неможливо, альтернативою біологічній родині може слугувати інша сім'я.

В Україні існує чотири форми сімейного влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. За їх пріоритетністю перелік такий – усиновлення, опіка (піклування), прийомні сім'ї, дитячі будинки сімейного типу.

Сімейні форми влаштування забезпечують соціальний захист, захист майнових та житлових прав дитини, догляд, виховання, корекцію та компенсацію розвитку, вирішення медичних проблем, подолання психологічних травм, задоволення щоденних потреб дитини, яка залишилася без піклування батьків, дитини-сироти та дитини, позбавленої батьківської опіки, формування її особистості в умовах сімейного піклування. В Україні розпочато роботу по створенню інституту прийомної сім'ї [2].

Під час перебування дитини у прийомній сім'ї держава не тільки фінансує, а й контролює утримання і виховання дитини, надає допомогу в її розвитку, соціалізації, організовує соціальний супровід сім'ї та дитини.

Питання соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, хвилює багатьох як вітчизняних, так і зарубіжних вчених. В цьому напрямку працюють відомі науковці Г. М. Бевз, А. Й. Капська, С. Мещерякова, І. В. Пеша, І. М. Трубавіна, Н. М. Комарова та ін.

Метою нашого дослідження є вивчення особливостей прояву почуття прихильності у дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування в умовах прийомної сім'ї.

Дослідження проводилось на базі двох прийомних сімей, які були створені у вересні 2011 р. в Радянсько-му районі м. Макіївки.

Пріоритетними напрямками державної політики є становлення альтернативних форм опіки, законодавчі зміни, спрямовані на державну підтримку сімейних форм виховання, нові можливості та ризики, пов'язані зі створенням і розвитком інституту прийомної сім'ї та дитячих будинків сімейного типу.

До початку 1990-х років в Україні існувало лише дві форми виховання: усиновлення та опіка. Нині додалися ще дві: прийомні сім'ї та ДБСТ (дитячі будинки сімейного типу). Це принципово різні юридичні форми виховання. Усиновлювачі – люди, які беруть у свою сім'ю дітей, не народжених ними, і вони набувають статусу їхніх біологічних дітей. Приймона ж сім'я – це родина, яка бере на виховання дітей, не надаючи їм статусу біологічних, і яку підтримує держава як таку, що виконує суспільну функцію по відношенню до дитини.

Соціальний супровід – обов'язкова умова створення прийомної сім'ї особливо на початковому етапі. Вона є гарантією того, що права дітей будуть захищені. Згідно з урядовою постановою, небажання прийомних батьків мати соціальний супровід може стати причиною відмови у створенні такої сім'ї. Технологія соціального супроводу визначена програмою "Соціальний супровід дитячих будинків сімейного типу та прийомних сімей" (наказ Держкомсім'ямолодь від 1 жовтня 2002 р.).

Основними завданнями соціального супроводу є:

- ефективне використання наявних ресурсів для оптимальної та швидкої адаптації сім'ї і дитини-вихованця;
- надання допомоги батькам-опікунам;
- забезпечення зв'язку між сім'єю та відомчими органами для комплексного забезпечення прав дитини-вихованця.

Ефективність діяльності дитячих будинків сімейного типу та прийомних сімей залежить від соціального супроводу, який здійснюється відповідними уповноваженими органами.

Робота з прийомними сім'ями здійснюється на двох рівнях:

1) Контактний, коли соціальний працівник безпосередньо взаємодіє з прийомною сім'єю.

2) Організаційний або опосередкований, коли взаємодія відбувається за системою: соціальний працівник – інші соціальні інститути – прийомна сім'я.

Потрапляючи в сім'ю, дитина потребує інформації:

- хто ці люди, з якими я тепер житиму;
- що я можу чекати від них;
- хто прийматиме рішення про моє майбутнє.

Дитина може потребувати здобуття дозволу на вираження своїх відчуттів.

Двоє з дітей, яких ми досліджували, Марк і Максим, не маючи досвіду позитивного відношення з дорослими, не уміли виражати свої відчуття. Наприклад, їх досвід "казав" їм, що коли сердитися – потрібно вдарили. Цей засіб вираження люті не вітався в приймальній сім'ї, і дітям забороняли поводитися так. Проте, при цьому батьки не запропонували дітям інші способи вираження відчуттів. Що робити, якщо діти своєю поведінкою викликають у батьків негативні переживання? Повідомити їх про це. Відчуття, особливо якщо вони негативні і сильні, у жодному випадку не варто тримати в собі: не слід мовчки нагромаджувати образи, пригнічувати гнів, зберігати спокійний вигляд при сильному хвилюванні. Обдурити такими зусиллями батьки нікого не зможуть: ні себе, ні дітей, які без зусиль "читають" по позі батьків, інтонації, виразу очей, що щось не так. Як же сказати про свої відчуття дітям, щоб це було не руйнівне ні для них, ні для батьків? Для батьків прийомної сім'ї була запропонована техніка "мене-вислову", яка дозволяє зробити це коректно. Техніка включає опис відчуттів, того хто говорить, опис конкретної поведінки, яка викликала ці відчуття і інформацію про те, що на думку того, хто говорить можна в цій ситуації зробити. Батькам запропоновано звертатися до дитини від першої особи, повідомляти його про свої переживання, а не про нього, не його поведінку. Вислови такого роду називаються "мною-повідомленнями". Схема мене-вислову має наступний вигляд:

Я відчуваю (емоція), коли ти (поведінка), і я хочу (опис дії).

Ця формула допомагає виразити відчуття. За допомогою мене-вислову батьки вчилися повідомляти дітям, що вони відчувають або думають з приводу деякої проблеми і підкреслювали той факт, що вони говорять про свої відчуття. Крім того, батьки вчилися повідомляти дітей, що їх це зачепило, і вони хочуть, щоб той, до кого вони звертаються, змінив свою поведінку певним чином. Я-вислів допомагав батькам виразити свої відчуття в необразливій для дитини формі. Батьки вже не намагалися пригнічувати спалаху гніву або роздратування, щоб уникнути конфліктів. Я-вислів дозволив дітям ближче взяти батьків. Батьки перестали закриватися від дітей бронею "авторитету", що зробило їх ближче, людяніше. Коли батьки стали більш відкрито і щиро виражати свої відчуття, діти стали щирішими у вираженні своїх. Діти почали відчувати: дорослі їм довіряють, і їм теж можна довіряти. Висловлюючи свої відчуття без наказу або вимови, батьки стали залишати за дітьми можливість самим приймати рішення. І тоді – дивно! – діти почали враховувати побажання і переживання батьків. Дітям важливо знати, хоча вони і не запитували про це, що вони можуть переживати сильні почуття, пов'язані зі своїм минулим: гнів, сором, смуток. Дуже важливо було навчити дітей, що робити з цими відчуттями:

- Можна розповісти мамі про те, що тебе турбує;
- Можна намалювати це відчуття, а потім порвати малюнок;

- Якщо злишся, можна порвати аркуш паперу;
- Можна побити подушку або боксерську грушу (дуже хороша іграшка для вираження негативних емоцій);
- Можна поплакати, якщо сумно і т. і.

Через півроку перебування дітей в родині, їх емоційний стан продовжує покращуватися. Діти звикли до нового місця проживання. У всіх дітей є ознаки прихильності до батьків. Всі діти відчувають тривогу, властиву їх віку при розставанні з батьками, охоче приймають дорослих в свої ігри, прислухаються до порад батьків, приймають їх допомогу.

На наступному етапі перебування дітей в сім'ях прийомним батькам було запропоновано такі способи взаємодії з дітьми:

- Ігротерапія (програвання різних ситуацій з іграшками)

Для дітей дошкільного віку цей метод хороший тим, що він, з одного боку, дозволяє "програвати" теми, що хвилюють їх, в безпечній формі, а з іншої сторони, дозволяє дорослому підказати їм рішення проблеми, яке, можливо, вони не бачать самі.

- Казкотерапія (твір терапевтичних історій).
- Арттерапія (малюнкова терапія)

Отже, через дев'ять місяців перебування дітей в сім'ях, можна зробити наступні висновки:

Всі діти на момент влаштування у сім'ю мали обтяжливий анамнез розвитку.

У всіх дітей в більшій чи меншій мірі спостерігалися ознаки агресії, депресії, несформованої прихильності. Прийомним батькам були дані консультації та запропоновано способи взаємодії з дітьми для формування почуття прихильності та успішної адаптації дітей в сім'ях.

Після дев'яти місяців можна з упевненістю сказати, що у всіх дітей з'явилися ознаки прихильності до батьків.

Про успішне соціально-психологічний супровід прийомних сімей свідчать такі факти:

Фундаментальні життєві потреби дітей (безпека, житло, якісна їжа) задовольнялися в повній мірі, також забезпечувалися належні побутові умови (одяг, окреме робоче місце, місце для сну та відпочинку тощо);

Усі діти мали досягнення у особистісному розвитку – покращення показників навчання, залучення до гурткової роботи, спортивних секцій, наявність успіхів у формуванні соціальних навичок;

Було забезпечено належний догляд за збереженням здоров'я дітей;

Усі діти оволоділи навичками самообслуговування, сформовані практичні навички самостійно їсти, вдягатися, прибирати кімнату, мити посуд, користуватися побутовою технікою, самостійно приготувати нескладну їжу, сформовані навички особистої гігієни відповідно віку тощо;

Усі діти почувають себе впевнено, комфортно, почувують прив'язаність до членів сім'ї, тепло відгукуються про них, мають дружні стосунки з усіма або з окремими членами сім'ї;

У прийомних сім'ях панує позитивний морально-психологічний клімат, стосунки довіри, взаємоповаги між дітьми, іншими членами сім'ї, родичами; залучення обох батьків у процес виховання, відсутність розчарування, невинуватих очікувань.

В якості діагностичного інструментарію ми вибрали проєктивну методику вивчення сімейного мікроклімату "Моя сім'я". Малюнковий тест проводився двічі: на момент влаштування дитини в сім'ю і через дев'ять місяців перебування в сім'ї. Для уточнення психодіагностичних даних використовувався також метод спостереження.

Яскравим прикладом може виступати діагностування Марка. Дитина категорично відмовлявся від малювання. Він просто не знав, що таке сім'я. З дворічного віку хлопчик виховувався в інтернатному закладі. Через дев'ять місяців хлопець із задоволенням намалював сім'ю. Особливості малюнка: малюнок займає весь лист, персонажі розміщені обличчям до глядача, близько один до одного, використані яскраві, теплі кольори. Промальовані деталі, зокрема, кисті рук. Малюнок справляє позитивне враження. Судячи по малюнку Марка, в родині панує сприятлива атмосфера.

Для вивчення психічних проявів дітей у взаємодії з батьками в різні режимні моменти використовувався метод стандартизованого спостереження. Фіксувалися інтенсивність контактів погляду, синхронізації дій, діалогу. Дослідження психічних проявів дітей у взаємодії з батьками проводилися на момент влаштування в сім'ю та через дев'ять місяців перебування в сім'ї.

Сумарні показники психічних проявів дітей на початок та кінець дослідження при взаємодії з матір'ю під час проведення різних режимних моментів представлені у табл. 1.

Таблиця 1

Психічні прояви дітей, що виховуються в прийомній сім'ї під час проведення режимних моментів (сумарні показники в умовних одиницях)

Ситуація	Емоції негативні		Емоції позитивні		Мова		Взаємодії з дорослим	
	10-й місяць перебування в сім'ї	1-й місяць перебування в сім'ї	10-й місяць перебування в сім'ї	1-й місяць перебування в сім'ї	10-й місяць перебування в сім'ї	1-й місяць перебування в сім'ї	10-й місяць перебування в сім'ї	1-й місяць перебування в сім'ї
Підйом	1	3	4	1	4	2	4	1
Годування	1	3	3	1	3	1	4	2
Ігри та інші види взаємодії	0	2	4	2	4	2	4	2
Укладання спати	0	3	3	1	4	2	4	1
Загальна кількість	2	11	14	5	15	7	16	6

Аналіз таблиці показує, що в цілому діти з сім'ї активніші при взаємодії з дорослим в кожній із спостережуваних ситуацій в порівнянні із початком дослідження. Загальна кількість реєстрованих показників (сума показників погляду, емоцій, дій і мовних проявів) у дітей з сім'ї приблизно в три рази більше наприкінці дослідження. Аналіз активності дітей в різні режимні моменти дозволяє зробити висновок про те, що найяскравіше відмінності між результатами обох вибірок виступають в ситуаціях підйому, гігієнічних

процедур та укладанні спати. Загальний аналіз таблиці показує, що наприкінці дослідження діти стали більш охочі вступати у взаємодію з батьками, негативний фон емоцій змінився на позитивний, діти частіше стали використовувати мову для спілкування.

В експериментальній частині роботи ми досліджували як змінилися психічні прояви дітей та їх уявлення про родину через дев'ять місяців перебування в сім'ях. Після закінчення дослідження можна зробити висновок,

що перебування дітей в родині мало дуже позитивне значення для їх психічного стану та розвитку. Покращився емоційний стан дітей, діти стали більш відкритими, у всіх дітей спостерігаються ознаки прихильності до батьків. Діти мають уявлення про родину та бачать себе частиною родини. Якщо на початку дослідження всі діти мали ознаки деривації, то наприкінці дослідження ці ознаки практично відсутні. Зі всього вищезазначеного можна зробити висновок, що подальше перебування дітей в родині є безумовно доцільним.

На основі нашого дослідження можна зробити такі **висновки**.

Держава як головний соціальний інститут повинна захищати права та інтереси дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківської піклування. Основними нормативними актами, які забезпечують питання соціального захисту цієї категорії дітей є перш за все "Конституція України", Сімейний кодекс України, Закони України "Про охорону дитинства", "Про освіту", "Про державну допомогу сім'ям з дітьми" та ін.

Найбільш ефективними та гуманними сімейними формами опіки дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківської піклування: усиновлення, опіка (піклування), прийомні сім'ї та ДБСТ.

Прийомна сім'я – це сім'я, яка добровільно взяла з будинків для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківської опіки від 1 до 4 років.

Ефективність діяльності прийомної сім'ї залежить від соціального супроводу. Соціальний супровід – це специфічна діяльність соціального працівника (або групи), спрямована на створення необхідних соціально-психологічних умов розвитку прийомних дітей та дітей-вихованців у прийомних сім'ях та ДБСТ.

Соціальний супровід прийомних сімей здійснюється спеціалістами ЦСССДМ Соціальний працівник, який здійснює соціальний супровід, виступає посередником між представниками органів виконавчої влади і батьками-вихователями. Технологія соціального супроводу визначена програмою "Соціальний супровід дитячих будинків сімейного типу та прийомних сімей" (наказ Держкомсім'ямолодь від 1 жовтня 2002 р.).

Основними завданнями соціального супроводу є:

- ефективне використання наявних ресурсів для оптимізації та швидкої адаптації сім'ї і дитини-вихованця;
- надання допомоги батькам-опікунам;
- забезпечення зв'язку між сім'єю та відомчими органами для комплексного забезпечення прав дитини-вихованця.

Усиновлення дітей-сиріт та оформлення опіки (піклування) в Україні були і залишаються пріоритетними формами влаштування долі дитини, залишеної без батьківської опіки. Поряд з тим набуває розвитку створення альтернативних форм, у першу чергу це стосується розвитку сімейних форм влаштування таких дітей: ДБСТ та ПС.

Наявна в Україні система державних соціально-виховних інститутів зорієнтована на колективні форми виховання дітей, і в сучасних умовах не може забезпечити випускникам необхідних навичок самостійного життя, професійної орієнтації, здатності адаптуватися в

новому, відкритому соціальному середовищі. У дитини, яка виховується поза сім'єю, спостерігається порушення у розвитку: відхилення фізичного та психічного здоров'я, деформація особистості дитини, розвиток асоціальних установок, кримінальні прояви.

Дитячий будинок сімейного типу та прийомна сім'я є соціальними інститутами становлення особистості дитини, позбавленої батьківської опіки, які виконують соціальні функції, аналогічні до функцій, що їх забезпечує біологічна сім'я: виховна, рекреаційна, комунікативна, регулятивна, економічна. В той же час, їх соціальна сутність набуває специфічного забарвлення стосовно впливу на дітей, які певний час зазнавали "сімейної" депривації.

Соціально-педагогічні умови виховання дітей у дитячих будинках сімейного типу та прийомних сім'ях потребують відповідної підготовки потенційних батьків-вихователів, що забезпечується проходженням ними системи відповідної підготовки. Основна мета таких занять – це набуття навичок, якими мають володіти потенційні прийомні батьки для того, щоб знаходити порозуміння із прийомними дітьми, активно з ними співпрацювати, уміти спрямовувати власний досвід, знання на створення найкращих умов життя та виховання дітей, які прийдуть в сім'ю.

Впровадження інноваційних моделей соціальної роботи з дітьми – актуальна й відповідальна справа. Вона потребує нового бачення сенсу професійної діяльності, розробки нових технологій роботи, нових методик оцінювання досягнутого результату.

Список використаних джерел

1. Абраменкова В. В. Методология и принципы анализа отношений ребенка в социальной психологии детства / В. В. Абраменкова // Психологическая наука и образование. – 2001. – № 4. – С. 48-59.
2. Ананьев В. А. Психология здоровья: синтез знаний о личностном росте / В. А. Ананьев // Вестник психосоциальной и реабилитационной работы. – 1995. – № 3. – С. 54-67.
3. Бевз Г. К. Інформаційна компанія з рекрутування кандидатів у прийомні батьки: критерії ефективності // Г. Бевз, В. Ейдеміллер // Соціальна робота в Україні: теорія і практика. – 2004. – № 3(8). – С. 5-14.
4. Бевз Г. К. Прийомні сім'ї (оцінка створення, функціонування та розвитку) / Г. К. Бевз. – Київ, 2006. – 112 с.
5. Кондратьева Н. И. Практические аспекты психолого-педагогического сопровождения приемной, опекуной и патронатной семьи / Н. И. Кондратьева // Материалы научно-практической конференции "Социально-психологическое сопровождение участников образовательного процесса: опыт, проблемы, перспективы". – Чита: ЧИПКО, 2007. – С. 96-99.
1. Abramenkova V. Methodology and principles of analysis of the relationship of the child to the social psychology of childhood / V. V. Abramenkova // Psychologicheskaya Nauka i obrazovanie. – 2001. – № 4. – P. 48-59.
2. Ananiev V. A. Health Psychology: a synthesis of knowledge about personal growth / V. A. Ananiev // Vestnik psychosocial'noj i correction'noj raboty. – 1995. – № 3. – P. 54-67.
3. Bevz G. K. Information company recruiting candidates for adoptive parents: performance criteria // G. Bevz, V. Eydemillyer // Social'na robota v Ukraine: Teoriya i practica. – 2004. – № 3 (8). – P. 5-14.
4. Bevz G. K. Foster care (assessment of creation, operation and development) / G. K. Bevz. – Glavnyk, 2006. – 112 p.
5. Kondratiev N. I. Practical aspects of psycho-pedagogical support reception, guardianship and foster family / N. I. Kondratiev // Proceedings of the scientific-practical conference "Social and psychological support to participants in the educational process: experience, problems and prospects". – Chita: CHIPKRO, 2007. – P. 96-99.

Надійшло до редколегії 10.11.13

Г. Свиденская, канд. психол. наук, доц.

Донбасский государственный педагогический университет, Славянск

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ДЕТСКО-РОДИТЕЛЬСКИХ ВЗАИМООТНОШЕНИЙ В ПРИЕМНЫХ СЕМЬЯХ

В статье рассматривается проблема социализации детей-сирот в приемных семьях. Доказано эмпирическим путем, что чувство привязанности является основой детско-родительских взаимоотношений в приемной семье. Обосновывается, что эффективность социального сопровождения обеспечит преодоление ребенком-сиротой травматического опыта и приобретение положительного опыта проживания в семье.

Ключевые слова: приемная семья, детско-родительские взаимоотношения, чувство привязанности, социальное сопровождение.

G. Svidenska, PhD, Assoc. Prof.
Donbass State Pedagogical University, Slov'yansk

PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS CHILD-PARENT RELATIONSHIPS IN FOSTER CARE

The article presents the problem of socialization of orphaned children in foster home. Empirically proved that the affection is a basis of child-parent relationship in a foster home. The effective social support can provide the overcome of traumatic experience for child and will acquire a positive experience of living in a family.

Key words: foster family, child-parent relationship, affection, social support.

УДК 316.614.5:519.922.7

О. Святохо

Центр еколого-натуралістичної творчості учнівської молоді, Сімферополь

ПОЗАШКІЛЬНИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД ЯК ІНСТИТУТ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ В СТАРШОМУ ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ

У статті розглянуті характеристики підліткового віку, що є найбільш важливими з точки зору соціального розвитку особистості. Розкриваються основні відмінності освітнього середовища позашкільного навчального закладу як необхідні психолого-педагогічні передумови становлення та соціального розвитку особистості в підлітковому віці.

Ключові слова: соціалізація, підлітковий вік, позашкільний навчальний заклад, освітнє середовище.

Напружена соціальна, політична та економічна ситуація, що склалася на даний час в нашій країні, відбивається на особливостях поведінки і спілкування підростаючого покоління. За даними низки психолого-педагогічних досліджень у сучасних підлітків переважають високий рівень тривожності, зниження оптимістичного сприйняття майбутнього, агресивність, конфліктність поведінки, низькі показники соціально-психологічної адаптованості.

Осмислення соціального замовлення і найважливіших вимог держави щодо підвищення конкурентоспроможності української молоді у вимірі світового економічного простору, викладених у Програмі економічних реформ на 2010-2014 рр. за напрямом "Реформа системи освіти" та у Державній цільовій програмі розвитку позашкільної освіти на період до 2014 р., ставить перед психологами та педагогами завдання пошуку механізмів і засобів активізації внутрішніх резервів особистості, що з одного боку сприятимуть збереженню та зміцненню психічного здоров'я молоді, а з іншого – мотивувати на саморозвиток та активну життєву позицію в якості суб'єкта соціальної взаємодії [1].

Метою статті є аналіз психолого-педагогічних характеристик освітнього середовища позашкільного навчального закладу, що сприяють процесу успішної соціалізації старших підлітків.

Теоретичний огляд психолого-педагогічної літератури свідчить, що процес активного соціального становлення актуалізується в підлітковому віці, коли відбувається стрімкий розвиток особистості та становлення самосвідомості, динамічно протікає процес самопізнання, відбуваються якісні трансформації "Я"-концепції. Зупинимося на деяких особливостях підліткового віку, що є найбільш важливими з точки зору соціального розвитку особистості.

Підлітковий період характеризується віковою кризою, яка полягає в тому, що в цей час через боротьбу за незалежність, підліток задовольняє свої провідні потреби в самопізнанні та самоствердженні. Отроцтво це, насамперед, період підвищення значущості власного "Я" в системі уявлень про себе, формуванням складної системи самооцінок на підставі самоаналізу і порівняння себе з іншими. Центральним особистісним новоутворенням підліткового періоду є становлення "Я"-концепції або образу "Я". Е. Еріксон, розглядаючи процес соціального розвитку особистості, визначає підлітковий вік як стадію індивідуалізації "Я", коли головною метою є відповідь на питання: Який я? Що я можу? Формування образу "Я" протікає завдяки активному самопізнанню та актуалізації власної потенційності в процесі соціальної взаємодії, коли особистість виступає в якості

її активного суб'єкта і самостійно визначає для себе той соціальний континуум, який в більшій мірі відповідає її ціннісним орієнтирам та індивідуальним потребам. У цьому віці найважливішим, з точки зору соціалізації, є прагнення до спілкування з однолітками і до утвердження своєї самостійності, незалежності, особистісної автономності в референтному соціальному середовищі. При цьому на долю однолітків доводиться оволодіння цінностями, що найбільш значущі у сучасному світі, в той час як дорослі забезпечують їхню стабільність та емоційну підтримку при невдачі.

Центральне місце в мотиваційно-потребовій сфері старших підлітків займає мотив самоствердження та реалізації себе як "дійсних суб'єктів власної соціальної життєдіяльності, які прагнуть індивідуалізації" [2, 26]. Він відкриває можливості самоактуалізації (в даному випадку як прояву власного "Я", власної особистості) в соціальному вимірі шляхом реалізації внутрішнього потенціалу саморозвитку та накопичених знань і вмінь. Це відбувається у випадку, якщо у підлітка мотив досягнення успіху переважає над мотивом уникнення невдачі. Мотивація досягнення проявляється як в навчальній, так і в інших видах діяльності. Вона визначає почуття власної гідності і уявлення про рівень досягнень, зниження якого виявляється надзвичайно болючим для підлітка: він не може дозволити собі впасти у власних очах. У нього не просто виникає почуття впевненості в собі і здатність покладатися на себе, але і формуються способи поведінки, що дозволяють йому впоратися з життєвими труднощами.

Поряд з цим для забезпечення соціальної адаптації та розвитку дуже важливо оволодіння старшими школярами засобами досягнення бажаного результату і організації власної поведінки, до яких відносяться вміння визначати цілі діяльності, планувати, розробляти стратегії індивідуальних та колективних дій тощо. Відповідальність і "локус контролю", як її показник, а також свідоме цілепокладання є центральною ознакою соціальної зрілості в підлітковому віці.

Процес соціалізації особистості, який ми розглядаємо в єдності процесів соціальної адаптації, соціального розвитку та соціального перетворення (соціальної креативності), буде більш успішним при дотриманні низки умов.

Так, Ю. О. Кобазєва у своєму дисертаційному дослідженні виділяє усвідомлений і диференційований образ "Я", різноманітність референтних груп за віком та соціальною приналежністю, а також взаємне прийняття учасників соціальної взаємодії як умови, що сприяють успішній соціалізації підлітків [4, 13].

О. Л. Нікітіна визначає такі умови, що підвищують ефективність процесу соціалізації в підлітковому віці: педагогічна підтримка; адаптивне освітнє середовище, в якому є реальна можливість свободи вибору учнями як освітнього, так і виховного маршрутів; опора у навчанні та вихованні на активність, творчість, самостійність, дружній і відкритий характер відносин; зв'язок з іншими інститутами та агентами соціалізації [5, 14].

На думку І. В. Гудовського, соціалізація старших підлітків буде успішною, якщо у позаурочній діяльності середньої школи створити такі педагогічні умови як: послідовне введення у позаурочну діяльність різноманітних організаційних форм, що відповідають віковим потребам учнів; своєчасне створення в процесі позаурочної діяльності системи ситуацій успішності, що будуть сприяти творчій самореалізації, подоланню негативного стану незадоволеності собою та іншими; підготовка підлітків до соціального самозахисту, що забезпечує формування безпечної поведінки та зменшення ризику негативного соціального впливу [3, 12].

Досліджуючи динаміку розвитку соціальних здібностей, що є підґрунтям ефективності процесу соціалізації у підлітковому віці, О. І. Власова підкреслює значущість широкого соціального кола взаємодії, а також необхідність прийняття референтною групою однолітків, як умов успішності соціального розвитку особистості при переході з молодшого до старшого підліткового віку [2, 25-27].

Узагальнюючи висновки вище наведених психолого-педагогічних досліджень, як і тих, що не увійшли до статті, ми можемо констатувати, що необхідними умовами успішності соціалізації особистості у підлітковому віці є:

- *широкий контекст соціальної взаємодії особистості* (різні за віковим, соціальним, культурним, освітнім рівнем групи, до яких включається підліток; доступність як очного так і заочного залучення до культурної та історичної спадщини тощо);

- *прийняття з боку референтної групи*, що забезпечує психічне, психологічне та емоційне благополуччя особистості (ціннісно-орієнтаційна єдність групи; соціометричний статус; можливість вільного особистісного прояву в колективі однодумців тощо);

- *психолого-педагогічний супровід особистісного та соціального становлення* (творче освітнє середовище; варіативність форм та методів навчання; системність та цілеспрямованість педагогічного, психологічного та корекційного впливу; створення ситуацій особистісного успіху; певна модель взаємодії учень – вчитель на засадах особистісно орієнтованого навчання тощо).

Як свідчить практика, найбільш повно запиту суспільства щодо розвитку соціальної активності, відповідальності, компетентності, здатності входження в широкий соціальний контекст взаємодії як необхідних якостей особистості, розвиток яких має забезпечуватися сучасними суспільними інститутами, є творче середовище позашкільних навчальних закладів освіти.

Сучасна шкільна освіта в Україні, на нашу думку, все ще здебільш спрямована на трансляцію учням необхідних знань, розвиток умінь і навичок, але недостатньо розвиває вміння приймати рішення, використовувати інформаційні та комунікаційні технології для особистісного розвитку, критично мислити, вирішувати конфлікти, взаємодіяти в різних за освітнім, соціальним, культурним рівнем групах тощо. Зміст та форми організації освітнього процесу у закладах середньої освіти не в повній мірі відповідають соціальним вимогам та не є спрямованим на придбання необхідних життєвих компетентностей, що перешкоджає процесу ефективної соціальної адаптації та розвитку.

Реальна освітня практика, незважаючи на теоретико-методологічне обґрунтування необхідності та можливості

реалізації гуманістичного, особистісно-орієнтованого, індивідуально-диференційованого підходів в навчанні і вихованні учнів, залишається орієнтованою на масовість і універсальність підготовки фахівців у конкретних галузях знань, притаманною індустріальній епосі. Частково це пояснюється протиріччям між наділенням учня якостями суб'єкта пізнання та соціального розвитку в теорії та його практичної неготовністю зайняти суб'єктну позицію в силу своїх індивідуальних, вікових особливостей та освітнього рівня. Також, не завжди внутрішній потенціал розвитку учня може проявитися і реалізуватися в реальній практиці навчання в силу її методичної та організаційної неготовності до такої взаємодії.

Говорячи про оновлення принципів, цілей, змісту, форм і методів організації освітнього простору що будуть максимально сприяти ефективності входження підлітків у соціальне середовище, необхідно враховувати ряд переваг системи додаткової позашкільної освіти як змістовного, так і процесуального характеру. У контексті цієї статті будуть розглянуті ті, що є найбільш значущими з боку впливу на соціальний розвиток особистості підлітка, а саме:

- *Адаптивність та гнучкість освітнього середовища*. По своїй суті система позашкільної освіти є більш гнучкою і швидко реагуючою на зміну вимог до цілей і змісту освіти, що допомагає їй дуже легко адаптуватися під соціальні та особистісні замовлення учасників освітнього процесу. Ця характеристика забезпечує можливість "підстроюватися" під учня у процесі навчання, педагог може досить гнучко і автономно вибудовувати освітній процес, застосовуючи раніше не заплановані форми та методи, вчасно змінювати швидкість та вектор психолого-педагогічного впливу.

- *Відкритість освітнього середовища*. На відміну від шкільного навчання, позашкільна освіта не є обов'язковою. Її головна мета задовольнити особистісний запит учнів, використовуючи потенціал їх вільного часу і надаючи кожній дитині можливість вільного вибору освітньої галузі, профілю навчальних програм, часу їх засвоєння, включення в різноманітні види діяльності з урахування їх індивідуальних схильностей та навчальної мотивації.

- *Широта освітнього середовища*. Освітнє середовище позашкільних навчальних закладів (ПНЗ) "розширюється" за рахунок різноманітних соціальних інститутів (наукові лабораторії, дослідницькі центри, громадські організації тощо), що залучені до процесу організації та здійснення учбово-пізнавальної діяльності, що дозволяє збагатити зміст освіти, і вивести її на творчий рівень. Учні більш повно включаються в широкий соціально-науковий контекст, формуючи науково-дослідний та соціальний потенціал держави. Також, з точки зору внутрішньої специфіки, освітній простір позашкільного навчального закладу є більш різноманітним: творчі учнівські колективи є гетерогенними за віком, освітнім рівнем тощо.

- *Суб'єктність освітнього середовища*. Освітній процес ПНЗ має особистісно-діяльнісний характер, а дитина сприймається як активний суб'єкт пізнання та життєдіяльності. Важливою є і роль педагога в його суб'єктному прояві. Оскільки тільки вчитель, який перебуває в постійному творчому пошуку, готовий до активної взаємодії зі своїми вихованцями, що виявляє не тільки професійну компетентність, а й готовність постійної самоосвіти, здатний "супроводжувати" особистісно значущий пошук учнів. У своїй взаємодії учень і педагог вибудовують ту траєкторію руху до поставленої мети, яка є найбільш прийнятною і продуктивною, а також враховує індивідуальні можливості та запити учня, з одного боку, та методичну та організаційну готовність педагога з іншого боку.

Ціннісно-орієнтаційна єдність освітнього середовища. Освітній простір ПНЗ передбачає створення середовища односторонніх, захоплених однією предметною областю, що дозволяє вільно взаємодіяти та проявлятися в якості суб'єкта самопізнання та розвитку кожної дитини. Навчальний колектив виступає в якості референтної, значущої групи, де можна проявити весь свій особистісний та інтелектуальний потенціал без остраху.

Ситуація успіху як основа освітнього середовища. Організація процесу навчання дозволяє уникнути оцінки та контролю знань, ставлячи на чільне місце створення ситуації успіху і визнаючи цінність не тільки результату, а й процесу пізнання. З іншого боку учні можуть отримати оцінку результатів своєї діяльності, взявши участь у різному рівні конкурсних програмах. Однак це буде їх самостійне осмислене рішення, що не диктується зовнішніми обставинами необхідності.

Таким чином, творче освітнє середовище позашкільного навчального закладу інтегрує в собі усі психолого-педагогічні умови прояву та успішного розвитку особистості підлітка як суб'єкта соціалізації.

Організація різноманітної взаємодії учнів на основі поєднання різноманітних видів діяльності в установах додаткової освіти, що проявляється в зближенні ціннісних орієнтацій, узгодженні загальних соціальних і особистісних цілей, злитті індивідуальних освітніх маршрутів в єдину програму дій, забезпечує ефективність процесу соціалізації в старшому підлітковому віці.

Список використаних джерел

1. Державна цільова програма розвитку позашкільної освіти на період до 2014 року. – Електронний ресурс : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/785-2010-%D0%BF>
2. Власова О. І. Психологічна структура та чинники розвитку соціальних здібностей : автор. дис. ... докт. психол. наук : 19.00.07 "Педагогічна та вікова психологія" / О. І. Власова. – Київ, 2006. – 43 с.
3. Гудовский И. В. Педагогические условия успешной социализации старших подростков в процессе внеурочной деятельности : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 "Общая педагогика, история педагогики и образования" / И. В. Гудовский. – Красноярск, 1999. – 16 с.
4. Кобазева Ю. А. Динамика процесса социализации при переходе от младшего к старшему подростковому возрасту : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.13 "Психология развития, акмеология" / Ю. А. Кобазева. – Москва, 2000. – 17 с.
5. Никитина Е. Л. Социализация старших подростков на основе системы педагогической поддержки : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 "Общая педагогика, история педагогики и образования" / Е. Л. Никитина. – Киров, 2005. – 22 с.
1. The State target program of adult education for the period until 2014. – Electronic Resource: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/785-2010-%D0%BF>
2. Vlasova O. Psychological structure and factors of social skills : Abstract of thesis of Doctor in Psychology : 19.00.07 "Educational and Developmental Psychology" / O. I. Vlasova. – Kyiv, 2006. – 43 p.
3. Gudowski I. V. Pedagogical conditions of successful socialization of older teenagers in the extracurricular activities : Abstract of PhD thesis : 13.00.01 "General pedagogics, and education" / I. V. Gudowski. – Krasnoyarsk, 1999. – 16 p.
4. Kobazeva A. Dynamics of the socialization process in the transition from junior to senior adolescence : Abstract of PhD thesis 19.00.13 "Development Psychology" / Y. A. Kobzev. – Moscow, 2000. – 17 p.
5. Nikitina E. L. Socialization of older adolescents on the basis of educational support : Abstract of PhD thesis 13.00.01 "General pedagogics, and education" / E. L. Nikitin. – Kirov, 2005. – 22 p.

Надійшла до редколегії 25.01.14

Е. Святохо

Центр еколого-натуралістического творчества ученической молодежи, Симферополь

ВНЕШКОЛЬНОЕ УЧЕБНОЕ ЗАВЕДЕНИЕ КАК ИНСТИТУТ СОЦИАЛИЗАЦИИ ЛИЧНОСТИ В СТАРШЕМ ПОДРОСТКОВОМ ВОЗРАСТЕ

В статье рассмотрены характеристики подросткового возраста, наиболее существенные с точки зрения социального развития личности. Раскрываются основные отличия образовательной среды внешкольного учебного заведения как необходимые психолого-педагогические условия становления и социального развития личности в подростковом возрасте.

Ключевые слова: социализация, подростковый возраст, внешкольное учебное заведение, образовательная среда.

Н. Sviatoho

Centre for Environmental and naturalistic creativity of learning youth, Simferopol

EXTRAMURAL EDUCATIONAL INSTITUTIONS AS AN INSTITUTION OF SOCIALIZATION AT THE SENIOR AGE OF ADOLESCENCES

This article presents the characteristics of adolescence, the most significant in terms of social development of the individual. The main differences between extra curriculum and formal educational environment which act as necessary psychological and pedagogical conditions of formation and social development of the identity in adolescence are described.

Key words: socialization, adolescence, extra school educational institutions, educational environment.

УДК: 316.6:061.2–055.2 (477)

Н. Устінова, асп.
Львівський національний університет імені Івана Франка, Львів

З'ЯСУВАННЯ ЗВ'ЯЗКІВ УЧАСТІ ЖІНОК У ДІЯЛЬНОСТІ ЖІНОЧИХ ГРОМАДСЬКИХ ОБ'ЄДНАНЬ ІЗ ДЕМОГРАФІЧНИМИ, СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИМИ ТА ПСИХОЛОГІЧНИМИ ЧИННИКАМИ

У статті представлено модель дослідження залученості жінок до діяльності жіночих громадських об'єднань, яка об'єднує демографічні чинники, чинники соціальної поведінки та психологічні чинники. Емпірично з'ясовано, що серед демографічних чинників участі жінок у жіночих громадських об'єднаннях домінуючим чинником є наявність вищої освіти. Провідними соціально-психологічними чинниками є прагнення жінки урізноманітнити своє життя і контролювати перебіг подій у суспільстві. З психологічних чинників на громадську участь жінок впливають мотиваційні (незадоволені потреби у самовираженні, орієнтація на суспільні цінності та суспільно корисну діяльність, досягнення успіху, домінування розвивальних мотивів й творчої активності) та особистісні чинники (відкритість до сприйняття нових знань та досвіду).

Ключові слова: жіночі громадські об'єднання, громадська активність, чинники громадської участі жінок.

Актуальність дослідження. Неурядові жіночі об'єднання своєю діяльністю покликані впливати на розвиток громадянського суспільства, сприяти розв'язку специфічно жіночих проблем: розвитку жіночого підприємництва, запобіганню торгівлі людьми та домашньому

насильству, захисту дитячих прав, відновленню української культури та ін. Однак у сучасних умовах більшість жіночих громадських об'єднань не відіграють суттєвої ваги у суспільному житті, не повною мірою впливають на проблемні сфери взаємин громади та держави, тим

самим думка більшої половини населення країни, не завжди враховується. Це призводить до незбалансованої політики та соціальних дисфункцій. Брак відомостей щодо формування громадської активності на рівні конкретної жінки, не дає можливості науковцям розробити програму активізації діяльності жіночих громадських об'єднань в цілому. Необхідно зазначити, що при доволі широкому висвітленні соціальних конструктів гендеру (Н. П. Гапон, Т. В. Говорун, І. М. Грабовська, О. М. Кікнеджі та ін.), професійної самореалізації жінки (В. А. Гупаловська, О. М. Мірошниченко та ін.), представлення досліджень особливостей жіночого руху України у політологічних (І. Л. Георгізова, Н. П. Ковалішина, О. Б. Ярош), історичних (М. Богачевська-Хомяк, О. Р. Кісь, Л. О. Смоляр), соціологічних та педагогічних (О. А. Болотська, О. С. Гнатчук та ін.) науках, в українських психологічних дослідженнях, це одна з найбільш мало висвітлених тем. З огляду на існуючу проблему, **метою дослідження** є розробка моделі дослідження чинників залученості жінок до діяльності жіночих громадських об'єднань та виявлення чинників участі жінок у діяльності жіночих громадських формувань.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Участь особи у громадських об'єднаннях є провідним видом громадської активності, яка проявляється у її залученості до діяльності професійних спілок, об'єднань підприємців, громадських та благодійних організацій різного спрямування. Природу громадської активності вчені розглядають з позицій різних психологічних шкіл: психоаналітичної, біхевіоральної, когнітивної, гуманістичної, екзистенційної, соціально-конструктивістської та ін. І хоча методологічні основи того чи іншого напряму суттєво різняться, межі між ними не є жорсткими. На підставі проведеного теоретичного аналізу громадської активності, а також опираючись на положення про формування соціальної активності М. Левіцької [7], структурні моделі чинників громадської активності Л. О. Кияшко [3], С. М. Чолій [4], типологію громадської участі жінок А. Домарадзької [5], Б. Пайонк-Патковської [8] було сформовано модель дослідження залученості жінок до участі у діяльності громадських об'єднань. Під час розробки моделі використано інтегративний підхід, згідно з яким наявні психолого-методологічні площини досліджень громадської активності особистості розглядаються не як альтернативи, а як підґрунтя об'єднання різних бачень, де кожна з теорій робить свій внесок у розуміння природи участі жінок у громадському об'єднанні. Зазначене дозволяє виявити вплив соціального середовища та його роль у детермінації громадської участі, виокремити мотиваційні та особистісні чинники громадської участі жінок, окреслити напрямки психологічної роботи з метою посилення та активізації залученості жінок до участі у діяльності жіночих громадських об'єднань.

Відтак, серед чинників, що визначають участь жінок у діяльності жіночих формувань, виокремлено демографічні, соціально-психологічні та психологічні чинники. Якщо **демографічні чинники** охоплюють низку зовнішньо-об'єктивованих аспектів (вік, освіта, основна діяльність, матеріальне становище, місце проживання, сімейний стан, наявність дітей, освітньо-культурний рівень родини), то **чинники взаємодії з середовищем** вказують на: домінуючий тип взаємин з іншими людьми, зокрема домінування – підпорядкування та агресивність – товариськість тощо; тип громадської участі, який зумовлюється прагненням до змагання – паритетності – підпорядкування; тип громадської участі, який спонукається прагненням жінки урізноманітнити своє життя, соціальні взаємини, утвердити соціальне становище, здобути підтримку. Наступний структурний блок моделі

включає психологічні чинники. Сюди віднесемо *мотиваційні*, які об'єднують потреби, мотиви, цінності та спрямованість як джерела активності та *особистісні чинники*, що містять особистісні особливості та гендерну ідентичність.

Модель дослідження чинників залученості жінок до участі у діяльності громадських об'єднань виступила основною засадою проведення емпіричного дослідження, відбору емпіричних показників та формування методичного інструментарію.

Організація дослідження. У дослідженні взяли участь 300 українських жінок віком від 17 до 58 років. Половина з них беруть участь у діяльності жіночих громадських об'єднань різного спрямування (як члени організацій, фондів, спілок), наступні 150 осіб не є членами жіночих громадських об'єднань.

Методичною базою виступили наступні психодіагностичні методики: "Інтегральна оцінка якості життя" Н. Фетіскіна, діагностика поведінки особистості в конфліктній ситуації" К. Томаса, методика діагностики комунікативно-характерологічних тенденцій Т. Лірі, що виявляють особливості взаємодії особистості із соціальним довкіллям. Для діагностики психологічних чинників було використано методику діагностики міри задоволення основних потреб В. В. Скворцова, методику діагностики мотиваційної структури особистості В. Мільмана, діагностику мотиваторів соціально-психологічної активності особистості, експрес діагностика соціальних цінностей особистості, методику діагностики соціально-психологічних установок особистості О. Ф. Потьомкіної, опитувальник діагностики п'яти факторів особистості Дж. Ховарда, П. Медіні та Ж. Ховард; шкалу "маскуліність-фемінність" опитувальника FPI.

Результати дослідження. В якості показника "громадської участі", нами було використано фактичні дані щодо довготривалої заангажованості жінки у суспільні справи шляхом залученості до діяльності жіночих об'єднань. З метою виявлення взаємозв'язків громадської участі з іншими діагностичними змінними здійснено кореляційний аналіз. В загальному між показниками було встановлено 41 кореляційний зв'язок, тому для зручності їхніх описів, одержані результати ми об'єднали у 8 підгруп, а саме:

I. **Підгрупа демографічних чинників.** Приналежність жінки до жіночого громадського об'єднання тісно корелює з освітою ($r=0,36$). Чим вищий рівень освіти досліджуваної, тим вищою є її участь у громадських об'єднаннях. Зріла, освічена жінка здатна глибше осмислити своє призначення, взяти на себе відповідальність за життєві події, стати на захист законних, соціальних, економічних та інших інтересів шляхом участі у жіночих громадських об'єднаннях, діяльність яких сприяє розв'язанню нагальних жіночих проблем.

II. **Підгрупа чинників, пов'язаних з умовами життя жінки.** Громадська участь корелює із змінними "задоволеність духовною стороною життя" ($r=0,32$) та інтегрованим показником "задоволеність життям в цілому" ($r=0,23$). Зазначене дає змогу зрозуміти, що за умови виходу жінки у площину громадських ініціатив, рівень задоволеності тим, як складається її життя, зростає. Громадські жіночі об'єднання забезпечують психологічну підтримку особистості, де отримуючи можливість виразити свої проблеми та турботи, реалізуючись у публічній сфері, жінка стає більш душевно спокійною та задоволеною своєю життєдіяльністю.

III. **Підгрупа чинників домінування.** До цієї підгрупи було віднесено чинники, що відображають прагнення жінки впливати на інших людей та навколишні обставини. Такі, як тенденція до домінування ($r=0,32$), влади

($r=0,25$) та утвердження статусу у суспільстві ($r=0,25$). Значна кількість дослідників у своїх наукових працях наголошують, що передумовою участі людини у громадській діяльності є її авторитарні настанови (С. Ліпсет, Т. Адорно), невідповідність бажань і соціального статусу (Дж. Гешвендер, Л. Зурхер), прагнення здобути престиж та можливість впливу (К. Сегет). Оскільки традиційно жінка є знаком покірності, смиренності та пасивності, то можливість вийти за межі приватного й долучитись до справ соціального облаштування вимагає достатньої сили, мужності та амбітності.

IV. *Підгрупа мотиваційних чинників*. Показник, який вказує на залученість жінки до громадської діяльності, найтісніше пов'язаний із потребою у самовираженні ($r=0,32$). Особи, які прагнуть реалізувати свій потенціал, професійно та особистісно зростати, шукають для цього оптимальні можливості. Натомість, матеріальні потреби ($r=-0,43$), як і потреби в безпеці ($r=-0,39$), виявились не значимими по групі досліджуваних, які беруть участь у жіночих громадських об'єднаннях. Як видно, приналежність жінок до громадської діяльності, не визначається матеріальними мотивами й забезпеченням стабільності свого існування. Зазначене перегукується з твердженням Р. Інглехарта про те, що акцент на громадській участі й самовираженні посилюється внаслідок зниження цінностей матеріалізму [7].

V. *Підгрупа життєвих цінностей*. Участь жінок у жіночих об'єднаннях прямо корелює з суспільними цінностями ($r=0,60$) та інтелектуальними ($r=0,28$), натомість обернено корелює з сімейними ($r=-0,13$) та фінансовими ($r=-0,22$). Високий дохід та орієнтація на соціально-економічний добробут сім'ї, у громадсько активних жінок, відходять на другорядний план, що вивільняє потенціал громадської активності, особистісного та інтелектуального зростання. Причини цього досить різні, проте доволі очевидно є поступова трансформація жіночої суб'єктивності, яка пов'язана з виходом жінки за "межі роду", толеруючи її соціальну заангажованість.

VI. *Підгрупа чинників активності*. Участь досліджуваних у діяльності жіночих громадських об'єднань залежить від рівня їх загальної активності ($r=0,28$). Так, якщо особі притаманна активна життєва позиція, то вона долучається до різних видів суспільно-значимої діяльності. Тісні кореляційні зв'язки виявлено між громадською участю та показниками "творча активність" ($r=0,42$) та "робочий мотиваційний профіль" ($r=0,50$). Орієнтація на досягнення творчих результатів, переважання розвивальних мотивів над мотивами підтримки, спонукають жінок до прояву соціальних ініціатив. Звичайно, жінки прагнуть відігравати суспільно-творчу роль у збагаченні людської культури та соціальних процесах.

Громадська участь тісно корелює з показниками, які розкривають прагнення особи бути корисною суспільству та відчувати себе джерелом змін у навколишньому світі. Так, високий кореляційний зв'язок з показником "суспільна корисність" ($r=0,55$) вказує на те, що жінки, долучені до громадських практик, характеризується потребою у безкорисливій праці на благо суспільства.

VII. *Підгрупа чинників особистісної спрямованості*. Отримані результати свідчать, що громадсько активні жінки у своїй діяльності, з одного боку, є орієнтованими на працю ($r=0,24$): прагнуть отримати задоволення від реалізації громадських ініціатив, цілковито віддаватись справі, а з іншого – орієнтовані на результат ($r=0,22$), оскільки спрямовані на досягнення суспільно значимих цілей. Відтак, можна припустити, що за відсутності позитивних результатів, особистість втрачає інтерес до громадської діяльності і, як наслідок, формує негативну думку стосовно не лише конкретного інциденту, а й усієї

громадської сфери. Громадська участь тісно корелює з показником "досягнення успіху" ($r=0,42$). Наявність позитивних очікувань стосовно майбутнього, віра у те, що ситуацію можна змінити на краще мотивує жінок до активних дій. Прямі кореляційні зв'язки з тенденцією до аффіліації ($r=0,23$) – націленістю особи на тісні стосунки з іншими людьми, та обернені із спрямованістю на гроші ($r=-0,25$) ще раз підтверджують, що здебільшого українські жінки реалізують себе у громадській діяльності не заради додаткового заробітку, а задля можливості потрапити у середовище однодумців та допомогти оточуючим.

VIII. *Підгрупа особистісних чинників*. Виявлено, що жінки, які беруть участь у громадських жіночих об'єднаннях є відкритими до нового досвіду ($r=0,23$). Тобто, чим ширші у жінки інтереси, гнучкіший розум, ширша фантазія та орієнтація на сприйняття інновацій, тим більш ймовірним буде її долучення до діяльності громадських об'єднань. Реалізація наявних ідей шляхом розробки громадських проєктів, участь у форумах, з'їздах, круглих столах, акціях та обговореннях, спілкування з новими людьми, безсумнівно вносить різноманітність у більшість життєвих сфер.

Існування раціонального, врівноваженого та спокійного ставлення громадсько активних жінок до життя, про що свідчить обернена кореляція громадської участі з показниками нейротизму ($r=-0,22$), покірливого ($r=-0,23$), залежного ($r=-0,16$) типу ставлення до оточуючих та підпорядкуванням ($r=-0,12$) вказує на те, що традиційні ідеологічні гасла, які тривалий час сприяли ідентифікації жінки із образом залежно-покірної "берегині" поступово доповнюються і видозмінюються. Дослідниця гендерної проблематики Н. П. Гапон зазначає, що маскулінна жіноча суб'єктивність, з одного боку, картається, а з другого виступає рятівною силою у проблемних соціокультурних ситуаціях [2].

Висновки. На залученість жінок до діяльності жіночого громадського об'єднання впливають орієнтація на суспільні цінності та суспільно-корисну діяльність, домінування розвивальних мотивів, потреба у самовираженні, досягнення успіху, творча активність. Відтак, основу психологічної підтримки українських жінок та формування їх активної позиції ми вбачаємо у комплексному підході – проведенні індивідуальних консультацій, психологічних тренінгів, інформаційно-просвітницьких заходів, навчальних семінарів та майстер класів. Тематика програми залучення сучасних жінок до громадської діяльності може включати цілий ряд взаємопов'язаних напрямів роботи, таких як індивідуальне консультування, особистісне зростання, формування у жінок навичок самоорганізації, підвищення їх громадської компетентності та напрям посилення їхньої самоефективності.

Психологічна робота у зазначених векторах сприятиме розвитку українського громадянського суспільства, захисту професійних та родинно-материнських сфер життєдіяльності жінок, їхньому фізичному, психологічному здоров'ю та благополуччю.

Список використаних джерел

1. Модернізація України – наш стратегічний вибір / Послання Президента України до Верховної Ради України від 07.04.2011. – К., 2011. – С. 6.
2. Гапон Н. П. Гендер в гуманітарному дискурсі: філософсько-психологічний аналіз / Гапон Н. П. – Львів: Літопис, 2002. – 309 с.
3. Кияшко Л. О. Психологічні проблеми політичної активності сучасної української молоді / Л. О. Кияшко // Наукові студії із соціальної та політичної психології: 36. наук. праць Інституту соціальної та політичної АПН України. – К., 2009. – Вип. 23(26). – С. 252–261.
4. Чолій С. М. Модель мотиваційних чинників громадської діяльності молоді / С. М. Чолій // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави: 36. наук. праць. – К.: Міленіум, 2010. – Вип. 10. – С. 177–189.
5. Domaradzka A. Liderki polskich organizacji kobiecych – próba typologii / A. Domaradzka // Kobiety-Feminizm-Demokracja / red. B. Budrowskiej. – Warszawa: IFIS Pan, 2009. – S. 203–219.

6. Inglehart R. Globalization and Postmodern Values / R. Inglehart // The Washington Quarterly. – 2000. – № 23(1). – P. 215–228.

7. Lewicka M. Dwuścieżkowy model aktywności społecznej: Kapitał społeczny czy kulturowy? / M. Lewicka // Różne oblicza altruizmu / red. D. Rutkowska, A. Szuster. – Warszawa : wyd. naukowe Scholar. – 2008. – S. 245–275.

8. Pająk-Patkowska B. Psychologiczne uwarunkowania aktywności politycznej kobiet / B. Pająk-Patkowska // Przegląd Politologiczny. – Poznań : WNPID UAM. – 2011. – № 2. – S. 91–100.

1. Modernization of Ukraine – our strategic choice / President of Ukraine to the Verkhovna Rada of Ukraine of 07.04.2011. – K., 2011. – P. 6.

2. Gapon N. P. Gender in humanitarian discourse: philosophical and psychological analysis / N. H. Gapon. – Lviv : Litopys, 2002. – 309 p.

3. Kiyashko L. Psychological problems of political activism of Ukrainian Youth / L. O. Kiyashko // Scientific Studies of Social and Political Psychology: Sat. sciences works of the Institute of Social and Political Pedagogical Sciences of Ukraine. – K., 2009. – Vol. 23 (26). – P. 252–261.

4. Czolij S. M. Model of motivational factors of youth' social activity / S. M. Czolij // Problems of political psychology and its role in the formation of a citizen of the Ukrainian state: Sat. sciences works. – K. Millennium, 2010. – Vol. 10. – P. 177–189.

5. Domaradzka A. Liderki polskich organizacji kobiecych – próba typologii / A. Domaradzka // Kobiety-Feminizm-Demokracja / red. B. Budrowskiej. – Warszawa : IFIS Pan, 2009. – S. 203–219.

6. Inglehart R. Globalization and Postmodern Values / R. Inglehart // The Washington Quarterly. – 2000. – № 23(1). – P. 215–228.

7. Lewicka M. Dwuścieżkowy model aktywności społecznej: Kapitał społeczny czy kulturowy? / M. Lewicka // Różne oblicza altruizmu / red. D. Rutkowska, A. Szuster. – Warszawa : wyd. naukowe Scholar. – 2008. – S. 245–275.

8. Pająk-Patkowska B. Psychologiczne uwarunkowania aktywności politycznej kobiet / B. Pająk-Patkowska // Przegląd Politologiczny. – Poznań : WNPID UAM. – 2011. – № 2. – S. 91–100.

Надійшла до редколегії 19.11.14

Н. Устинова, асп.

Львовский национальный университет имени Ивана Франко, Львов

ВЫЯСНЕНИЕ СВЯЗЕЙ УЧАСТИЯ ЖЕНЩИН В ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ЖЕНСКИХ ОБЩЕСТВЕННЫХ ОБЪЕДИНЕНИЙ С ДЕМОГРАФИЧЕСКИМИ, СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИМИ И ПСИХОЛОГИЧЕСКИМИ ФАКТОРАМИ

В статье представлено психологическую модель исследования вовлечённости женщин в деятельность женских общественных объединений, которая включает демографические детерминанты, детерминанты социального поведения и психологические детерминанты. Эмпирически выяснено, что среди демографических детерминант участия женщин в женских общественных объединениях доминирует наличие высшего образования. Ведущими социально-психологическими детерминантами выступают стремление женщины разнообразить свою жизнь и контролировать ход событий в обществе. Среди психологических детерминант на общественное участие женщин влияют мотивационные (неудовлетворённые потребности в самовыражении, ориентация на общественные ценности и общественно полезную деятельность, достижение успеха, доминирование мотивов развития и творческой активности) и личностные (открытость новым знаниям и опыту) детерминанты.

Ключевые слова: женские общественные объединения, общественная активность, детерминанты общественной активности женщин.

N. Ustinova, post-graduate

Ivan Franko National University of Lviv, Lviv

FIGURING RELATIONS OF WOMEN'S PARTICIPATION IN ACTIVITIES OF WOMEN'S ASSOCIATIONS WITH DEMOGRAPHIC, SOCIO-PSYCHOLOGICAL AND PSYCHOLOGICAL FACTORS

A psychological investigation model of women's involvement in activities of feminine non-government organizations is given in this article. The model includes demographic determinants, social behaviour determinants and psychological determinants as well. It is empirically clarified that higher education is a dominant among demographic determinants of women's involvement in feminine non-government organizations. And women's aspiration to diversify their life and to control trend of events in society is a leading social-psychological determinant. Furthermore, motivation determinants (unsatisfied self-expression needs, orientation on social values and pro-bono activities, success achievement, development and creative activity motives domination) as well as personal determinants (openness for a new knowledge and experience) are the main psychological determinants of women's involvement in public life.

Keywords: feminine non-government organizations, public activity, determinants of women's public activity.

УДК 378.013.42 (043.3)

С. Фурдуй, канд. пед. наук

Ізмаїльський державний гуманітарний університет, Ізмаїл

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ПРОЦЕСУ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ОБДАРОВАНИХ СТУДЕНТІВ ВИЩОГО НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ

Соціалізація обдарованих студентів визначена як процес, за допомогою якого індивідом засвоюється соціальний досвід його соціального оточення таким чином, що через формування власного "Я" проявляється унікальність даного індивіда як особистості. Провідною ознакою соціалізації студентства виділено поняття "соціалізованість обдарованих студентів" – така інтеграційна характеристика особистості молодої людини, що включає сукупність набутих знань, умінь, установок, професійних і особистісних якостей, достатніх для повноцінного виконання провідних соціальних ролей, подальшого розвитку здібностей і обдарованості особистості, її успішної творчої самореалізації.

Ключові поняття: обдарованість, соціалізація, соціалізація обдарованого студента, соціалізованість, соціальна зрілість студента.

Актуальна проблема значною мірою стимулює зацікавленість питаннями обдарованості на рівні науки і практики, що сприяє пошуку шляхів ефективного навчання, виховання і розвитку обдарованої молоді, стимулювання творчої праці фахівців, захисту таланту. Разом з тим здійснення соціально-політичних та соціально-економічних реформ в умовах сучасної суверенної України потребує не лише обґрунтування теоретичних основ підготовки спеціалістів з високорозвиненими професійними здібностями, котрі здатні творчо мислити та екстраполювати новітні ідеї на сьогодення і майбутнє, а й зумовлює необхідність пошуку практичних шляхів організації успішної соціалізації обдарованої молоді, в тому числі й студентської, створення відповідних умов

для її самоактуалізації, формування соціальної зрілості та компетентності.

Дослідження багатьох вітчизняних і зарубіжних вчених (О. Кульчицька, Н. Лейтес, А. Матюшкін, С. Рубінштейн, Б. Теплов, О. Чаплигін та ін.) свідчать, що проблема обдарованості є пріоритетною у дослідженнях психології обдарованої особистості, оскільки обдарованість та розвиток творчих здібностей людини виступають умовою перетворення, оновлення і гармонійного розвитку суспільства.

Питання діагностики творчих здібностей втілено у дослідженнях таких науковців, як Н. Грищенко, В. Моляко, А. Савенков, С. Текс, Л. Колберг та ін. Структуру обдарованості та особистісні особливості обдарованих індивідів розглянуто науковцями, а саме:

О. Бобир, Дж. Гілфордом, Ю. Гільбухом, О. Зазимко, О. Музикою, Дж. Рензуллі, В. Тесленко, В. Чудновським, С. Шандруком, В. Юркевичем тощо.

Теоретичні засади педагогічних підходів до соціалізації молоді склали праці О. Безпалько, В. Гурова, У. Ешбі, А. Капської, І. Кона, Н. Лавриченко, М. Лукашевича, К. Маклафліна, А. Макаренка, С. Марценюка, А. Мудрика, Д. Пащенко, С. Савченко, М. Соловей, В. Сухомлинського, С. Харченка та ін.

Слід зазначити, що інтерес до виховання молоді, у т. ч. студентської, та молодіжних проблем в цілому у вітчизняній науці має стійкий характер. Цій темі присвячено ряд дисертаційних досліджень (Ж. Баб'як, Р. Вайнола, А. Волович, В. Долженко, Ю. Загородній, І. Зверева, О. Карпенко, Л. Кобильнік, О. Кузьменко, Г. Овчаренко, О. Севаст'янова, С. Шашенко та багатьох інших). Дослідники зробили вагомий внесок у розроблення таких важливих аспектів соціалізації, як формування і соціальне становлення особистості, її самоактуалізація, підготовка молодшої людини до сімейного життя, організація вільного часу, профілактика можливих проявів асоціального поведінки, робота з обдарованими дітьми та молоддю.

Втім багатоаспектне питання соціалізації молодшої людини ще недостатньо розкрито, тому в сучасній соціально-педагогічній теорії та практиці вищої школи подала проблема соціально-педагогічної підтримки обдарованого студента. Завдання щодо розвитку обдарованих особистостей задекларовані в ряді законодавчих актів, у яких наголошується на тому, що успішна соціалізація обдарованої молоді можлива за умов переорієнтації змісту та форм організації навчально-виховної роботи на творчий підхід. Вказане положення актуалізує проблему дослідження закономірностей і механізмів соціалізації обдарованих студентів та вивчення особливостей педагогічної взаємодії у вищому навчальному закладі. При цьому особливу увагу необхідно звернути на соціалізацію обдарованих студентів – майбутніх соціальних педагогів. Залучення їх до професійної соціально-педагогічної діяльності передбачає реалізацію ними важливого завдання соціальної педагогіки – соціалізації підростаючої особистості. Водночас організація ефективного соціалізуючого процесу фахівцями можлива лише тоді, коли самі обдаровані студенти успішно вирішували завдання соціалізації, що були актуальні на етапі їх соціального становлення в умовах вищого навчального закладу, розкрили свій творчий потенціал, розвинули здібності та реалізували інтереси.

Аналізуючи наукові дослідження, ми прийшли до висновку, що *соціалізація* – це складний педагогічний процес, який потребує створення різноманітних педагогічних умов, використання форм, засобів і методів індивідуальної роботи з урахуванням впливів різних факторів і обставин оточуючого макро- і мікросередовища, динаміки психічного, фізичного та морального розвитку молодшої людини. Зміст соціального досвіду студента, а також рівень його соціалізації, визначаються суспільним буттям, соціальним середовищем, системою соціальних зв'язків, в якій розвивається і формується особистість.

Безпосередньою теоретичною передумовою порівняльно-педагогічних досліджень феномену обдарованості викликала зацікавленість вчених і стала предметом вивчення, аналізу, діагностики з боку різних галузей наукових знань.

У сучасній науковій літературі наявні різні визначення поняття "*обдарованість*". Наведемо окремі з них для порівняння і подальших коментарів: 1) своєрідне сполучення здібностей, що забезпечує успішність виконання певного виду діяльності. Спільний прояв здібностей, що

представляють певну структуру, дозволяє компенсувати брак одних особливостей за рахунок переважного розвитку інших; 2) загальні здібності або загальні характеристики здібностей, що спричиняють широту можливостей людини, рівень і своєрідність її діяльності; 3) розумовий потенціал або інтелект; цілісна індивідуальна характеристика пізнавальних можливостей і здатностей до навчання; 4) характеристика ступеня виразності й своєрідності природних передумов здібностей; 5) талановитість, наявність внутрішніх зусиль для видатних досягнень у діяльності [5, 6, 7, 9]. Багатозначність терміну вказує на багатоаспектність проблеми цілісного підходу до сфери здібностей. Обдарованість як найзагальніша характеристика сфери здібностей вимагає комплексного вивчення – психофізіологічного, соціально-психологічного й соціально-педагогічного.

Пошук відповіді на питання про своєрідність критеріальних підходів до феномену обдарованої студентської молоді в сучасній вищому навчальному закладі привів нас до того, що більшість запропонованих сучасною наукою концепцій, як то психоаналітична теорія, когнітивна теорія, теорія научіння, біхевіористична теорія, концепція діяльнісного підходу не дають чіткого уявлення про перебіг соціалізаційного процесу обдарованого студента. А він, як відомо, у молодих талантів проходить зовсім інакше, ніж у звичайного студента.

Деталізація окремих складових феномену соціалізації дозволила виділити три складові процесу ефективної соціалізації студентів. *Перша* – засвоєння соціального досвіду; *друга* – зосередження уваги на супідрядність та підпорядкованість йому всіх інших діяльностей; *третья* – освоєння особистістю в ході реалізації діяльності нових ролей і осмислення їхньої значимості та досягнення соціальної зрілості студента.

Соціалізація студентів – це складний поетапний психолого-педагогічний процес, який потребує створення різних педагогічних та психолого-педагогічних умов, використання нетрадиційних форм, засобів і методів індивідуальної роботи з урахуванням впливів різних факторів і обставин оточуючого макро- і мікросередовища, динаміки психічного, фізичного та морального розвитку молодшої людини. Зміст соціального досвіду студента, а також рівень його соціалізації, визначаються суспільним буттям, соціальним середовищем, системою соціальних зв'язків, в якій розвивається і формується особистість. У *найширшому плані* джерелом соціалізації індивіда є вся сфера суспільних відносин, в яких він удосконалюється як особистість. У *вузькому плані* джерелом соціалізації виступає мікросередовище, безпосереднє оточення індивіда. Це може бути сім'я, студентський колектив, ровесники, самодіяльні об'єднання.

Однак у межах дослідження ми звертаємо увагу не лише на соціалізуючий процес загалом, а саме на забезпечення ефективної соціалізації обдарованих студентів. Вікові та психологічні особливості даної категорії обдарованих студентів пов'язані з тим, що в цей період практично завершується професійне самовизначення, складаються професійні переваги, відбувається формування соціальної зрілості студента [3, с. 72-76] (особистісної та професійної) під час ефективної соціалізованості. Всі ці новоутворення пов'язані з різними видами діяльності, в які включається обдарована молода людина. Цей момент досить важливий для нашого дослідження, оскільки ще Б. Теплов наголошував: "обдарованість – це якісно своєрідне сполучення здібностей, від яких залежить можливість досягнення більшого або меншого успіху у виконанні тієї або іншої діяльності" [9, с. 20]. При цьому вчений підкреслював, що не можна говорити про обдарованість взагалі, а можна говорити про обдарованість до якої-небудь діяльності.

Оскільки ми розглядаємо не просто обдарованих молодих людей, а саме обдарованих студентів, майбутніх соціальних педагогів, то слід вказати, що й розвиток їх обдарованості, так само як і успішність їх соціалізації у вищому навчальному закладі значною мірою буде визначатися специфікою видів діяльності, до яких вони включатимуться. Враховуючи означене, ми констатували необхідність конкретизувати об'єкт соціалізуючої роботи – обдарованих студентів – відносно специфіки їх майбутньої професійної діяльності. При цьому свою увагу ми зосередили на обдарованих студентах – майбутніх соціальних педагогах та врахували, що провідним видом діяльності, який сприятиме їх соціалізації під час навчання у вузі, буде соціально-педагогічна діяльність.

Встановлено, що кінцевим результатом соціалізації особистості в конкретний відрізок часу, виступає соціалізованість. *Соціалізованість обдарованого студента* ми розуміємо, як таку інтеграційну характеристику особистості молодшої людини, що включає сукупність набутих знань, умінь, установок, професійних і особистісних якостей, достатніх для повноцінного виконання провідних соціальних ролей, подальшого розвитку здібностей та обдарованостей особистості, її успішної творчої самореалізації у виконанні тієї або іншої діяльності. Спираючись на означене, було окреслено два умовних рівні соціалізації особистості студента – загальний та вузівський, а також розроблено два основні критерії соціалізованості обдарованих студентів: загальна соціалізованість (соціальна ідентичність, соціальна активність, самоактуалізація) та соціальна зрілість (соціальна компетентність і професійно важливі якості обдарованих студентів як майбутніх соціальних педагогів).

Інтенсивність прояву окремих показників означених критеріїв обумовила встановлення рівнів соціалізованості обдарованих студентів – майбутніх соціальних педагогів: *недостатній* – особистість пасивного типу, характеризується діяльністю виконавсько-відтворювального характеру, репродуктивною активністю, відтворенням зразка розумової чи практичної дії; *достатній* – особистість продуктивного типу, характеризується реконструктивною активністю, що передбачає не тільки копіювання, але й вибір способів діяльності, використання здобутих знань, їх перенесення в інші ситуації, певну інтерпретацію, енергійність пізнавальної та соціальної діяльності; *високий* – особистість творчого типу, що відзначається ініціативністю, самостійністю у виборі цілей і постановці проблем, завдань пізнавальної та соціальної діяльності, способів її здійснення, цілеспрямованою потребою оволодіння знаннями, новим соціальним досвідом, оригінальністю й оптимальністю.

Вивчення рівня соціалізованості обдарованих студентів показало, що за визначеними критеріями він не є достатнім: соціальну ідентичність обдарованих студентів можна розглядати як нестійку та ситуативну, 32,8 % обдарованих студентів потребують цілеспрямованого розвитку їх соціальної активності, у 50,2 % – засвідчено домінування продуктивного, а в 31,4 % – недостатнього рівня самоактуалізації. Рівень соціальної компетентності (44,1 %) та сформованості професійно важливих якостей (33,3 %) обдарованих студентів оцінено як недостатній. Це проявляється у низькому рівні оволодіння ними комунікативними вміннями (32,8 %) та навичками оперативної соціальної компетентності (61 %), несформованості необхідних уявлень про різноманітність соціальних ролей і способів взаємодії (44,5 %). Загалом, майже третина досліджуваних – 37,7 % – знаходиться на недостатньому рівні соціалізованості. Це підтвердило необхідність проведення цілеспрямованої, спеціально організованої роботи з такими студентами із об'рун-

туванням адекватних педагогічних умов. На основі узагальнення наявних у соціально-педагогічній теорії і практиці підходів до соціалізації молоді було розроблено модель соціалізації обдарованих студентів у вищому навчальному закладі.

Логіку впровадження моделі забезпечили основні *етапи*: діагностичний, цільовий (окреслення максимально можливого в умовах вищої школи рівня соціалізованості обдарованого студента), прогностувальний (гіпотетичне прогнозування педагогічних умов, що забезпечать успішну соціалізацію обдарованих студентів – майбутніх соціальних педагогів), формувальний (впровадження спрогнозованих педагогічних умов у практику через окремі види діяльності); контрольно-результативний (узагальнення результатів проведеної роботи, виявлення недоліків та позитивних зрушень у цьому процесі, корекція подальшої роботи).

Важливим моментом апробації моделі соціалізації обдарованих студентів у вищому навчальному закладі стало впровадження гіпотетично спрогнозованих педагогічних умов: 1) розвиток соціальної активності обдарованих студентів; 2) творчо спрямована професійна підготовка обдарованих студентів; 3) стимулювання особистісного розвитку і саморозвитку обдарованих студентів; 4) цілеспрямована педагогічна підтримка і супровід процесу соціалізації обдарованих студентів; 5) створення сприятливого соціально-педагогічного середовища. При цьому цілеспрямований соціально-педагогічний супровід здійснювався щодо обдарованих студентів – майбутніх соціальних педагогів – експериментальної групи чисельністю 91 особа. Соціалізація 84 обдарованих студентів, що були включені до контрольної групи, відбувалася в умовах традиційної навчально-виховної системи та базувалася на їх власній ініціативності.

Встановлено, що розвитку соціальної активності обдарованої молоді сприяє залучення їх до соціально значущої діяльності: 1) робота в органах студентського самоврядування (участь обдарованих студентів у таких загально-університетських заходах як інтелектуальна гра "Що? Де? Коли?" на тему: "Історія університету: минуле та сучасність", випуску щомісячних стінних газет "Равлік" і "Сорока" тощо); 2) волонтерська діяльність (створення волонтерських шкіл, функціонування волонтерського клубу "Промінь доброти", члени якого брали участь в акції милосердя "Добром примножимо добро" для студентів-сиріт університету тощо); 3) соціально-педагогічне проектування (створення та реалізація наукових – "Діти вулиці: шляхи подолання проблем" та ін., соціальних проектів – "Соціально-психологічна реабілітація засобами театрального мистецтва" та ін. у рамках діяльності "Гуртка педагогічної творчості", "Класу майстрів", гуртка "Високопродуктивна наукова зміна"); 4) діяльність у художніх колективах, КВК.

Виявлено, що творчо спрямована професійна підготовка обдарованих студентів – майбутніх соціальних педагогів – можлива при: 1) орієнтації викладачів на педагогічно доцільний вибір змісту навчальних дисциплін (апробовано в рамках курсу "Соціальна педагогіка" та відображено у методичних посібниках "Шляхи вдосконалення професійної компетентності соціальних педагогів в роботі з дітьми і молоддю" та "Удосконалення професійної компетентності майбутніх соціальних педагогів як складової соціалізуючого процесу"); 2) формуванні в обдарованих студентів необхідного операційно-технологічного фонду (ознайомлення з методичними розробками, діагностичними методиками, популярною літературою, вивчення та створення власних наочних засобів тощо); 3) використанні форм і методів активного навчання (діалогічне проблемне на-

вчання, створення інтелектуальних труднощів, дискусії з використанням "мозкового штурму", робота у творчих групах, проектний метод, аукціони ідей тощо); 4) організації творчої самостійної, навчально- та науково-дослідної роботи; 5) творчому наповненні змісту соціально-педагогічної практики (автором розроблено та опубліковано рекомендації "Науково-методичний супровід розвитку творчої особистості майбутнього фахівця у процесі соціально-педагогічної практики", де подано систему індивідуально-дослідницьких і диференційованих завдань, передбачено залучення обдарованих студентів – майбутніх соціальних педагогів – до моделювання соціальних явищ).

Серед оптимальних шляхів *стимулювання особистісного розвитку та саморозвитку обдарованих студентів* – майбутніх соціальних педагогів – визначено: 1) формування умінь соціально-педагогічного спілкування (використано соціалізуючі можливості навчально-виховного процесу занять із прикладної творчості, зокрема спецкурсів "Прикладні методики у соціальній роботі", "Декоративно-прикладне мистецтво"); 2) цілеспрямований розвиток морально-етичних якостей через впровадження авторської програми курсу "Етика соціально-педагогічної діяльності фахівця" (передбачав моделювання обдарованими студентами свого морального іміджу, рольові ігри, диспути ("Соціальна справедливість" та ін.), виконання дослідницьких та наукових проектів ("Милосердя як вияв моральної свідомості особистості" та ін.), написання творів-роздумів за висловами дослідників моралі); 3) організація процесу самовиховання.

До соціально-педагогічних засобів *цілеспрямованої педагогічної підтримки та супроводу процесу соціалізації обдарованих студентів* – майбутніх соціальних педагогів – включено: 1) активізацію роботи куратора академічної групи першокурсників (вивчення особових справ та виділення обдарованих студентів, у яких виникають адаптаційні проблеми, сприяння засвоєнню правил і норм студентського життя, основ здорового способу життя, формування знань, умінь, навичок розпоряджатися вільним часом та організовувати культурно-дозвілєву діяльність, створення атмосфери розкритості, довіри); 2) організацію взаємодії обдарованих студентів зі студентською соціальною службою; 3) консультування і професійне керівництво діяльністю обдарованих студентів.

Створення сприятливого соціально-педагогічного середовища посилювалося за рахунок таких чинників: 1) впливу соціокультурного освітнього середовища вищої школи (корпоративна культура, взаємостосунки з викладачами "на рівні"); 2) організації кураторами знайомства студентів із підрозділами навчального закладу, сприяння створенню в академічній групі органів самоврядування; 3) засвоєння обдарованими студентами різноманітних соціальних ролей в процесі навчально-професійної діяльності (залучення до відносин, пов'язаних із майбутньою соціально-педагогічною професійною діяльністю – відвідування баз практики, спілкування з клієнтами, організація самодіяльних виступів; ділові та рольові ігри; моделювання фрагментів соціально-педагогічних проектів; навчальні конференції, методичні семінари, лекції-діалоги, пошуково-дослідницький підхід до засвоєння знань, умінь і навичок тощо).

Проведене на контрольно-результативному етапі оцінювання рівня загальної соціалізованості обдарованих студентів показало, що значущі його статистичні зміни (за критерієм Фішера) відбулися в експериментальній групі. Про це свідчить відсоток осіб експериментальної групи, що досягли високого рівня загальної соціалізованості – 40,6 %, а також значне зниження (від 38,9 % до 10 %) кількості студентів, що демонструють її

недостатній рівень. Що ж до обдарованих студентів контрольної групи, то як за окремими показниками, так і за узагальненим критерієм тут простежується незначне зростання кількості осіб з високим рівнем загальної соціалізованості – з 20 % до 22,7 %.

Загалом, оцінка динаміки рівня соціалізованості обдарованих студентів експериментальної та контрольної груп довела наявності більш значущих статистичних показників у експериментальній групі, а саме: переважання в ній осіб, що досягли достатнього (50,1 %) та високого (39,3 %) рівнів. Наявність недостатнього рівня в окремих студентів пояснюється, з одного боку, тим, що у багатьох з них (3-4 курс) є ще два роки, за які вони, при дотриманні визначених педагогічних умов, зможуть підвищити свій рівень соціалізованості. З іншого боку, це може також свідчити і про те, що це студенти, котрі свої здібності, свій потенціал переоцінюють, а тому не є обдарованими. Таким чином, вважаємо, що отримані результати підтверджують ефективність використання у вищому навчальному закладі запропонованої моделі соціалізації обдарованих студентів та відповідних їй педагогічних умов.

Враховуючи отримані результати, *перспективними* бачимо наступні напрямки дослідження: розробка адекватної системи виявлення обдарованих студентів на першому році їх навчання у вищому навчальному закладі (створення "банку" обдарованої молоді та відповідних психологічних діагностичних центрів); окреслення напрямків роботи з викладачами вищих навчальних закладів щодо підвищення їх готовності до роботи з обдарованою особистістю (стимулювання розробки диференційованих завдань з кожного предмету; ведення кожним викладачем "професійного портфеля", в якому будуть зафіксовані його наукові досягнення, у т. ч. і в роботі з обдарованими студентами тощо); забезпечення інтегративного підходу до навчання і виховання обдарованих особистостей (надання можливості навчатися за індивідуальним графіком; введення різних форм заохочення студентів тощо); визначення умов, які б сприяли спрямованості виховної роботи вищого навчального закладу на формування в обдарованих студентів сучасного світогляду, розвитку творчих здібностей і навичок наукового пізнання, самоосвіти і самореалізації особистості.

Список використаних джерел

1. Выготский Л. С. Педагогическая психология / Л. С. Выготский. – М. : Педагогика, 1991. – 480 с.
2. Гнатко М. М. Структура обдарованості та засадні принципи роботи з обдарованими дітьми / М. М. Гнатко // Обдарована дитина. – 1998. – № 4. – С. 4-5.
3. Каменева Е. Г. Развитие социальной зрелости студентов в педагогическом вузе [Электронный ресурс] / Е. Г. Каменева // Вестник ОГУ: Гуманитарные науки. – 2004. – № 9. – С. 72-76. Режим доступа : <http://www.osu.ru/doc/1026/author/1606/lang/0>.
4. Лавриченко Н. М. Педагогіка соціалізації: Європейські абрисы / Н. М. Лавриченко. – К. : ВІРА ІНСАЙТ, 2000. – 444 с.
5. Новейший психологический словарь / В. Б. Шапарь, В. Е. Россоха, О. В. Шапарь; Под общей ред. В. Б. Шапаря. – Ростов-на-Дону : Феникс, 2007. – 876 с.
6. Психология одаренности детей и подростков / Под ред. Н. С. Лейтеса. – М. : Academia, 2000. – 336 с.
7. Рибалка В. В. Психологія розвитку творчої особистості : Навч. посібник / В. В. Рибалка. – К. : ІЗМН, 1996. – 236 с.
8. Словарь по социальной педагогике : Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / Авт.-сост. Л. В. Мардахаев. – М. : Издательский центр "Академия", 2002. – 363 с.
9. Теплов Б. М. Проблемы индивидуальных различий / Б. М. Теплов. – М. : Изд-во АПН РСФСР, 1961. – С. 9-347.
10. Vygotsky L. S. Educational Psychology / L. S. Vygotsky. – М. : Pedagogica, 1991. – 480 p.
11. Gnatko M. Structure of talent and fundamental principles of working with gifted children / M. M. Gnatko // Obdarovana dytna. – 1998. – № 4. – P. 4-5.
12. Kamenev E. G. Development of social maturity of students in pedagogical high school [Electronic resource] / E. G. Kamenev // Vestnik

OSU: Humanitarian sciences. – 2004. – № 9. – P. 72-76. Mode of access : <http://www.osu.ru/doc/1026/author/1606/lang/0>.

4. Lavrychenko N. M. Pedagogy of socialization: European outline / N. M. Lavrychenko. – K.: VIRA Insight, 2000. – 444 p.

5. Newest psychological dictionary / V. B. Shapar, V. E. Rossokha, O. V. Shapar; Under the general editorship by V. B. Shaparev. – Rostov-on-Don: Phoenix, 2007. – 876 p.

6. Psychology of gifted children and adolescents / Ed. by N. S. Leites. – Moscow: Academia, 2000. – 336 p.

7. Rybalka V. Psychology of the creative person: Teach. manual / V. Rybalka. – K.: IZMN, 1996. – 236 p.

8. Dictionary of social pedagogy: student's textbook / L. V. Mardakhaev. – Moscow: Publishing Center "Academy", 2002. – 363 p.

9. Teplov B. M. Problems of individual differences / B. M. Teplov. – Moscow: APN RSFSR, 1961. – P. 9-347.

Надійшла до редколегії 12.12.13

С. Фурдуй, канд. психол. наук

Измайльский государственный гуманитарный университет, Измаил

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ К ПРОЦЕССУ СОЦИАЛИЗАЦИИ ОДАРЕННЫХ СТУДЕНТОВ ВЫСШЕГО УЧЕБНОГО ЗАВЕДЕНИЯ

Социализация одаренных студентов определена как процесс, посредством которого индивидом усваивается социальный опыт его социального окружения таким образом, что через формирование собственного "Я" проявляется уникальность данного индивида как личности. Ведущим признаком социализации студенчества выделено понятие "социализованность одаренных студентов" – такая интеграционная характеристика личности молодого человека, что включает совокупность приобретенных знаний, умений, установок, профессиональных и личностных качеств, достаточных для полноценного выполнения ведущих социальных ролей, последующего развития способностей и одаренности личности, ее успешной творческой самореализации.

Ключевые понятия: одаренность, социализация, социализация одаренного студента, социализованность, социальная зрелость студента.

S. Furdui, Ph. D.

Izmail State University for the Humanities, Izmail

PSYCHO-PEDAGOGICAL APPROACHES TO THE SOCIALIZATION PROCESS OF THE GIFTED STUDENTS IN HIGH SCHOOL

Socialization of gifted students defined as the process by which individuals absorbed the social experience of its social environments o that through the formation of his own "I" shows the uniqueness of the individual as an individual. The leading feature of the socialization of students allocated to the concept of "socialization of gifted students" – a description of the integration of the young person, which includes a set of acquired knowledge, skills, attitudes, and professional and personal qualities sufficient to fully carryout major social roles, the subsequent development of abilities and talents of personality, its successful creative fulfilment.

Key concepts: talent, socialization, socialization of a gifted student, socialization, social maturity of the student.

УДК 159.9.019.4 : 336

О. Чигир, канд. психол. наук

Оболонський районний центр соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, Київ

ВЗАЄМОДІЯ В БАТЬКІВСЬКІЙ СІМ'І ЯК ЧИННИК СПРЯМОВАНOSTІ ФІНАНСОВОЇ ПОВЕДІНКИ

У статті розглядаються особливості міжособистісної взаємодії в батьківській сім'ї як чинника формування типу економічної спрямованості молодшої людини, зокрема, для скнари, поміркованого типу та марнотрат.

Ключові слова: фінансова поведінка, спрямованість фінансової поведінки, міжособистісна взаємодія в батьківській сім'ї, скнара, поміркований тип, марнотрат.

Постановка проблеми. Проблема поведінки людини у вирішенні власних економічних питань виявляється тим більш важливою, чим більше вона отримує свободи, а разом із нею і відповідальності, з приводу способів заробляння, витрачання, зберігання грошей. Рациональна компонента, у вигляді настанов та порад дедалі більше втрачає своє значення в зв'язку з все наростаючим розривом між поколіннями та дистанційованості людей одне від одного.

При цьому, значення наслідування авторитетам, прагнення відповідати нормам, що встановлюють референтні групи, моди, тобто всі ті впливи яких здійснюється невербально набирають тим більшого впливу.

Проблема, що поставлена в даному дослідженні, апелює до невербальної, тобто такої що ґрунтується на афективній складовій, передачі досвіду, що відбувається в батьківській сім'ї. З нашої точки зору, батьківська сім'я все ще зберігає своє домінуюче значення щодо формування ціннісних орієнтацій людини. І хоча формальні методи, про які вже було сказано вище, все більше втрачають силу свого впливу, при цьому її отримують інші, часто приховані та не проявлені, наприклад міжособистісна взаємодія яка апелює до афективного рівня комунікації, в обхід когнітивного. Вслід за А. Бандурою з його теорією соціального научіння та рядом інших дослідників, ми вважаємо, що передача

досвіду між поколіннями здійснюється через копіювання, на основі демонстрації прикладу старшими молодшим (А. Бандура, Н. Міллер, Дж. Доллард, М. Боуен, В. Сатир, А. Варга та ін.).

Також, вважаємо, що базові характеристики особистості закладаються до 3-5 років, тобто часу, коли дитина майже повністю перебуває під впливом батьків (З. Фрейд, Ш. Ференці, К. Хорні, Дж. Вайс).

Відтак, значення взаємодії, як феномену стосунків в батьківській сім'ї отримує вагоме місце у формуванні особистості молодшої людини, зокрема і її фінансової поведінки.

Мета дослідження полягає у вивченні міжособистісної взаємодії в батьківській сім'ї як чинника формування типу спрямованості фінансової поведінки молоді, зокрема таких її різновидів, як скнари, поміркованого типу та марнотрат.

Теоретичним підґрунтям дослідження впливу міжособистісної взаємодії в батьківській сім'ї на формування типу спрямованості фінансової поведінки молодшої людини стали розробки П. Клайна. Вчений виокремлює дві головні з них: спрямованість на утримання грошей (скнарність) та спрямованість на нестримне витрачання (марнотратність) [1, с. 208-212]. В нашому дослідженні було введено ще один тип – поміркований, тобто категорію людей, які не мають очевидної спрямованості в

той чи інший бік. Було висунуто припущення, що дана категорія людей становить більшість.

Витоки поглядів П. Клайна слід шукати в психодинамічній концепції, зокрема поглядах на фінансову поведінку З. Фрейда, який вважав, що вона формується під впливом стосунків із батьками і того способу, який вони обирають у привчанні дитини до горщика, та його учня і послідовника Ш. Ференці, який процес розвитку цього потягу в онтогенезі вкладав в період, коли малюк отримує задоволення від грязюки та екскрементів, що переходять у любов до грошей. Жадібна до грошей людина розглядається як відображення дитячої відмови від дефекації за наказом батьків. Людина ж, яка легко, а часом і бездумно витрачає гроші, нагадує дитину, яка прагне до схвалення батьками її "подарунків" [2, с. 5; 3, с. 46-83].

На основі таких міркувань П. Клайном було розроблено тест анального характеру, призначений для визначення приналежності людини до одного з полюсів зазначених дихотомій, що і був використаний для досягнення мети, поставленої у дослідженні.

Особливості міжособистісної поведінки в батьківській сім'ї досліджувались на основі концепції сім'ї М. Боуена, який сконцентрував її навколо емоційної складової взаємодії. Вчений визначав сім'ю як емоційне поле, що регулюється на основі двох різноспрямованих сил: прагнення до сумісності (в екстремумі – повне злиття з іншими) і прагнення до індивідуальності (в екстремумі – повна ізоляція) [4; 5].

Крім тесту анального характеру також було використано інші методи дослідження фінансової поведінки (шкала "Етика грошей" Т. Тенга [6] та методика "Атитуди фінансової поведінки" А. Фернама [1, с. 77-92]), методи дослідження особистісних рис (тест "Дослідження тривожності" Ч. Д. Спілбергера [7, с. 422-424]) та методи призначені для дослідження особливостей міжособистісної взаємодії в батьківській сім'ї ("Вимір батьківських установок та реакцій" Е. С. Шефера та Р. К. Белла [8, с. 243-253]).

Кількість респондентів, що прийняли участь у дослідженні – 135 чоловіків, молодих людей, віком від 18 до 40 років, які займають активну економічну позицію [9, с. 110-134].

Дані, що були отримані в ході дослідження, розподілилися таким чином: скнари – 11,5 % (15 респондентів); поміркований тип – 80 % (107 респондентів); марнотрати – 9,5 % (13 респондентів).

На основі цих даних встановлено особливості внутрішньої організації зазначених типів спрямованості фінансової поведінки особистості.

Вихованню в батьківській сім'ї за типом скнари був притаманний низький рівень емоційної взаємодії, батьки не приділяли достатньої уваги розвитку цих дітей, а виховання відбувалось стихійно та безконтрольно. У міжособистісній взаємодії батьки не приділяли скнарі достатньо уваги, мало підтримували потреби та бажання одне одного. Відтак, чітких орієнтирів для наслідування у даній категорії досліджених не було.

Не приділяючи достатньо уваги особистісному та емоційному розвитку своїх дітей, батьки не допомагали їм також навчатися соціальної взаємодії, що спричинило появу страхів перед відкритим та безпосереднім соціальним контактом, якого скнари намагаються уникати також у своїй фінансовій поведінці. А враховуючи, що рівень толерантності членів батьківської сім'ї один до одного був на низькому рівні, це підірвало відчуття безпеки молодого людини та її здатності довіряти, покладатись на близьких людей.

Така ситуація в батьківській сім'ї вплинула на економічну поведінку скнар таким чином, що фінансові

операції вони сприймають як ризиковані і прагнуть максимально спростити взаємодію в даній області, часто навіть ціною відчутного програшу для себе. Сфера їхніх потреб виявляється витісненою в результаті особливостей стосунків в батьківській сім'ї, внаслідок чого, вони у будь-який спосіб намагаються уникати найменших можливих натяків на її усвідомлення. Єдиною надійною стратегією поведінки, що пов'язана з грошима, вони вважають накопичення та економію. Відтак, їхнє ставлення до грошей підкреслено афективне, з проявами деякої нав'язливості, що значно збіднює тезаурус, притаманний даній сфері життєдіяльності, доступний розумінню скнар. Звичайно, що така позиція може бути пояснена підвищеним рівнем особистісної тривожності, який, перш за все, розповсюджується на сферу міжособистісної взаємодії, а вже потім, і на пов'язану із нею, сферу економічної поведінки.

В якості важливих аспектів фінансової поведінки, скнари відмічають також, що гроші – це мірило досягнень особистості в соціальному просторі. Що відповідає неусвідомлюваним прагненням даної категорії випробуваних продемонструвати своїм батькам власну спроможність та гідність, для того, щоб символічно заслужити право на увагу та щирий і емоційно наповнений контакт.

У вихованні людей поміркованої спрямованості фінансової поведінки батьки надавали достатню кількість підтримки та фрустрації. Їхнє виховання можна охарактеризувати як цілком адекватне та доречне. Помірність у розвитку активності, середні показники щодо прагнень прискорити розвиток, відсутність нав'язливого страху образити дитину, разом із достатнім рівнем поваги до її особистості, сформували відповідну нейтральну фінансову поведінку. Очевидна нейтральність як у вихованні, без явної наявності надмірностей чи дефіциту у взаємодії призвело до формування фінансової поведінки, яка відповідає загальній нормі. Стиль взаємодії, що був притаманний батьківським сім'ям цих людей, "Гальмування розвитку дитини", призвів до підвищення значення ошадної функції грошей і недооцінки досягнення, як виразника соціальної успішності та реалізованості індивіда.

Таким чином, очевидна нейтральність та поміркованість у взаємодії із батьками призводить до формування монетарних атитюдів, які можна охарактеризувати як помірні. Така позиція батьків призводить до формування фінансової поведінки, що притаманна переважній більшості людей і утворює загальноприйнятний стандарт такої.

Міжособистісна взаємодія в батьківських сім'ях марнотратів будувалась за принципами стилю "Високий рівень включення у взаємодію", що призводить до формування легковажного ставлення молодого людини щодо монетарних питань. Також їм був притаманний високий, можливо навіть занадто високий, рівень дозволеного. Така особливість міжособистісної взаємодії не сприяла формуванню у них адекватних меж дозволеного – забороненого. Як наслідок, у дорослому віці зустрічаючись із певними обмеженнями вони реагують на них вкрай болісно, виявляючи це у вигляді надмірної агресії або навіть психотичного епізоду. Зрозуміло, що така ситуація завадила також формуванню адекватних диспозицій стосовно монетарних атитюдів.

З іншого боку, батьки цих людей пред'являли їм занадто високий рівень очікувань, несвідомо прагнучи прискорити їх розвиток. Таким чином, батьки, висловлюючись в термінах Е. Берна, трансливали своїм дітям подвійне послання, типу: "Ти вільний робити що тобі заманеться, але повинен розвиватися швидше". В наслідок відчутної надмірності у міжособистісній взаємодії із батьками і стресогенності для дитини, яка її супроводжує, вони не змогли адекватно інтеріоризувати жодно-

го з них. Натомість, сприйняли їх вкрай викривлено, не будучи психологічно спроможними розшифрувати непрямі батьківські послання.

Відтак, у своєму прагненні безперервного підкорення все нових вершин, вони намагаються реалізувати батьківську настанову розвиватись. Ця настанова перетворюється в компульсію, що штовхає до безперервних витрат, створюючи ілюзію наповненості життя та особистісного прогресу. Діючи не раціонально за принципом (прагнучи обіграти казино, або витрачаючи всі свої гроші на непотрібні речі), вони символічно реалізують це прагнення в розвитку, заміщуючи власну неспроможність реалізувати батьківську вимогу в повній мірі, тим само відображаючи непростий стиль міжособистісної взаємодії, що панував в їхній батьківській сім'ї.

Висновки

1. Кардинальний вплив на формування фінансової поведінки скар справила міжособистісна взаємодія з батьками, які не приділяли їм достатньо уваги, а емоційно були вкрай прісними та агресивними. Таке ставлення батьків заселило в душу скар острах соціальної комунікації та підірвало відчуття безпеки стосовно оточуючого середовища.

2. Нейтральність батьків у вихованні призводить до поміркованої фінансової поведінки. А гнітючий стиль взаємодії є причиною посилення прагнення до заощадження та недооцінки досягнень.

3. Дозволяючи та вимагаючи забагато, батьки не сформували у марнотратів адекватного розуміння меж дозволеного-забороненого. А прагнучи прискорити їхній розвиток, стимулювали їх розряджати тривогу, притаманну відчуттю безмежності, назовні. Реалізуючи несвідомі сімейні настанови, ці люди, через обсесивне витрачання грошей прагнуть досягнень, яких від них вимагали батьки.

Список використаних джерел

1. Фернам А. Деньги. Секреты психологии денег и финансового поведения / А. Фернам, М. Аргайл. — СПб.: Прайм-Еврознак, 2006. — 478 с.

О. Чигир, канд. психол. наук

Оболонский районный центр социальных служб для семьи, детей и молодежи, Киев

ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ В РОДИТЕЛЬСКОЙ СЕМЬЕ КАК ФАКТОР НАПРАВЛЕННОСТИ ФИНАНСОВОГО ПОВЕДЕНИЯ

В статье рассматриваются особенности межличностного взаимодействия в родительской семье как фактора формирования типа экономической направленности молодежи, в частности для жмота, умеренного типа и транжир.

Ключевые слова: финансовое поведение, направленность финансового поведения, межличностное взаимодействие в родительской семье, жмот, умеренный тип, транжир.

O. Chigire, Ph. D.

Obolon's district Centre of social services for family, children and youth, Kyiv

INTERACTION IN PARENTS' FAMILY AS A FACTOR OF ORIENTATION OF FINANCIAL BEHAVIOR

The article deals with problem of the economical direction selection by young people caused with features of interpersonal relations in parental families.

Keywords: financial behavior, economical direction type, interpersonal relations in parental families, entrepreneur, freelancer, manager.

УДК 316.614

2. Фрейд З. Характер и анальная эротика / З. Фрейд. — Минск: Попур, 1997. — 513 с.

3. Ferenczi S. Further Contributions to the Theory and Technique of Psycho-analysis / S. Ferenczi. — Karnac Books, 1994. — 480 с.

4. Боуэн М. О процессах дифференциации своего "Я" в родительской семье / М. Боуэн // Теория семейных систем Мюррея Боуэна: Основные понятия, методы и клиническая практика. — М.: Когито Центр, 2008. — 496 с. — С. 81-106.

5. Кливер Ф. Слияние и дифференциация в браке / Ф. Кливер // Теория семейных систем Мюррея Боуэна: Основные понятия, методы и клиническая практика. — М.: Когито Центр, 2008. — 496 с. — С. 305-338.

6. Tang T. P. The meaning of money: Extension and exploration of the Money Ethic Scale in a sample of university students in Taiwan / T. P. Tang // Journal of organizational behavior. — 1993. — № 14. — С. 93-99.

7. Бурлачук Л. Ф. Словарь-справочник по психодиагностике / Л. Ф. Бурлачук. — СПб.: Питер, 2007. — 688 с.

8. Олифирович Н. И. Психология семейных кризисов / Олифирович Н. И., Зинкевич-Куземкина Т. А., Валента Т. Ф. — СПб.: Речь, 2006. — 260 с.

9. Квинн В. Прикладная психология / В. Квинн. — СПб.: Питер, 2000. — 560 с.

1. Fern A. Money. Secrets of Psychology and money finans behavior / A. Fern, M. Argyle. — St. Petersburg: Prime Evroznak, 2006. — 478 p.

2. Freud S. Character and anal erotica / S. Freud. — Minsk: Popuri, 1997. — 513 p.

3. Ferenczi S. Further Contributions to the Theory and Technique of Psycho-analysis / S. Ferenczi. — Karnac Books, 1994. — 480 p.

4. Bowen M. On the processes of differentiation of the "I" in the parental home / M. Bowen // Family Systems Theory by Murray Bowen: Basic concepts, methods and clinical practice. — M.: Kogito Center, 2008. — 496 p. — P. 81-106.

5. Cleaver F. Merger and differentiation in marriage / F. Cleaver // Family Systems Theory by Murray Bowen: Basic concepts, methods and clinical practice. — M.: Kogito Center, 2008. — 496 p. — P. 305-338.

6. Tang T. P. The meaning of money: Extension and exploration of the Money Ethic Scale in a sample of university students in Taiwan / T. P. Tang // Journal of organizational behavior. — 1993. — № 14. — P. 93-99.

7. Burlachuk L. F. Dictionary of psychodiagnosis / L. F. Burlachuk. — St. Petersburg: Peter, 2007. — 688 p.

8. Olifirovich N. I. Psychology of family crisis owls / N. I. Olifirovich, T. A. Zinkevich-Kuzemkina, T. F. Valenta. — St. Petersburg: Rech, 2006. — 260 p.

9. Quinn V. Applied psychology / V. Quinn. — St. Petersburg: Peter, 2000. — 560 p.

Надійшла до редколегії 07.10.14

О. Числіцька, канд. психол. наук, ст. наук. співроб.

Науково-дослідний інститут проблем військової медицини, Ірпінь

М. Кузьменко, канд. психол. наук, наук. співроб.

Науково-методичний центр кадрової політики Міністерства оборони України, Київ

ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛІЗАЦІЇ КАНДИДАТІВ НА ВІЙСЬКОВУ СЛУЖБУ У ЗБРОЙНИХ СИЛАХ УКРАЇНИ

У статті розглядаються особливості соціалізації кандидатів на військову службу в Збройних Силах України. Здійснюється аналіз їх психологічного вивчення, виявляються фактори, що впливають на рівень розвитку соціалізації особистості.

Ключові слова: соціалізація, Збройні Сили України, моральна нормативність.

Збройні Сили України (ЗС України) є соціальним інститутом, що нерозривно пов'язаний із громадянським суспільством. Протягом багатьох років армія України

стійко займала провідні позиції в переліку державних і громадських інституцій, які користуються одним із найбільших рівнів довіри в населення. Громадяни вбача-

ють в армійських структурах осередок суспільно-політичної стабільності, прогнозованості, виховання молодого покоління на засадах патріотизму.

Відповідно до Указу Президента України від 12 січня 2004 року "Про Концепцію гуманітарного і соціального розвитку у Збройних Силах України", метою гуманітарного та соціального розвитку є: утвердження особистості військовослужбовця, працівника Збройних Сил як найвищої соціальної цінності, забезпечення його прав і свобод, духовного й фізичного здоров'я, впровадження у військових та трудових колективах взаємовідносин, що базуються на військових статутах, законах, інших нормативно-правових актах, формування світогляду, громадянської позиції військовослужбовців та працівників, найповніше розкриття їх здібностей в інтересах гармонійного розвитку громадян-патріотів, високопрофесійних військових спеціалістів, свідомих захисників Батьківщини [4]. Безсумнівно, всебічний розвиток особистості військовослужбовця закріплений законодавчо та практично здійснюється органами, на які покладено відповідні завдання.

На сьогодні комплектування ЗС України здійснюється громадянами України відповідно до чинного законодавства. Кандидати на військову службу або на військову службу за контрактом проходять етапи професійно-психологічного відбору у військових комісаріатах. На початковому етапі відбувається супровід процесу адаптації, зокрема проводиться соціально-психологічний тренінг, урочиста зустріч та "вечір знайомства". Проте офіцери органів виховної та соціально-психологічної роботи та командири продовжують процес становлення особистості військовослужбовців, рівень сприйняття соціальних норм, індивідуально-психологічних характеристик у котрих різний. Даються взнаки особливості сімейного виховання, освітній та культурний рівень, характер тощо. Психологічний тлумачний словник визначає "соціалізацію" як процес і результат засвоєння й активного відтворення індивідом соціального досвіду, здійснювані через спілкування і діяльність [5, с. 506].

Питання соціалізації цікавило багатьох дослідників. У вітчизняній психології проблема соціалізації розробляється в рамках диспозиційної концепції регуляції соціальної поведінки, де представлена ієрархія диспозицій, які синтезують цю систему залежно від ступеня включеності в суспільні відносини. У рамках концепції Б. Г. Ананьєва соціалізація розглядається як двоспрямований процес, що означає становлення людини як особистості й як суб'єкта діяльності. Кінцевою метою подібної соціалізації є формування індивідуальності. При цьому під індивідуалізацією розуміється процес розвитку конкретної особистості.

Л. С. Виготський вказував на істотну роль внутрішньої активності індивіда в процесі його соціалізації. Кожна людина індивідуально й своєрідно переосмислює й переробляє соціальну дійсність. Головним трактом дитячого розвитку, за Л. С. Виготським, є не тільки поступова індивідуалізація, що виникає на основі внутрішньої соціальності дитини, але й індивідуалізація як зростання самостійності, посилення ролі внутрішньої активності особистості на основі формування й розвитку ціннісних орієнтацій, а не як послаблення зв'язку із суспільством.

К. В. Рубчевський соціалізацію розглядав як процес і результат діалектичної взаємодії особистості й суспільства, входження індивіда в суспільні структури завдяки наявності соціально необхідних якостей. Адже соціальна адаптація та інтеріоризація є основними формами соціалізації особистості. Інтеріоризацію варто розуміти як процес запозичення із зовнішнього середовища пев-

них відомостей та їх засвоєння як знання, уміння, норми, зразки поведінки, цінності [3, с. 147].

Більш складно проаналізувати явище, що знайшли своє відображення в понятті адаптація особистості, зокрема, професійна адаптація особистості до нових умов військового середовища. Цей процес характеризується формуванням індивідуального стилю діяльності й включенням у систему службових та суспільних відносин. Для строкової служби формування індивідуального стилю практично неможливе, у той самий час термін першого контракту, адаптаційний період військовослужбовців військової служби за контрактом можуть стати знаковими для всієї подальшої служби чи для припинення такої.

За Філіпсом, адаптованість виражається двома типами відповідей на вплив середовища. Перший передбачає прийняття соціальних норм та ефективного пристосування до тих соціальних очікувань, з якими зустрічається кожен у своєму житті. Другий, більш специфічний, зміст адаптації не зводить просто до прийняття соціальних норм і означає гнучкість та ефективність при зустрічі з новими потенційно небезпечними умовами [3, с. 148].

Д. В. Ольшанський визначає "соціальну адаптацію" як вид взаємодії особистості або соціальної групи з соціальним середовищем, в ході якої узгоджуються вимоги й очікування його учасників [2, с. 9]. "Психологічна адаптація" визначається активністю особистості й виступає як єдність акомодатії (засвоєння правил середовища, "уподібнення" йому) та асиміляції ("уподібнення" собі, перетворення середовища). Середовище впливає на особистість або на групу, які вибірково сприймають та переробляють ці впливи відповідно до своєї внутрішньої природи, а особистість активно впливає на групу.

Адаптація може мати конформістський і неконформістський характер. Перший варіант часом призводить до формування таких рис особистості, які створюють перешкоди на шляху соціалізації, особливо у військовому колективі, що характеризується духом змагальності, емоційної експансивності, суперництва. Різновидом суперництва є конфлікт, часто неконструктивного характеру, де досягнення власної мети стає самоціллю задля демонстрації переваги. Навіть такий розвиток конфліктної взаємодії сприяє засвоєнню нових норм поведінки як для учасників, так і для тих, хто безпосередньо не бере участі в ньому.

Молоде поповнення ЗС України не має безпосереднього досвіду взаємодії та функціонування в новому середовищі. Для військовослужбовців характерні форми й прояви поведінки в подібних ситуаціях, які схвалювалися в їх сім'ї, референтній групі. Часом вони мають девіантний або навіть делінквентний характер.

Для характеристики процесу призовної соціалізації звернемося до результатів психологічного вивчення молодого поповнення у кількості 748 осіб. Опис методик дослідження та їх показників наведений у табл. 1.

На нашу думку, такий набір регламентованих тестових методик, дозволяє здійснити аналіз факторів, що впливають на рівень розвитку соціалізації особистості. Відправною точкою будемо вважати шкалу "моральної нормативності" методики "Адаптивність-200", адже відповідно до опису вона визначає рівень соціалізації та призначена для вивчення здатності військовослужбовця дотримуватися моральних норм поведінки, уміння підкорятися груповими і корпоративними вимогам, що особливо актуально в умовах статутної дисципліни й правопорядку. Іншої шкалою цієї методики є "комунікативний потенціал" про важливість якого у процесі становлення особистості вже йшлося вище. Необхідно наголосити, що шкала поведінкової регуляції на етапі її

розробки інтегрувала наступні шкали нижчого рівня: "нервово-психічної стійкості", "самооцінки особистості", "соціальної підтримки" та більш глибокий аналіз був здійснений автором у статті [1]. "Особистісний адаптаційний потенціал" є сумою результатів сирих балів пе-

рших трьох шкал методики. Складання такого сумарного бала стало можливим через наявність значного внутрішнього зв'язку між ними. Решта методик допоможуть деталізувати чинники, що сприяють соціалізації або тісно пов'язані із її проявами.

Таблиця 1

Батарея тестових методик		
№	Методика	Шкали
1.	"Адаптивність-200"	поведінкова регуляція (PR) комунікативний потенціал (KP) моральна нормативність (MN) військово-професійна спрямованість (VPS) схильність до девіантних форм поведінки (DAP) суїцидальний ризик (CP) особистісний адаптаційний потенціал (OAP)
2.	Методика діагностики самооцінки психічних станів (адаптований варіант методики Г.-Ю. Айзенка)	тривожність (TR) фрустрація (FR) агресивність (AG) ригідність (RG)
3.	Опитувальник Г.-Ю. Айзенка EPI	екстраверсія – інтроверсія (EKSTR) емоційна стабільність – емоційна лабільність (нейротизм) (ST)
4.	Тест визначення рівня тривожності	тривожність (TRUV)

Результати демонструють, 98 % респондентів мають рівень соціалізації вище задовільного. Це може свідчити про якість відбору призовної молоді у військових комісаріатах. Ідентичний результат був отриманий у 2007 р. при тестуванні військовослужбовців військової служби за контрактом (вибірка суттєво відрізнялась за віком і статтю) під час апробації тестових методик "Тимчасової інструкції з організації та проведення професійного психологічного відбору кандидатів на військову службу за контрактом у Збройні Сили України". Група науковців одного із науково-дослідних інститутів Міністерства оборони України, які спільно з автором залучалися до дослідження, зауважували: "за тестом

"Адаптивність" високі результати отримані за рахунок даних за шкалою "моральна нормативність" – 86,4 %".

Усі фактори батареї тестових методик значуще (рівень значущості більше 0,001) корелюють із фактором "моральна нормативність", тому для виявлення структури цих зв'язків застосуємо процедуру факторного аналізу для груп із високими та низькими показниками зазначеного вище фактора. Для обох груп було виділено по чотири фактори, які пояснюють для першої 57,5 %, а для другої майже 70 % загальної дисперсії. Відмінність може бути пояснено наявністю більшості показників методик умовно "негативного" характеру, підвищення яких знижує рівень соціалізації. Результати наведено у табл. 2.

Таблиця 2

Результати факторного аналізу для фактора "моральна нормативність"								
	Для високих				Для низьких			
	1	2	3	4	1	2	3	4
PR	,057	-,205	-,380	,744	,144	-,064	-,212	,783
KP	,782	-,199	-,208	-,255	,890	-,104	-,227	,069
VPS	,584	-,355	,431	,271	,536	,521	-,368	-,228
DAP	,368	-,006	-,057	-,019	,515	-,359	-,235	,283
CP	,723	-,153	,323	,189	,684	,483	-,212	-,233
OAP	,487	-,082	-,477	-,195	,762	-,219	-,237	,073
TR	,860	-,386	-,010	-,102	,912	-,052	-,285	-,037
FR	,392	,313	-,138	,006	,534	-,289	,511	,097
AG	,621	,454	-,142	,153	,731	-,119	,292	,149
RG	,454	,550	,242	,261	,552	,455	,467	-,068
EKSTR	,551	,556	-,009	,089	,527	-,110	,595	-,094
ST	,142	,069	,662	-,214	,144	,740	-,008	,350
TRUV	,555	,178	-,167	-,352	,681	,025	,279	-,027
Доля дисп. %	29,5	11,5	9	7,5	37,7	13	11	8

Попереднє припущення підтверджується табл. 2, де більшість факторів тестових методик для низького рівня соціалізації мають більші факторні навантаження. Спробуємо проаналізувати утворені фактори більш високого рівня. Перший фактор для обох рівнів включає всі шкали із різними факторними навантаженнями, тому почнемо із другого фактора низького рівня соціалізації. Він пояснює 13 % дисперсії та включає "військово-професійну спрямованість" (VPS), "суїцидальний ризик" (CP), "ригідність" (RG) та "нейротизм" (ST). Другий фактор включає "фрустрацію" (FR) та "екстраверсію" (EKSTR) із долею дисперсії 11 %. Третій фактор містить "поведінкову регуляцію" та "нейротизм" із меншим факторним навантаженням. На нашу думку, "поведінкова регуляція" відіграла таку роль через входження в її

склад шкал "самооцінки особистості" та "соціальної підтримки". Отримані результати корисні під час прийняття рішення щодо супроводу та корекції військовослужбовців як свого роду роз'яснення, конкретизація проблемних аспектів соціалізації.

Ще однією шкалою, що характеризує особливості соціалізації військовослужбовців, є шкала "військово-професійної спрямованості". Вона призначена для вивчення рівня професійної мотивації й спрямованості на проходження служби, у т. ч. в особливих умовах. 69 % мають високий та достатній рівень "військово-професійної спрямованості". Ці показники свідчать про належний високий рівень сформованості усвідомлення бажання проходження служби у ЗС України, про що свідчить мода, яка дорівнює 4.

Для більш повного опису особливостей соціалізації здійснено аналіз шкали "схильність до девіантних форм поведінки", що спрямована на виявлення ознак аддиктивної і делінквентної поведінки. Більше 99 % опитуваних мають належний рівень прояву та засвоєння соціально схвалюваних форм поведінки. Проте саме це може вносити певні викривлення у відповіді респондентів, які намагаються себе презентувати з найкращого боку.

Здійснено аналіз наукових джерел, в яких розглядаються особливості соціалізації особистості. Встановлено, що рівень соціалізації залежить від особливостей середовища, певних відомостей та їх засвоєння як знань, умінь, норм, зразків поведінки, цінностей. Шляхом методів математичної статистики виявлена множинна кореляція факторів соціалізації особистості. Умисне акцент не робиться на синтезі та обговоренні новостворених факторів вищого рівня, адже ця задача виходить за рамки дослідження. Але вони можуть бути використані під час здійснення належної адаптації та корекції військово-службовців, які потребують такої допомоги.

Окремі проблемні аспекти взаємодії, що можуть мати місце у військовому середовищі, потребують негайного та кваліфікованого реагування. В цілому, отримані результати позитивно свідчать про належний рівень соціалізації військовослужбовців, розвитку їх мотивації до проходження служби, наявності необхідних форм взаємодії в соціальному середовищі – військовому колективі.

Список використаних джерел

1. Кузьменко М. Д. Психологічна діагностика нервово-психічної нестійкості військовослужбовців військової служби за контрактом у Повітряних Силах Збройних Сил України / М. Д. Кузьменко // Проблеми екстремальної та кризової психології. Збірник наукових праць. Вип. 11. – Харків : НУЦЗУ, 2012. – 273 с. – С. 95-103.
2. Ольшанский Д. В. Адаптация социальная / Д. В. Ольшанский // Философский энциклопедический словарь. – М.: Сов. энциклопедия, 1989. – 815 с.
3. Рубчевский К. В. Социализация личности: интериоризация и социальная адаптация / К. В. Рубчевский // Общественные науки и современность. – 2003. – № 3. – С. 147-151.
4. Указ Президента України від 12 січня 2004 року № 28/2004 "Про Концепцію гуманітарного і соціального розвитку у Збройних Силах України" [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/28/2004>
5. Шапар В. Б. Психологічний тлумачний словник найсучасніших термінів / В. Б. Шапар, В. О. Олефір. – Прапор, 2009. – 672 с.
1. Kuzmenko M. D. Neuro-psychological diagnosis of mental instability of military personnel under contract to the Air Force of the Armed Forces of Ukraine / M. D. Kuzmenko // Problems of extreme crisis and psychology. Collected papers. – Iss. 11. – Kharkiv : NUTSU, 2012. – 273 p. – P. 95-103.
2. Olshanskiy D. V. Social adapting / D. V. Olshanskiy // Encyclopedic Dictionary of Philosophy. – Moscow : Sov. encyclopedia, 1989. – 815 p.
3. Rubchevskiy K. V. Socialization personality: internalization and social adaptation / K. V. Rubchevsky // Social Sciences and Modernity. – 2003. – № 3. – P. 147-151.
4. The Decree of the President of Ukraine on January 12, 2004 № 28/2004 "On the Concept of Humanities and Social Development of the Armed Forces of Ukraine" [electronic resource]. Access: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/28/2004>
5. Shapar V. B. Psychological Dictionary advanced timing / V. B. Shapar, V. A. Olefyr. – Prapor, 2009. – 672 p.

Надійшла до редколегії 21.03.14

А. Числицкая, канд. психол. наук, ст. наук. сотр.

Научно-исследовательский институт проблем военной медицины, Ирпень

М. Кузьменко, канд. психол. наук, научн. сотр.

Научно-методический центр кадровой политики Министерства обороны Украины, Киев

ОСОБЕННОСТИ СОЦИАЛИЗАЦИИ КАНДИДАТОВ НА ВОЕННУЮ СЛУЖБУ В ВООРУЖЕННЫХ СИЛАХ УКРАИНЫ

В статье рассматриваются особенности социализации кандидатов на военную службу в Вооруженных Силах Украины. Осуществляется анализ их психологического изучения, выявляются факторы, влияющие на уровень развития социализации личности.

Ключевые слова: социализация, Вооруженные Силы Украины, моральная нормативность.

O. Chyslitska, Ph. D., senior sc. assoc.

Scientific and research institute of military medicine problems, Irpin

M. Kuzmenko, Ph. D., scientific associate

Scientific and methodological Center of personnel policy of the Ministry of defence, Kyiv

PECULIARITIES OF SOCIALIZATION CANDIDATES FOR MILITARY SERVICE IN THE ARMED FORCES UKRAINE

The article discusses the features of socialization candidates for military service in the Armed Forces of Ukraine. The analysis of psychological study, identifies the factors affecting the level of socialization.

Keywords: socialization, the Armed Forces of Ukraine, moral normativity.

УДК 159.923.32

А. Чхаїдзе, асист.

Херсонський державний університет, Херсон

ДУХОВНИЙ СВІТ ОСОБИСТОСТІ ТА ДУХОВНІ ЦІННОСТІ

У статті розглянуті погляди науковців на духовний світ особистості, визначені основні духовні потреби людини, та різні погляди на духовні цінності.

Ключові слова: духовність, духовні цінності особистості.

Людина, особливо в роки юності, усе частіше задумується над життєвим шляхом, прагне ставитися до самої себе свідомо, саморозвиватися, самовиховуватися. Цей процес піднесення людини один з філософів назвав "людським самобудівництвом". Об'єкт цього будівництва – насамперед духовний світ людини.

Що ж таке духовний світ особистості? Почнемо зі слова "світ". Воно багатозначне. Тут мова йтиме про окрему сферу життя – внутрішній, духовний світ людини.

Духовний світ мислителі минулого, такі як Платон, Арістотель, часто ототожнювали з душею. Уявлення про душу характеризувалися як віра в те, що наші думки, воля, почуття, саме життя обумовлюються чимось відмінним від тіла, хоча з ним і зв'язаним. Так, Платон

порівнював тіло з кораблем, а душу – з керманічем корабля. Такі наочні образи з'являлися і пізніше: тіло-кінь, яким керує вершник-душа. Матеріальне і духовне, тіло і психіка трактувалися, таким чином, як дві самостійні засади. Ідею про нероздільність тіла і душі висунув Арістотель. Йому належить також думка про те, що душа людини - перший двигун тіла. Пізніше французький мислитель Декарт відзначав: душа зв'язана з тілом не як керманіч з кораблем, а набагато тісніше, складаючи з ним ніби одне ціле. Ця ж ідея висловлювалася й у давньоіндійській філософії [15, с. 231].

Багато пізніше, у новоєвропейській філософії, термін "душа" став уживатися для позначення внутрішнього світу людини, її самосвідомості.

Сутність духовного світу людини визначали і словом "дух". Англійський філософ Т. Гоббс указував: у найбільш загальноприйнятому значенні слово "дух" – це людський вимір, людський розум або його схильність. А схильності розуму, зауважує філософ, бувають різні: схильність до моральної неохайності ми називаємо нечистим духом, схильність до злості – злим духом, схильність до похмурості – похмурим духом; сум, викликаний думкою про нестачу своїх сил, називається занепадом духу, а хоробрість – це велич духу. Німецький філософ ХХ ст. К. Ясперс лаконічно характеризував дух як цілісність мислення, діяльності, почуття [11, с. 112].

Потім у науковий обіг увійшло поняття "духовне життя людей", що охоплює багатство людських почуттів і досягнень розуму, поєднує як засвоєння накопичених духовних цінностей, так і творче створення нових.

Людина, у якій високо розвинуте духовне життя, володіє, як правило, важливою особистісною якістю: вона набуває духовність як прагнення до висоти своїх ідеалів і помислів, що визначають спрямованість усієї діяльності. Духовність припускає наслідування гуманістичним ціннісним орієнтирам, душевність, дружелюбність у відносинах між людьми.

І навпаки, людина, у якій духовне життя мало розвинуте, бездуховна. Основа духовного життя – свідомість. Створення, збереження і поширення духовних цінностей спрямовані, як відзначено вище, на задоволення духовних потреб людей. Процес їхнього задоволення називається духовним споживанням, прилученням до духовної культури [9].

Найважливіша духовна потреба людини – у пізнанні. Про це говорили філософи різних епох. Аристотель писав: "Усі люди від природи прагнуть до знання". А французький мислитель ХVI ст. М. Монтень стверджував: "Немає прагнення більш природного, ніж прагнення до знання".

Інша найважливіша духовна потреба – естетична. Прагнення освоювати світ за законами краси, бачити гармонію в природі, у людях, глибоко відчувати музику, живопис, поезію, удосконалювати людські відносини – усе це грані єдиної естетичної потреби [8, с. 76].

Ще одна духовна потреба людини – у спілкуванні. Любов до людини, дружба, товариство – справжні людські потреби. Моральна і психологічна підтримка, увага одне до одного, співчуття, співпереживання, обмін ідеями, спільна творчість – ось деякі прояви потреби в спілкуванні.

Духовні потреби породжують види діяльності, спрямовані на їхнє задоволення. Відбувається ніби рух назустріч один одному: діяльність письменника зустрічається з діяльністю читача, діяльність актора – з діяльністю глядача, діяльність учителя – з діяльністю учня. Духовне життя суспільства немислиме без поєднання духовного виробництва і духовного споживання. Ніхто не зможе насолоджуватися музикою, яка ще не створена. Але професійний музикант буде засмучений, якщо на його концерті глядацька зала виявиться напівпорожньою. Духовні потреби, таким чином, викликають до життя ті види діяльності, які спрямовані на створення, поширення духовних цінностей і на прилучення до них. Але і самі потреби не є незмінними. Коли з'являються нові духовні цінності, виникає і потреба в прилученні до них. Нова книга, наприклад, знаходить своїх читачів. Створення духовних благ, таким чином, впливає на духовні потреби, розширює і змінює їх. А освоєння (споживання) духовних цінностей також впливає на духовні потреби, розширюючи, збагачуючи і поглиблюючи їх [7, с. 162].

Отже, у духовному житті суспільства діяльність, спрямована на створення, збереження і поширення

духовних цінностей, духовні потреби і духовне споживання є нерозривною єдністю.

Розглянемо детальніше духовне споживання. Духовні цінності найчастіше з'являються перед нами в речовинній формі (іноді говорять, що вони мають речову форму). Так, зміст літературного твору, думки й образи, створені письменником, можуть бути відбиті дрібним або великим шрифтом на сліпучо білому чи сірому папері, у м'якій чи твердій обкладинці. Книга – це цінність духовна, але в той же час річ, предмет.

Коли споживаються матеріальні блага, то конкретна матеріальна цінність (дана річ) припиняє своє існування. Наприклад, зношені одяг і взуття вже не існують як цінності, обумовлені їх призначенням. Духовні цінності, як правило, можуть використовуватися багаторазово і багатьма людьми протягом тривалого часу. У тих випадках, коли здобуток може бути відтворено (книги, ноти тощо), загибель однієї речі – носія духовної цінності – не веде до зникнення самої духовної цінності. Споживання (використання) унікальної картини в художньому музеї ніяк не впливає на її речовинну форму, якщо дотримуються оптимальні фізичні умови її збереження (температура повітря, вологість тощо). Більше того, цінність духовних продуктів у процесі їхнього споживання все більшою кількістю людей, як правило, зростає [14, с. 98].

Духовні цінності, що виступають предметом споживання, у процесі задоволення духовних потреб не зникають, а збагачують духовний світ людини, стають її приналежністю. Така перша особливість духовного споживання.

Друга особливість полягає в тому, що процес духовного споживання є певною мірою і процесом духовного виробництва. Сприйняття духовних цінностей носить творчий характер. Кожен по-своєму осмислює зміст літературного твору, сприйняття музичного добутку породжує власні образи і почуття. Будь-яка людина переживає духовні цінності через призму власного досвіду, але завжди це творча робота душі і розуму людини [2, с. 256].

Сказане вище дозволяє нам зробити висновок про те, що духовне споживання – це особливий вид діяльності, і, отже, він має свою спрямованість, вимагає певних зусиль, використання відповідних засобів.

Спрямованість духовного споживання визначається суспільними умовами і духовними запитами людини. Одна шукає книги, що спонукають міркувати про зміст людського життя, інша не виходить за межі пригідницької літератури. Одна вчитується в опис природи, інша пропускає ці сторінки. Одній потрібна серйозна музика, іншій тільки розважальний жанр.

У процесі духовного споживання засобами досягнення мети виступають, з одного боку, матеріальні можливості, з іншого боку – відповідні знання і навички. Щоб прочитати книгу, потрібно мати можливість одержати її в бібліотеці чи купити. Щоб слухати музику, треба або потрапити в концертний зал, або володіти записами і технічними пристроями, що дозволяють відтворювати звучання. У даному випадку магнітофон – це один із засобів задоволення потреби в музиці. Але, з іншого боку, піднятися до вершин духовної культури не можна без знань про літературу і мистецтво, про письменників і художників, про виразні засоби і способи їхнього використання, без навичок дивитися і бачити, слухати і чути, читати і розуміти. Рівень освіти і загальної культури особистості безпосередньо впливає на споживання духовних цінностей [6].

Наукові дослідження дозволили зробити висновок: чим вища культура людини, тим більше засобів із сімейного бюджету вона прагне виділити на задоволення духовних потреб (купування книг, компакт-дисків, підписку на жур-

нали, відвідування театрів тощо), тим більше вільного часу витрачає на самоосвіту, читання художньої літератури й інші види духовного споживання і творчості.

Але справа не тільки в кількісних показниках (витратах коштів і часу), головне - якісна характеристика духовного споживання. Можна за допомогою сучасної звуко-відтворюючої техніки насолоджуватися шедеврами світової музичної творчості, але та ж апаратура може відтворювати примітивні добушки, цінність яких сумнівна. З програми телевізійних передач можна вибрати спектаклі за участю великих акторів сучасності. Але хтось дивиться тільки спортивні змагання, а хтось годинами сидить біля телевізора і дивиться все підряд. Отже, споживання духовних цінностей залежить насамперед від суб'єкта цієї діяльності, від його духовних запитів [5].

У багатьох випадках на духовне споживання дуже впливає мода. Модними можуть стати ті чи інші книги, театральні спектаклі, вірші і пісні.

Дослідження соціологів у 1960-80-х рр. показали, що за кілька десятиліть відбулося зрушення в структурі культурної діяльності людей. Значно зросло споживання культури "у домашніх умовах" (індивідуально організовані форми культурної діяльності) у порівнянні з відвідуванням установ культури (суспільно організованими формами). Ріс чисельність книг в особистих бібліотеках у порівнянні з бібліотечними установами, збільшилася кількість фільмів і спектаклів, переглянутих по телевізору [4].

Духовна діяльність людей різноманітна, у кожного широкий вибір її форм і видів. Така діяльність може стати його професією: він буде вченим чи письменником, актором чи художником, вчителем чи бібліотекарем, екскурсоводом чи журналістом. Він може прилучитися до аматорської духовної творчості, беручи участь у народному театрі, літературному об'єднанні, створенні народного музею, конкурсах художньої самодіяльності. А головне – кожний спілкується з книгою, музикою, театром і кіно, і від того, яким цінностям людина віддає перевагу, багато в чому залежить, якою є вона сама.

До духовних цінностей відносяться суспільні ідеали, установки і оцінки, нормативи та заборони, цілі і проекти, еталони і стандарти, принципи дії, виражені у формі нормативних уявлень про благо, добро і зло, прекрасне і потворне, справедливе і несправедливе, правомірне та неправомірне, про сенс історії та призначення людини тощо. Якщо предметні цінності виступають як об'єкти потреб та інтересів людини, то цінності свідомості виконують двояку функцію: вони суть самостійної сфери цінностей і підстав, критерій оцінки предметних цінностей [1, с. 75].

Людська духовність включає в себе три основні початки: пізнавальне, моральне та естетичне. Їм відповідають три типи духовних творців: мудрець (знаючий), праведник (святий) і художник. Серцевиною цих начал є моральність. Якщо знання дає нам істину і вказує шлях, то моральне начало припускає здатність і потребу людини вийти за межі свого егоїстичного "я" і діяльно стверджувати добро [3, с. 52].

Особливістю духовних цінностей є те, що вони володіють не утилітарним і не інструментальним характером: вони не служать ні для чого іншого, навпаки, все інше підпорядковане, набуває сенс лише в контексті з вищими цінностями, у зв'язку із затвердженням їх. Особливістю вищих цінностей виступає також і те, що вони складають стрижень культури певного народу, фундаментальні відносини і потреби людей: загальнолюдські (світ, життя людства), цінності спілкування (дружба, любов, довіра, сім'я), соціальні цінності (уявлення про соціальну справедливість, свободу, права людини і т. п.), цінності стилю життя, самоствердження особис-

тості. Вищі цінності реалізуються в нескінченному безлічі ситуацій вибору [12, с. 305].

Таким чином, поняття цінностей нерозривно з духовним світом особистості. Якщо розум, раціональність, знання складають найважливіші компоненти свідомості, без яких доцільна діяльність людини неможлива, то духовність, формуючись на цій основі, відноситься до тих цінностей, які пов'язані з сенсом життя людини, так чи інакше вирішальним питанням про вибір свого життєвого шляху, цілей і сенсу своєї діяльності і засобів їх досягнення [10, с. 36].

Духовні цінності – це своєрідний духовний капітал людства, накопичений за тисячоліття, який не тільки не знецінюється, але, і як правило, зростає. Природа духовних цінностей досліджується в аксеології, тобто в теорії цінностей, яка встановлює співвідношення цінностей зі світом реальностей людського життя. Йдеться насамперед про моральні і естетичні цінності. Вони по праву вважаються вищими, бо багато в чому визначають поведінку людини в інших системах цінностей [13, с. 115].

Дослідження духовності у контексті психології особистості передбачає вибір одиниці аналізу цього феномену. Як засвідчив теоретичний аналіз сутності духовності як особистісного утворення, такою одиницею можуть слугувати ціннісні орієнтації, які безпосередньо чи опосередковано пов'язані з моральністю. Внутрішні моральні інстанції особистості є тим еталоном, за допомогою якого можна визначити наявність і ступінь розвинутості духовності в людини. Чим тісніше пов'язаний зміст ціннісних орієнтацій з моральністю, чим вагомішим у них є зв'язок із категорією добра, справедливості, тим вищим може бути рівень духовності. І навпаки: відсутність такого зв'язку – свідчення бездуховності.

Список використаних джерел

1. Белорусов С. А. Психология духовности, веры и религии / С. А. Белорусов. – Интернет-ресурс, Академия психологии. Библиотека, 2005. – 156 с.
2. Боришевський М. Й. Дорога до себе: Від основ суб'єктності до вершин духовності: монографія / М. Й. Боришевський. – К.: Академвидав, 2010. – 416 с.
3. Братусь Б. С. Начало Христианской психологии: Учебное пособие для вузов / Б. С. Братусь. – М., 1995. – 269 с.
4. Винницький О. Церква і духовне буття / Духовні скарби українського народу в житті молоді / О. Винницький. – Тернопіль: МП "Чумацький шлях", 1994. – С. 62-64.
5. Гегель Г. В. Ф. Энциклопедия философских наук / Г. В. Ф. Гегель. – М., 1977. – Т. 3, с. 85.
6. Дудар Н. Релігійність молоді / Н. Дудар // Людина і світ. – 1999. – № 9. – С. 42-44.
7. Духовність українства / За ред. Ю. М. Білодіда та С. П. Щерби. – Житомир, 1998. – 360 с.
8. Зелінченко А. Психология духовности / А. Зелінченко. – М.: Изд-во Трансперсонального института, 1996. – 213 с.
9. Колісник О. Духовний саморозвиток особистості / О. Колісник // Соціальна психологія. – 2006. – № 1 (15).
10. Лукрецій Кар Т. О природе вещей / Т. Лукреций Кар. – М.: Худож. лит., 1983. – 365 с.
11. Огородник І. В. Українська філософія в іменах: Навчальний посібник / І. В. Огородник, М. Ю. Русин. – К.: Либідь, 1997. – 327 с.
12. Пролев С. Духовность и бытие человека. – К., 1992. – 456 с.
13. Рассел Б. Сущность религии. Психология религиозного мистицизма. – Рукопис, 2001. – 230 с.
14. Савчин М. Духовний потенціал особистості. – Івано-Франківськ: Плай, 2001. – 240 с.
15. Федів Ю. А. Історія Української філософії / Ю. А. Федів, Н. Г. Мозков. – К.: Україна, 2001. – 510 с.
1. Belorusev S. A. Psychology of spirituality, faith and religion / S. A. Belorusev. – [Internet resource]: Academy of Psychology. Library. – 2005. – 156 p.
2. Boryshevskyi M. J. The road to self: subjectivity from the base to the heights of spirituality: monograph / M. J. Boryshevskyi. – K.: Akademvydav, 2010. – 416 p.
3. Bratus B. S. Beginning of Cristian Psychology: Textbook for Universities / B. S. Bratus. – M., 1995. – 269 p.
4. Vynnytskyi A. Church and spiritual life / Spiritual treasures of the Ukrainian people in the lives of young people / O. Vynnytskyi. – Ternopol: MP "Chumatskyi Shlyach", 1994. – P. 62-64.

5. Hegel G. W. F. Encyclopedia of Philosophy / G. W. F. Hegel. – M., 1977. – Vol. 3, p. 85.
6. Dudar N. Religiosity of Youth / N. Dudar // The man and the world. – 1999. – № 9. – P. 42-44.
7. Spirituality of Ukrainians / Ed. by Y. M. Bilodid, S. P. Scherba. – Zhitomir, 1998. – 360 p.
8. Zelynenko A. Psychology of spirituality / A. Zelynenko. – Moscow : Publishing the Transpersonal Institute, 1996. – 213 p.
9. Kolesnik A. Spiritual self-development of identity / A. Kolesnik // Social Psychology. – 2006. – № 1(15).
10. Lucretius Carus T. About the Nature of Things / T. Lucretius Carus. – Moscow : Hudozestvennaya literatura, 1983. – 365 p.

11. Ogorodnick I.V. Ukrainian philosophy names: Manual / I. V. Ogorodnick, M. Rusin. – K. : Lybed, 1997. – 327 p.
12. Proleev S. Spirituality and Genesis of man. – K., 1992. – 456 p.
13. Russell B. Essence of religion. Psychology of religious mysticism. – Ruckopys, 2001. – 230 p.
14. Savchin M. The spiritual potential of the individual. – Ivano-Frankivsk : Play, 2001. – 240 p.
15. Fediv A. History of Ukrainian philosophy / Y. A. Fediv, N. G. Mozkov. – Kyiv : Ukraine, 2001. – 510 p.

Надійшла до редколегії 06.02.14

A. Чхайдзе, ассист.
Херсонский государственный университет, Херсон

ДУХОВНЫЙ МИР ЛИЧНОСТИ И ДУХОВНЫЕ ЦЕННОСТИ

В статье рассмотрены взгляды ученых на духовный мир личности, определены основные духовные потребности человека, и разные взгляды на духовные ценности.

Ключевые слова: духовность, духовные ценности личности.

A. Chhaidze, assist.
Kherson State University, Kherson

THE SPIRITUAL WORLD OF THE INDIVIDUAL AND SPIRITUAL VALUES

The article describes the views of scientists on the inner world of the individual, certain basic human spiritual needs, and different views on moral values.

Keywords: spiritual, moral values.

УДК 378:316.614

Г. Шавиро, асп.
Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, Київ

ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ САМОРЕГУЛЯЦІЇ ПОВЕДІНКИ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ В ПРОЦЕСІ СОЦІАЛІЗАЦІЇ

В статті теоретично проаналізовано та емпірично досліджено психологічні особливості саморегуляції поведінки студентів. Представлено результати експертного опитування викладачів вищих навчальних закладів.

Ключові слова: саморегуляція, експертне опитування, чинники саморегуляції, студенти.

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку українського суспільства, в процесі реорганізації освітньої галузі, помітно активізувалася увага до проблеми саморегуляції власної активності молоддю. Оскільки протягом навчання у вищому навчальному закладі (ВНЗ) у молодих людей відбувається адаптація до нових вимог навчально-професійної діяльності, формування системи ціннісних орієнтацій, спрямованості, актуалізується потреба в професійних знаннях, навичках та вміннях, внутрішньої мотивації діяльності, освоєння нової соціальної ролі фахівця, тобто соціалізація особистості. Тому питання визначення психологічних чинників саморегуляції як фактору успішної соціалізації особистості у студентському середовищі є особливо важливим.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У наукових джерелах саморегуляцію визначають як психічний механізм забезпечення активності особистості у відповідності з вимогами оточуючого середовища. Саморегуляція є складним багатоконтактним процесом, який підпорядкований меті та завданням діяльності, а також регулюється певними механізмами та проявляється під час активності особистості. Дослідженням різних її аспектів, рівнів, функцій, механізмів на різних вікових етапах розвитку особистості, в процесі діяльності займалися (К. М. Гуревич, Б. М. Теплов, Л. І. Божович, С. Л. Рубінштейн, Б. Ф. Ломов, О. О. Конопкін, В. І. Моросанова, О. К. Осніцький, Ю. О. Міславський, Н. О. Кіселевська, К. В. Злоказов, М. Й. Боришевський, Т. В. Кириченко, І. В. Петренко, О. П. Макаревич та ін.).

Теоретичний аналіз літератури свідчить про те, що питання саморегуляції поведінки студентської молоді ґрунтується на загальних положеннях про студентство як особливу соціально-психологічну та вікову категорію

С. І. Архангельського, А. А. Бодальова, Н. Ф. Головатого, Р. Р. Сатієва, М. П. Плужина, Ю. С. Семенова, І. П. Задорожної та ін. Проте, враховуючи вікові, соціальні та інші особливості сучасного студентства, акцент роботи з ними повинен ставитися не лише на розвиток певних, зокрема професійних, знань, умінь та навичок особистості, а і на формування у них саморегуляції.

Мета статті полягає в теоретичному обґрунтуванні психологічних чинників саморегуляції поведінки студентів, їх експертному дослідженні для визначення складових психологічного компоненту саморегуляції та їх оптимального рівня розвитку для успішної активності в процесі соціалізації особистості.

Виклад основного матеріалу. Саморегуляція є провідним процесом будь-якого виду активності та життєдіяльності особистості, оскільки вона забезпечує відповідність діяльності її предмету, завданням, умовам, засобам та методам реалізації. Саморегуляція здійснюється як єдиний процес, який забезпечує мобілізацію та інтеграцію психологічних особливостей особистості сучасного студента.

Згідно з метою сформульовано наступні *завдання*:

- 1) на основі теоретичного аналізу проблеми обґрунтувати психічний компонент саморегуляції поведінки студентів, складовими якого виступають психологічні чинники;
- 2) методом експертного опитування дослідити психічний компонент саморегуляції поведінки студентів;
- 3) визначити складові чинники психічного компоненту саморегуляції та їх оптимальний рівень розвитку для успішної активності студентів.

Перше завдання реалізовувалось шляхом аналізу теоретичних підходів до проблеми саморегуляції студентів у психологічній науці, який показав, що студентство виступає спільністю людей, які систематично ово-

лодівають професійними знаннями та уміннями, характеризуються професійною спрямованістю та сформованим відношенням до майбутньої професії. Від інших спільнот студентство відрізняється більш високим освітнім рівнем, рівнем розвитку пізнавальних процесів, пізнавальною та навчальною мотивацією, емоційно-вольових якостей, гнучкою системою цінностей, соціальною активністю, поєднанням особистісної та інтелектуальної зрілості тощо [2].

Зокрема Ю. В. Мосаєв та М. А. Аніщенко зазначають, що студентство – це особлива соціальна група, яка формується з різних прошарків суспільства та характеризується особливими умовами життя, праці, побуту, суспільною поведінкою та психологією, для якої набуття знань і підготовка себе для майбутньої роботи в суспільстві є головним і, здебільшого, єдиним заняттям [4]. За своїм суспільним положенням студентська молодь стоїть ближче до інтелігенції, є її своєрідним резервом, призначення якого в майбутньому стати висококваліфікованим фахівцем у різних професійних сферах [3].

Так, на думку російського дослідника І. П. Подласого, саме під час навчання у вищій школі відбувається формування системи цінностей та ціннісних орієнтацій, підвищується самосвідомість, триває активна реалізація своїх сподівань, осмислення майбутнього [5]. Також відбувається формування свідомих мотивів поведінки, стверджуються моральні норми та духовні уподобання, етичні переконання, питання сенсу життя, любові, відповідальності, самостійності, свободи та ін.

Навчальна діяльність у вузі є складною системою взаємозв'язків, відношень, станів та ін., в якій провідне місце займає самоуправління та саморегуляція діяльності. Л. Г. Дика зазначає, що високий рівень регуляції функціональних станів та ефективність діяльності корелюють зі здібністю суб'єкта долати труднощі та розвиватися як особистість і фахівець, що вказує на взаємозв'язок саморегуляції та індивідуальних особливостей особистості [1]. Чим вище професійний рівень та особистісні якості, тим ефективніше регуляція функціональних станів.

Інший дослідник проблем юнацького віку Н. Ф. Шевченко доводить, що вольова саморегуляція в цьому віці є регуляцією більш свідомими, опосередкованими знаннями про зовнішній світ, про цінності й можливості, на основі яких здійснюється поведінка та оцінюються наслідки власної активності [8]. Характеризується вона тим, що основним її механізмом виступає самостимуляція, що забезпечує мобілізацію особистістю власних можливостей для подолання труднощів, які виникають в процесі навчально-виховної діяльності студентів.

У студентському віці виникають різноманітні емоційні переживання та емоції, розуміння та уміння їх регулювати дозволяє студентам поліпшувати ефективність навчальної діяльності, уникати стресових ситуацій або пом'якшувати їх дію. Психічні стани визначають успішність діяльності студентів, їхнє фізичне та психічне здоров'я.

Протягом навчання у ВНЗ у молоді відбувається інтенсивне формування ціннісно-сислової сфери. Мотивація студентів виступає як складний психологічний механізм у сфері навчально-професійної діяльності, за допомогою якого формуються особистісні відношення до праці, до професії, до інших людей тощо. За допомогою мотивації відбувається визначення потенційних можливостей студентів, формування та розвиток фахівця в професійному відношенні, формування активності чи пасивності відносно майбутньої професії. Мотиваційні характеристики не виступають ізольовано. Вони, на думку Е. С. Чугунової, формуються у взаємозв'язку з особистісними та інтелектуальними характеристиками

та перетворюються в поведінці в єдиний психологічний механізм [6].

У процесі оволодіння професійними знаннями та уміннями у студентів формується та розвивається професійна спрямованість, що виражається в професійних інтересах, бажанні пізнати більше та досягти успіхів у майбутній професійній діяльності, підвищенні особистісних рис та якостей, таких як відповідальність, активність, цілеспрямованість, рішучість, наполегливість.

Складові елементи спрямованості є основою процесу формування ціннісної системи, яка виступає підґрунтям зародження цілей активності студентської молоді. Також під впливом ціннісних орієнтацій формується мета діяльності, тобто студенти починають уявляти кінцевий результат навчання, майбутню професію та роботу. На думку багатьох дослідників, одним із найбільш важливих чинників процесу соціалізації, який відбувається в студентському віці є формування ціннісної сфери студентів.

У процесі соціалізації молодь стає повноправним членом суспільства, формується система духовності. Це відбувається під впливом студентського середовища, їхньої культури, процесу навчання, виховання і самовиховання [7]. Оптимальне поєднання цих факторів обумовлює успішність процесу соціалізації.

Також важливим чинником успішної саморегуляції поведінки студентів можна назвати рефлексію, яка залежить від розвитку здатності до самопізнання, самоаналізу, уміння критично оцінювати власні дії. Завдяки розвитку рефлексивних якостей у студентів з'являється бажання відчувати та регулювати професійне навчання, аналізувати власні досягнення, моделювати поведінку та діяльність відповідно до мети та інтересів, мотивів та попереднього досвіду. Таким чином, рефлексія студентів сприяє формуванню уміння приймати рішення та нести за них відповідальність, усвідомленню власних цінностей, інтересів, мотивів поведінки, тобто внутрішньо скеровує їх діяльність.

Необхідно мати на увазі, що психологічні чинники саморегуляції поведінки студентів пов'язані зі специфікою особистісного розвитку в цьому віці, особливостями міжособистісних стосунків та навчально-виховного процесу у вищому навчальному закладі.

На основі теоретичного аналізу наукової літератури з означеної проблематики можна виділити наступні психологічні чинники саморегуляції поведінки студентської молоді: пізнавальна сфера (пізнавальні психічні процеси), індивідуально-типологічна сфера (темперамент, характер, здібності), емоційно-вольова сфера (почуття, емоції, переживання, вольові якості, вольова регуляція), ціннісно-смілова сфера (спрямованість, мотивація, система цінностей), духовна сфера (моральні якості, духовність, релігійні уподобання), рефлексивна сфера (самопізнання, самоконтроль, самоаналіз).

Друге і третє завдання реалізувалися через здійснення емпіричного дослідження, а саме експертного опитування викладачів вищих навчальних закладів. У дослідженні взяли участь 50 викладачів Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка (викладачі кафедри психології та кафедри педагогічної майстерності), Полтавської державної аграрної академії (викладачі кафедри екології та ботаніки та кафедри селекції, насінництва і генетики) та Полтавського університету економіки і торгівлі (викладачі кафедри математичного моделювання та соціальної інформатики та кафедри менеджменту організацій та зовнішньоекономічної діяльності). Вони виступили в ролі експертів, що працюють зі студентами та можуть оцінити саморегуляцію їхньої поведінки на основі спостереження.

Для визначення психологічних чинників психічного компоненту саморегуляції та їх оптимального рівня розвитку для успішної активності студентів нами був розроблений опитувальник, який містив в собі контрольні переліки не лише психологічних, а і соціальних чинників саморегуляції. Так, перелік складався з 41 чинника пізнавальної, індивідуально-типологічної, емоційно-вольової, ціннісно-сислової, духовної, рефлексивної, а також суспільно-соціальної сфер особистості, які були розташовані у випадковому порядку. Викладачам було запропоновано: 1) виділити ті конструкти, які, на їх думку, повинні бути сформовані у студентів для успішної саморегуляції поведінки; 2) оцінити за

10-бальною шкалою рівень їх впливу на успішність саморегуляції поведінки студентів.

Первинні дані були занесені до матриці даних, яка підлягала кількісному та якісному аналізу. В результаті чого ми виділили конструкти, які, на думку експертів, не впливають на процес саморегуляції поведінки студентів. Після цього нами був проведений узагальнюючий аналіз, в процесі якого ми об'єднали оцінки експертів та розподілили їх на три рівні – низький, середній та високий. Так, оцінку в 1-4 бали ми віднесли до низького, 5-7 балів – до середнього, а 8-10 балів – до високого рівня впливу конструктів на саморегуляцію. Аналіз рівнів впливу психологічних чинників на успішність саморегуляції поведінки студентів представлений у табл. 1.

Таблиця 1

Аналіз рівнів впливу психологічних чинників на успішність саморегуляції поведінки студентів

Чинники саморегуляції	Рівні впливу (у %)			
	не впливає	низький	середній	високий
Самооцінка	10	4	44	42
Рівень домагань	34	4	26	36
Самоконтроль	2	8	18	72
Умови життєдіяльності	36	8	36	18
Емоційність	34	14	46	6
Моральні якості	24	4	16	56
Норми і правила поведінки	28	2	24	46
Статус у колективі	28	10	28	34
Рефлексія	34	2	30	34
Система ціннісних орієнтацій	22	2	28	48
Мотивація поведінки та діяльності	22	10	32	36
Соціальні очікування	48	12	24	16
Потреби особистості	34	10	32	24
Соціальна ситуація	42	12	28	18
Досвід особистості	22	12	36	30
Проф. знання, навички та вміння	30	8	26	36
Ідеали особистості	26	6	40	28
Спрямованість особистості	28	2	30	40
Комунікативні якості	26	8	26	40
Вольова регуляція	22	2	24	52
Образ Я	36	10	28	26
Рівень інтелекту	26	4	24	46
Сприймання	26	6	32	36
Мова	32	4	26	38
Пам'ять	34	4	20	42
Мислення	16	6	20	58
Уява	36	0	30	34
Увага	24	6	20	50
Відчуття	38	4	20	38
Сангвінік	36	6	16	42
Холерик	58	8	24	10
Флегматик	54	12	26	8
Меланхолік	66	14	16	4
Активність	22	4	28	46
Відповідальність	12	6	20	62
Рішучість	22	10	24	44
Впевненість в собі	16	6	28	50
Наполегливість	20	12	22	46
Оптимізм	22	10	26	42
Цілеспрямованість	12	6	24	58
Самокритичність	16	2	40	42

Результати аналізу свідчать про те, що всі майже всі конструкти у достатньо високій мірі впливають на успішність саморегуляції. Проте є такі чинники, які були виділені експертами як не важливі, такі, що не впливають на процес і результат саморегуляції або не є психологічними чинниками саморегуляції. Отримані результати дозволили виокремити групу "не психологічних чинників", до якої були включені: умови життєдіяльності – 36 % опитаних викладачів вважають, що цей чинник не впливає на поведінку студентів; 37 % виділили рівень розвитку уяви та відчуттів як не важливий конструкт для саморегуляції; соціальні

очікування обрали 48 %; соціальну ситуацію – 42 % опитаних; образ "Я" – 36 % та потреби особистості – 34 % опитаних експертів вважають не важливими для саморегуляції поведінки молоді.

Середній рівень впливу мають емоційність та ідеали особистості – відповідно 46 % та 40 % респондентів, тобто можна сказати, що емоційність та ідеали студентів не дуже впливають на регуляцію власної поведінки, але мають певне значення для її реалізації.

Деякі чинники саморегуляції були відмічені респондентами як такі, що впливають на саморегуляцію поведінки

нки та мають як середній, так і високий рівень впливу, тобто вони набрали приблизно однаковий відсоток виборів респондентів. Так самооцінку, що є важливою для саморегуляції на середньому та на високому рівні обрали 44 % та 42 % респондентів відповідно; мотивацію поведінки та діяльності – 32% та 36 % респондентів; досвід особистості – 36 % та 30 % респондентів; рівень розвитку сприймання – 32 % та 36 % респондентів; самокритичність – 40 % та 42 % респондентів відповідно.

У списку чинників ми зазначили чотири типи темпераменту і, аналізуючи їх, ми помітили цікавий факт. Більше 50% експертів вважають, що на саморегуляцію поведінки студентів не впливають типи темпераменту холерик, флегматик та меланхолік. Проте 42 % респондентів вважають, що у студентів, у яких переважає тип темпераменту сангвінік, більш успішна саморегуляція поведінки.

Також до списку був включений блокіндивідуальних якостей, рис особистості, які в залежності від наявності та розвитку складають індивідуальний стиль саморегуляції. Ці якості були визначені експертами як такі, що впливають на високому рівні на саморегуляцію поведінки студентів. Так, високий рівень впливу має активність (46 %), відповідальність (62 %), рішучість (44 %), впевненість у собі (50 %), наполегливість (46 %), оптимізм (42 %), цілеспрямованість (58 %) та самокритичність (42 %). Отже, можна сказати, що індивідуальний стиль саморегуляції, тобто набір індивідуальних особливостей студентів, є вагомим психологічним чинником саморегуляції поведінки та має бути досліджений у поєднанні з іншими психологічними чинниками.

Найбільш високі відсотки виборів респондентів крім індивідуальних якостей набрали самоконтроль (72 %), моральні якості (56 %), норми і правила поведінки (46 %), система ціннісних орієнтацій (48 %), спрямованість особистості (40 %), комунікативні якості (40 %), вольова регуляція (52 %), рівень інтелекту (46 %), рівень розвитку пам'яті (42 %), мислення (58 %) та уваги (50 %). Тобто більшість викладачів вважають, що ці компоненти найбільше впливають на саморегуляцію поведінки студентської молоді та є її психологічними чинниками.

На основі отриманих даних було сформовано програму констатуючого експерименту, яка включала в себе дослідження стилів саморегуляції, рівня розвитку пізнавальних процесів, ціннісно-сислової та вольової сфер студентів, рівень розвитку їх комунікативних та моральних якостей, самоконтроль та спрямованість.

Висновки. Таким чином, на основі теоретичного аналізу з'ясовано наступні психологічні чинники саморегуляції поведінки студентської молоді: пізнавальна сфера (пізнавальні психічні процеси), індивідуально-типологічна сфера (темперамент, характер, здібності), емоційно-вольова сфера (почуття, емоції, переживання, вольові якості, вольова регуляція), ціннісно-сислова сфера (спрямованість, мотивація, система цінностей), духовна сфера (моральні якості, духовність, релігійні уподобання), рефлексивна сфера (самопізнання, самоконтроль, самоаналіз).

У результаті експертного опитування припущення щодо психологічних чинників було доведено вибором відповідних компонентів саморегуляції. Результати аналізу свідчать про те, що всі майже всі конструкти у достатньо високій мірі впливають на успішність саморегуляції. Найбільш високі відсотки виборів респондентів, набрали індивідуальні якості (більше 40 %), самоконтроль (72 %), моральні якості (56 %), норми і правила поведінки (46 %), система ціннісних орієнтацій (48 %), спрямованість особистості (40 %), комунікативні якості

(40 %), вольова регуляція (52 %), рівень інтелекту (46 %), рівень розвитку пам'яті (42 %), мислення (58 %) та уваги (50 %). Отже, більшість викладачів вважають, що ці компоненти найбільше впливають на саморегуляцію поведінки студентської молоді та є її психологічними чинниками.

Перспективи досліджень у даному напрямку полягають у проведенні констатуючого дослідження психологічних чинників саморегуляції поведінки студентів вищих навчальних закладів, в основу якого були покладені дані експертного опитування викладачів. На основі отриманих результатів з метою підвищення рівня успішності саморегуляції та ефективності професійного навчання буде складена програма формування оптимального стилю саморегуляції, в основу якої будуть покладені такі чинники, як система цінностей та ціннісних орієнтацій, мотивація діяльності, комунікативні, моральні якості, самоконтроль та вольова організація студентів.

Список використаних джерел

1. Дикая Л. Г. Системная детерминация саморегуляции психического состояния человека / Л. Г. Дикая // Труды Института психологии РАН. – 1997. – Т. 2. – С. 191-199.
2. Киселевская Н. А. Стили саморегуляции учебной деятельности и их формирование у студентов вуза: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / Н. А. Киселевская. – Иркутск, 2005. – 148 с.
3. Корнієнко І. О. Особливості саморегуляції поведінки особистості студента у ситуації неуспіху / І. О. Корнієнко // Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В. О. Сухомлинського. Серія Психологічні науки, вип. 4. – Миколаїв: Іліон, 2010. – 313 с. – Т. 2. – С. 104-108.
4. Мосаєв Ю. В. Концепція оптимізації виховної роботи в студентському гуртожитку / Ю. В. Мосаєв, М. А. Аніщенко // Збірник наукових праць Бердянського державного педагогічного університету (Педагогічні науки). – Бердянськ: БДПУ, 2012. – № 2. – С. 348. – С. 201-206.
5. Подласый И. П. Педагогика: учебник / И. П. Подласый. – М.: Высш. образование, 2006. – 540 с.
6. Ренке С. О. Мотиваційна регуляція процесу становлення професійного образу Я студентів ВНЗ / С. О. Ренке // Теоретичні і прикладні проблеми психології: 36. наук. праць. СХУ ім. В. Даля. – Луганськ, 2009. – Вип. 2 (22). – С. 25-33.
7. Целякова О. М. Духовність і ціннісні орієнтації студентської молоді України в трансформаційному суспільстві / О. М. Целякова // Гуманітарний вісник ЗДІА. – Запоріжжя: ЗДІА, 2009. – Вип. 38. – С. 222-233.
8. Шевченко Н. Ф. Розвиток емоційно-вольової саморегуляції студентів в умовах вищого навчального закладу / Н. Ф. Шевченко // Педагогічні науки: теорія, історія інноваційні технології. – 2010, № 1 (3). – С. 270-280.
1. Dykaya L. System determination of mental state self-regulation / L. G. Dykaya // Proceedings of the Institute of Psychology RAS. – 1997. – Т. 2. – P. 191-199.
2. Kiselevskaya N. A. Style of self-learning activities and their formation at high school students: PhD thesis: 19.00.07 / N. A. Kiselevskaya. – Irkutsk, 2005. – 148 p.
3. Kornienko I. O. Features of behavior's self-regulation of the individual student in a situation of failure / I. O. Kornienko // Scientific Bulletin of Sukhomlinskiy State University of Mykolayiv. Psychological Science Series, vol. 4. – Mykolayiv: Ilion, 2010. – 313 p. – Т. 2. – P. 104-108.
4. Mosayev Y. The concept of optimization of educational work in student's hostels / Y. V. Mosayev, M. A. Anischenko // Proceedings of Berdyansk State Pedagogical University (Teaching Science). – Berdyansk: BDP, 2012. – № 2. – 348 p. – P. 201-206.
5. Podlasyi I. P. Pedagogy: Tutorial / I. P. Podlasyi. – M.: Vysshe obrazovanie, 2006. – 540 p.
6. Renca S. Motivational regulation of the process of becoming a professional image of the university students / S. Renca // Theoretical and applied problems of psychology: Coll. sciences. works. of Dal East Ukrainian National University. – Lugansk, 2009. – Vol. 2(22). – P. 25-33.
7. Tselyakova A. Spirituality and value orientation of student youth in Ukraine transformational society / O. M. Tselyakova // Humanitarian Bulletin ZDIA. – Zaporozhye: ZDIA, 2009. – Vol. 38. – P. 222-233.
8. Shevchenko N. F. Development of emotional and volitional self-regulation of students in a higher education institution / N. F. Shevchenko // Teaching Science: Theory, History, Innovative technologies. – 2010, № 1(3). – P. 270-280.

Надійшла до редколегії 13.10.13ї

А. Шавиро, асп.
Институт психологии имени Г. С. Костюка НАПН Украины, Киев

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ САМОРЕГУЛЯЦИИ ПОВЕДЕНИЯ СТУДЕНЧЕСКОЙ МОЛОДЕЖИ В ПРОЦЕССЕ СОЦИАЛИЗАЦИИ

В статье теоретически проанализировано и эмпирически исследовано психологические особенности саморегуляции поведения студентов. Представлено результаты экспертного опроса преподавателей высших учебных заведений.

Ключевые слова: саморегуляция, экспертный опрос, факторы саморегуляции, студенты.

A. Shavyro, postgraduate
G. S. Kostyuk Institute of Psychology NAPS of Ukraine, Kyiv

PSYCHOLOGICAL FACTORS OF STUDENTS' SELF-REGULATION IN THE PROCESS OF SOCIALIZATION

In the article is analyzed theoretically and empirically the psychological features of self-regulation of conduct of students. In the article is presented the results of the expert poll of teachers of higher educational institutions.

Keywords: self-regulation, expert poll, factors of self-regulation, students.

УДК 159.955

Ю. Швалб, д-р психол. наук, проф.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

ПСИХОЛОГІЧНІ ФОРМИ УСВІДОМЛЕННЯ МАЙБУТНЬОГО

Стаття присвячена метатеоретичному аналізу закономірностей формування образу майбутнього на рівні індивіда, суб'єкта та особистості.

Ключові слова: майбутнє, мислення, репрезентації, суб'єктність.

Факт належності мислення до числа базових компонентів свідомості ні в кого не викликає сумнівів. Більше того, добре відомі філософські та логіко-психологічні спроби ототожнення мислення і свідомості [1]. При цьому мислення, на відміну від інших процесів, має "суворі правила освіти і перетворення одиниць вираження і закони ... все те, що Аристотель називав словом "логос" – всі власне логічні правила освіти і перетворення знакових форм міркувань, всі математичні оперативні системи, всі формальні й формалізовані фрагменти наукових теорій, всі науково-предметні "закони" і "закономірності", всі схеми ідеальних об'єктів, що детермінують процес Мислення, всі онтологічні схеми і картини, всі категорії, алгоритми та інші форми операціоналізації процесів Мислення" [5, с. 289]. Розгортаючи це положення, Г. П. Щедровицький вказує, що мислення формалізується, об'єктивується, відривається від рефлексії комунікативних ситуацій та мислєдії і "стає особливою мисленнєвою діяльністю з розгортання чистих форм Мислення, свого роду виробництвом знаково-знаннєвих форм, змістовних, але таких, що не мають смислового зв'язку з ситуаціями Мислє-Комунікації і практичної мислєдії" [4, с. 291].

Відокремлення мислення, звичайно ж, відбувається в результаті розриву рефлексивних зв'язків, однак можливість відокремлення воно містить у самому собі. Якщо ми приймаємо положення, що мислення оперує зі знаковими заступниками (репрезентантами) реальних об'єктів, то ми повинні враховувати наступне: 1) побудована модель об'єкта для самого мислення в подальшому може виступати об'єктом, стосовно якого може будуватися нова знакова система і так далі фактично без обмежень (кордон якраз і встановлює рефлексія), 2) з приводу одного об'єкта може бути побудовано декілька різних знаннєвих систем, які постають тепер мисленню як "копулятивний" об'єкт, який піддається подальшому моделюванню, схематизації тощо; 3) побудова схеми чи моделі будь-якого рівня і складності в мисленні здійснюється за певними правилами, тобто операціонально, що повинно бути зафіксовано в особливих схемах і моделях, в особливому типі знань, з приводу якого можливо те ж "сходження", як і по пунктах 1 і 2.

Таким чином, створювана в мисленні дійсність є внутрішньо неоднорідною. Швидше треба говорити про різні дійсності, що розрізняються як за типами знань (знан-

невих форм), так і за ступенем абстрагування від реальності. Фактично тут ми безпосередньо маємо справу з конструктивною здатністю мислення породжувати зміст, так як одержувані схеми та моделі не є прямим відображенням наявних об'єктів або форм мислєдії.

Для мислення, в силу того, що воно відірване (абстрагується?) від безпосередніх емоцій і мотивів, всі схеми однакові і рівнозначні, якщо, звичайно, витримують логічний аналіз і критику. В. М. Розін з цього приводу пише: "Одиниця мислення являє собою принципово двояке утворення (і почасти так і усвідомлюється): з одного боку, це діяльність індивіда (міркування, доказ, власне розумова діяльність), з іншого – *проживання та переживання предметних подій*. Особливість цих подій – їх ідеальний характер (ідеальні об'єкти, дійсність, представлена в істинних знаннях, і т. д.). У методологічному дискурсі події, що проживаються думкою, трактуються як задані за допомогою категорій і понять, тобто в одному відношенні – це інтелектуальні побудови (конструкції), а в іншому – схеми опису та уявлення світу. Здійснюючи мислення, індивід, з одного боку, діє, долає опір матеріалу, вибирає, проходить шлях, з іншого – розлучається з одними подіями, проживши їх, і потрапляє в інші. *Процес мислення являє собою реалізацію особи, обумовлений психологічними програмами, ментальними планами, комунікацією, зразками і нормами правильної думки, що протікає у формі діяльності*, а також проживання та переживання предметних подій" [3, с. 127].

Таким чином, в людській практиці виникає принципова можливість штучно-технічної побудови нових об'єктів і форм мислєдії, які відповідають наперед сконструйованій розумовій схемі чи моделі.

Схеми мислення можуть виступати в якості підстав цілопокладання й самі по собі, поза зв'язками з іншими процесами свідомості. Це пов'язано з особливою будовою самих схем і моделей, про яку ми вже згадували. Мислення завжди інструментально і операціонально, тобто здійснюється за допомогою певних логічних і знакових засобів. Тому кожна логічна операція і її продукт у вигляді знакової системи співвідносяться як засіб – результат, а взяті окремо оперативні системи та знаннєву схему всередині себе співвідносяться як загальне – окреме або, точніше, як кінцева – проміжна цілі. Таким чином, по відношенню до будь-якої розумової схеми ми можемо виділити: а) її призначення або, що те ж саме,

цільової контекст, б) елементи знакової системи, що відображають властивості об'єкта і дозволяють тим самим ставитися до них як до предметних засобів, в) способи оперування зі знаковими формами властивостей об'єкта, що розкриває логіку мислєдїї.

Тому будь-яка модель містить, окрім знаннєвих компонентів, інтенціональний або цільовий компонент. Моделі "навмисно створюються як репрезентаційні артефакти, і як такі слугують у всіх своїх формах тим засобом, за допомогою якого людська свідомість може охопити свої власні творіння" [2, с. 15]. Тому М. Вартофський правомірно стверджує: "Модель – це не тільки відображення або копія деякого стану справ, але й передбачувана форма діяльності, репрезентація майбутньої практики і освоєних форм діяльності" [там само, с. 11]. "Модель одночасно враховує мету і гарантує її реалізацію" [там само, с. 127].

Існування мислення і породжуваних їм схем і моделей в логіці "призначення" дозволяє суб'єкту психологічно зняти проблему мотивації: оскільки зрозуміло, "для чого", то задавати питання, "чому" і "навіщо" вже немає необхідності. Таким чином, чисте мислення виступає як підстава особливої форми ціле покладання – вирішення завдань. Завдання і є та форма цілепокладання, де факт можливості послідовних перетворень, що призводять до якогось результату, є самодостатнім. Мета у формі завдання задає суб'єкту критерії, що дозволяють оцінити продукт діяльності як її кінцевий результат. Тому чим більше мета операціонально насичена, чим тісніше вона пов'язана із засобами, тим більше вона конкретна і дієва. Завдання виникає в логіці: реальні засоби – ідеальні засоби – засоби визначення мети, а діяльність із розв'язання задачі розгортається в логіці: мета – ідеальні засоби – реальні засоби – результат.

Таким чином, майбутнє в мисленні представлене свідомості індивіда у трьох основних формах. По-перше, майбутнє як ідеалізований об'єкт чистого мислення. Мислення створює абстрактну (чисту) модель майбутнього, безвідносно до його змістовного наповнення. Такі моделі входять в набір нормативних культурних основ розуміння і організації життя і життєдіяльності соціуму в цілому. Не зупиняючись детально на аналізі цих моделей, вкажемо лише на деякі з них. Так, в культурно - історичному плані однією з перших була модель циклу життя, що нескінченно відтворюється, де майбутнє завжди є точним відтворенням відповідного минулого. Це знайшло своє відображення на рівні буденної свідомості у відомих афоризмах, типу "ніщо не нове під місяцем", "нове – це добре забуте старе" і т. п. У філософії характерною презентацією такої моделі є платонівська концепція мислення як пригадування. В іудаїзмі була створена концепція Початку часу (життя) у вигляді фіксованої точки Створення Світу і кінцевої точки існування цього світу у факті очікуваного Пришестя. У християнстві була розроблена концепція двох часових потоків, де земне життя являє собою кінцевий процес, а життя "під знаком Бога" (користуючись виразом Б. Спінози) є процесом нескінченним. Різні діалектичні вчення увели в науковий обіг категорію майбутнього через категорію розвитку, в якій зберігається ідея циклічності, але стверджується факт якісних змін майбутнього в порівнянні з минулим. Відома метафора "спіралі розвитку" дуже точно відображає суть таких учінь. Класична фізика вилучила майбутнє з життєвого контексту і представила його як фрагмент нескінченної часової вісі, а посткласична фізика – як верогідніший стан простору. Цей перелік можна було б продовжувати, але для нас важливо те, що в цих моделях майбутнє завжди представлено як *проблематизація реальності або дійсності існування*. Прийняття свідомістю однієї з моделей (або їх певної суміші, що харак-

терно для буденної свідомості) дає нам відповіді на два кардинальних питання: "Чи є у нас (у мене) майбутнє?" і "Чи є майбутнє без нас (без мене)?" – які є підставою організації життя в цілому.

По-друге, майбутнє як породжувана мисленням нова предметність. Саме в мисленні розкривається наша здатність придумувати, винаходити і конструювати нові предметності, які стають засобами та умовами нових діяльностей. Г. В. Ф. Гегель стверджував, що вся хитрість людського розуму укладена в здатності створювати і використовувати знаряддя. Через конструктивну здатність мислення ми створюємо власний предметно оформлений простір майбутнього. Важливо відзначити, що при конструюванні нових способів діяльності або технологій ми саму діяльність беремо як особливого роду предметність, процесуальну за своєю суттю.

По-третє, майбутнє як *вирішення задачі і досягнення мети*. У мисленні рішення задачі оформляється як програма пошуку рішення (відповіді на ті труднощі в досягненні потрібного результату, які детерміновані наявними умовами та обставинами дії). Програма відображує розуміння індивідом ситуації дії і задає схему організації майбутніх дій, що власне, і перетворює індивіда в суб'єкта діяльності. На відміну від розв'язання задачі, процес реалізації (досягнення) мети початково суб'єктний, оскільки задачу (завдання) можуть ставити перед індивідом іззовні у вигляді певної вимоги щодо отримання результату, а мета завжди суб'єктивна, завжди "моя" для особи-носія. У психологічних дослідженнях Е. Я. Машбіца, В. В. Репкіна, В. Т. Дорохіної та наших власних достатньо повно описані процеси та механізми трансформації із зовні заданого завдання у цільову дію суб'єкта, тому тут немає потреби зупинятись на цьому питанні докладніше.

Процес досягнення мети регулюється особливим інтелектуальним конструктом, який у свідомості особи фіксується як план майбутніх дій з урахуванням наявних умов і обставин діяльності. Серед об'єктивних умов характеристики простору і часу займають в ньому одне з центральних місць і, тому, план є особливою формою "прив'язки" майбутнього до об'єктивної осі часу, яка робить майбутній час змістовно, діяльнісно і подієво насиченим.

Таким чином, мислення дає особистості *Ідею майбутнього*, суб'єкту – *Програму організації майбутнього*, а індивіду – *План змістовного наповнення майбутнього подіями і фактами життя*.

Список використаних джерел

1. Алексеев Н. Г. Заметки к соотношению мыследятельности и сознания / Н. Г. Алексеев // Вопросы методологии. – 1991, № 1. – С. 3-8.
2. Вартофский М. Модели. Репрезентация и научное понимание / М. Вартофский. – М.: Прогресс, 1988. – 507 с.
3. Розин В. М. Мышление как свойство и процесс в определении человека / В. М. Розин // Мир психологии. – 2001, № 1. – С. 121-128.
4. Щедровицкий Г. П. Схема мыследятельности – системно-структурное строение, смысл и содержание / Г. П. Щедровицкий // Избр. труды. – М., 1995. – С. 281-298.
5. Щедровицкий Г. П. Заметки к определению понятий "мышление" и "понимание" / Г. П. Щедровицкий, С. Г. Якобсон // Щедровицкий Г. П. Избр. труды. – М., 1995. – С. 481-484.
1. Alekseev N. G. Notes to the relation of consciousness and mental activity / N. G. Alekseev // Voprosy metodologii. – 1991, № 1. – P. 3-8.
2. Vartofsky M. Models. Representation and scientific understanding / M. Vartofsky. – Moscow: Progress Publishers, 1988. – 507 p.
3. Rozin V. M. Thinking as a property and the process in determining human / V. Rozin // Mir psychologii. – 2001, № 1. – P. 121-128.
4. Shchedrovitsky G. P. Mental activity diagram – system-structural framework, the meaning and content / G. P. Shchedrovitsky // Selected works. – M., 1995. – P. 281-298.
5. Shchedrovitsky G. P. Notes to the definition of the concepts of "thinking" and "understanding" / G. P. Shchedrovitsky, S. G. Jacobson // Shchedrovitsky G. P. Selected works. – M., 1995. – P. 481-484.

Ю. Швалб, д-р психол. наук, проф.

Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ФОРМЫ ОСОЗНАНИЯ БУДУЩЕГО

Статья посвящена метатеоретическому анализу закономерностей формирования образа будущего на уровне индивида, субъекта и личности.

Ключевые слова: будущее, мышление, репрезентации, субъектность.

Y. Shvalb, Dr. Sc., Prof.

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

FORM OF PSYCHOLOGICAL AWARENESS OF FUTURE

The article is devoted to the meta-theoretical analysis of image of the future patterns at the levels of the individual, the subject and personality.

Keywords: future, thinking, representation, subjectivity.

УДК 159.955

Л. Щербина, д-р психол. наук, доц.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

СУТНІСТЬ ТА УМОВИ РОЗВИТКУ МИСЛЕННЯ ПСИХОТЕРАПЕВТА

Подано аналіз сутності та умов розвитку мислення психотерапевта. Розглянуто філософські та психологічні підходи до визначення категорії розвитку. Залучено результати сучасних вітчизняних та зарубіжних досліджень мислення та погляди на специфіку, мету та завдання фахової діяльності психотерапевта.

Ключові слова: розвиток мислення психотерапевта, постформально-операційний підхід, діалектичне мислення.

Серед завдань розвитку професійно важливих якостей психотерапевта одним із найнагальніших є розвиток мислення. Адже мислення – це основний "інструмент", який використовує фахівець для вибору та грамотного застосування адекватних особистісній проблематиці клієнта стратегій психологічної допомоги.

Метою даної статті є аналіз сутності та умов розвитку мислення психотерапевта.

Категорія розвитку є однією із найчастіше вживаних у психологічних публікаціях, оскільки не лише належить окремій галузі – психології розвитку, але й стосується практично усіх сфер психологічного знання. Адже одне з основних завдань психології – це встановлення не лише основних закономірностей психічної діяльності, але й шляхів її розвитку.

Найвідомішою філософською концепцією розвитку є система ідей Гегеля. Згідно із цією концепцією окрема думка, система ідей чи теорія розвиваються за законами діалектики. Гегелівська тріада "теза-антитеза-синтез" описує загальний розвиток думки.

Оскільки між мисленням та буттям у філософії Г. В. Ф. Гегеля постулюється тотожність, закони діалектики, сформульовані філософом стосовно об'єктивного духу, абсолютної ідеї, є застосовними й до буття.

У вітчизняній філософській думці є "продовжений" та поглиблений варіант діалектики Г. В. Ф. Гегеля – філософська система О. Ф. Лосева [1]. Філософ шляхом аналізу існуючих в історії людства систем мислення запропонував не тріаду, а пентаду основних моментів думки (в основних текстах – "тетрактида"). Крім т. з. смислової тріади, добре відомої із праць Г. В. Ф. Гегеля, та такої, що у текстах О. Ф. Лосева має вигляд "Одне" – "Багато" (рос. – "Многое") – "Становлення", пентаду утворюють четвертий момент "Стале" (рос. – "Ставшее") та п'ятий момент "Те, що не стає" (рос. – "Нестановящееся"). О. Ф. Лосев вважав, що цим моментам підпорядковується будь-який предмет думки.

Із спроб знайти закономірності або ж всезагальні закони та принципи розвитку, найбільш артикульованими є формулювання закону "від загального до конкретного та окремого, від цілого до частин" та пов'язаного із ним принципу диференціації [5]. Згідно із ними, будь-який розвиток відбувається від загального до окремого, від цілого до частин, від мало визначених, дифузних, недиференційованих форм до форм все більше визначених, розчленованих та диференційованих.

У сучасних філософських працях розвиток розуміється як процес змін, які, у свою чергу, є необхідною, але не достатньою умовою розвитку. "В якості змін, які можуть слугувати характеристиками розвитку, виступають незворотні, закономірні, спрямовані якісні зміни організованих об'єктів, що здійснюються системним чином" [2, с. 25]. Л. І. Анциферова, Д. Н. Завалішина, Е. Ф. Рибалко, Л. Ф. Іллічов вважають інтегральний характер змін, наступність між етапами, цілісність, відносну завершеність, структурність характерними рисами розвитку як єдності змін, такими, що відображають спрямованість, незворотність та їх якісний характер.

У психолого-акмеологічному контексті розгляду розвитку являє собою зміни у напрямку вищого рівня організації та функціонування тих чи інших особистісних аспектів та цілісної особистості.

У психології широко представлені дослідження розвитку мислення, причому до них належать дослідження, що стосуються як вікового періоду дитинства, так і дорослих людей [3-9]. Більша їх частина присвячена дослідженню розвитку наукового мислення у ненауковців. Досить багато робіт, у яких зосереджено увагу на розвитку діалектичного мислення [7-9].

К. Гольдштейн та М. Ширер [5, с. 75-81] розкривають сутність процесу розвитку через зворотній процес – дисолюцію. Основу створеної ними на основі багатолітніх клінічних спостережень теорії складають два способи, два рівні поведінки, які є принципово різними: конкретний, заснований на безпосередніх відповідях людини на обставини та ситуації; та абстрактний, такий, що передбачає рефлексивне, свідоме виокремлення властивостей та відношень об'єктів та ситуацій.

Автори виділяють вісім параметрів, які характеризують абстрактну поведінку на відміну від конкретної:

- 1) здатність відділяти себе, своє "Я" від зовнішнього світу і власних внутрішніх переживань;
- 2) здатність довільно приймати розумову установку, бути ініціатором дії, навіть якщо вона виконується за вимогою інших;
- 3) здатність пояснити самому собі свої дії, їх причини та результати;
- 4) здатність довільно та гнучко рефлексивно перемикатися з одного аспекту ситуації на інший;
- 5) здатність розумово утримувати одночасно різні аспекти ситуації;

6) здатність розчленовувати ціле на частини, ізолювати та синтезувати їх;

7) здатність абстрагуватися та рефлексувати загальні властивості різнорідних об'єктів та формувати ієрархічні поняття;

8) здатність думати та діяти символічно.

Очевидно, що "абстрактний рівень поведінки" базується на здатності до абстрактного мислення, яка з'являється як результат розвитку мислення. Однак про шляхи цього розвитку автори нічого не говорять. Хоча значною мірою відповідь на це питання дали класик вітчизняної психології Л. С. Виготський, описавши генетичні ступені розвитку понять, та французький вчений Ж. Пі'яже, подавши змістовну специфіку етапів розвитку пізнавальної сфери.

Механізми розвитку мислення у літературі описано недостатньо. Одна із нечисленних спроб їх опису та систематизації належить Е. Гібсону, який виділив три механізми: абстрагування, фільтрацію та периферійні механізми уваги [5].

Результуючим для багатьох досліджень розвитку мислення у віковому аспекті став висновок про рух цього процесу від загальних схем до їх деталізації та конкретизації [5, с. 247]. Первинні глобальні категорії є, на думку авторів, генетично первинними та являють собою примітивні зародкові міні-теорії, на базі яких іде подальший концептуальний розвиток.

У дослідженнях Я. А. Пономарьова [4] було показано, що на ранніх етапах розвитку мислення людини суб'єктивно не розділяє процес та результат власної дії. По мірі того як результати починають усвідомлюватися людиною, поступово у внутрішньому плані з'являються обидві складові: і процес (спосіб), і результат (продукт). Це стає передумовою для диференціації синкретичних цілей дії на практичні та теоретичні: практична мета спрямована на перетворення ситуації, теоретична – на виявлення способу перетворення. Відтак формується новий тип активності на основі потреби у розв'язанні теоретичних завдань та відбувається розчленування мети й мотиву розумової діяльності.

Подальше усвідомлення елементів структури розумових дій приводить до формування програм повторних дій, спрямованих на перетворення завдання через спосіб його розв'язання на завдання теоретичне. Повний розвиток розумових дій завершується їх систематизацією, побудовою відповідно до задуму.

Я. А. Пономарьов зазначає, що вищі стадії організації розумової діяльності у більшості випадків не сформовані не лише у дітей, але й у дорослих. В. С. Лазарєв [3] наводить дані, які підтверджують висновки Я. А. Пономарьова стосовно керівників виробництва, у яких часто превалює емпіричний тип мислення з характерними злиттям мети планування та результату, теперішнього та майбутнього, нерозведеністю оцінки результатів планування та оцінки власних планувальних дій, схильністю приймати гіпотетичні положення як достовірне знання. Теоретичне ж мислення відрізняється рисами значно більшої диференційованості зазначених моментів.

Цікавими та співзвучними проблематиці нашого дослідження є погляди представників т. з. "пост-П'яже", або "постформально-операційних" підходів до дослідження розвитку мислення, які розвиваються, зокрема, американськими психологами [6-9].

Д. Кун [6], американський дослідник наукового мислення, пов'язує рівень розвитку мислення із частотою, з якою використовуються різні розумові стратегії. Вона вважає, що людина здатна повноцінно мислити лише за умови функціонування мета-рівня, на якому стратегії можуть обиратися та підлягати спостереженню і конт-

ролю. Це рівень, на якому людина здатна отримувати "знання про знання". Його функціонування забезпечує іншу якість мислення: воно стає теоретичним.

Д. Кун, як і вітчизняні дослідники розвитку мислення Н. І. Чуприкова, Я. А. Пономарьов, В. С. Лазарєв, зазначає, що до цього – метакогнітивного – рівня пізнання без спеціальних розвивальних впливів не доходять ні діти, ні більшість дорослих. Очевидно, що його досягнення у більшості випадків потребує створення особливих розвивальних умов.

Оскільки тематика та проблематика робіт цього автора тісно переплетені з даним дисертаційним дослідженням, зупинимося на його ідеях докладніше.

Д. Кун розуміє термін "наукове мислення" у розширеному сенсі – не як концептуальні та "обґрунтовані значною мірою логікою керовані пристрої стратегії", які повинні застосовуватися незалежно від контексту розуміння досліджуваних явищ, а як мислення пошукове, цілеспрямоване, здатне до знаходження знань. Його продуктом, результатом є наукове розуміння. Погляд Д. Куна на наукове мислення консонує із сучасною філософією науки [6].

Автор, спираючись на власні дослідження та дослідження своїх колег, зазначає, що діти для надання сенсу та організації власного досвіду конструюють імпліцитні теорії, які згодом коригуються та стають повнішими, тобто відбувається процес концептуальних змін.

Ця незріла "концептуальна ревізія" подібна до наукового мислення такими рисами: 1) для обох важливими є координованість, узгодженість теорії і її доказів; 2) і те, й інше є основою для досягнення розуміння. Однак на відміну від наукового мислення, перегляд теорії у дітей, як і у більшості дорослих, відбувається неявно, без зусиль та свідомого прагнення. Як пише Д. Кун, "діти думають з цими теоріями, а не про них" [6]. Імпліцитний перегляд теорії може трансформуватися у наукове мислення за умови наявності прагнення до пізнання, яке, у свою чергу, виникає у разі визнання свого наявного знання неповним, можливо, неправильним та віри, що може бути знайдене нове знання. У такому разі процес координації теорії та її доказів стає експліцитним та інтенціональним, навмисним.

Процес наукового мислення автор пов'язує із інтелектуальними цінностями та поділяє на чотири етапи: 1) дослідження; 2) аналіз; 3) висновки; 4) аргументи.

Якщо дані теорії не суперечать новим фактичним даним, вона залишається незмінною (конгруентність теорії та доказів). Якщо ж індивід стикається з подібною суперечністю (неконгруентність, невідповідність теорії і доказів), розв'язує її він одним із двох шляхів: 1) через ігнорування чи викривлення фактів на користь теорії (ненаукове мислення); 2) через коригування теорії під впливом нових фактів, що їй суперечать (наукове мислення).

Отже, наукове мислення у розширеному трактуванні – це вищий рівень розвитку мислення, такий, який забезпечує достатню координацію між теорією (у т. ч. – теорією "життєвою", ненауковою за формально-логічними ознаками) та її доказами та можливий за умови функціонування мета-рівня мислення. Умовою перетворення імпліцитного перегляду теорії у наукове мислення є прагнення до пізнання.

Інша гілка "постформально-операційного" підходу представлена дослідниками розвитку діалектичного мислення [7-9].

Зокрема, К. Ф. Рігель вважає здатність до виконання "діалектичних операцій" фінальним етапом когнітивного розвитку [8]. А. В. Манзо вважає діалектичне мислення таким, що поєднує в собі риси критичності та креативності [7]. Адже формально-логічне мислення, маючи безумовну

перевагу щодо т. з. буденного мислення за критерієм критичності та виконуючи оцінювально-коригувальну функцію щодо концепцій та теорій, є недостатньо продуктивним стосовно нових результатів мислення.

К. К. Янг, К. С. Ван, У. В. Чю показали, що діалектичне мислення у дорослих людей (досліджувалися особи віком від 23 до 40 років; $M = 32,1$, $SD = 4,8$) позитивно, а формальне мислення – негативно – пов'язані із такими параметрами дивергентного мислення як побіжність, відкритість, гнучкість, оригінальність, розробка та іменування [9].

Для завершення розгляду розвитку мислення необхідно зупинитись ще на одному понятті – репрезентативно-когнітивної психологічної структури [5].

Як зазначає Н. І. Чуприкова, репрезентативно-когнітивна структура – це впорядкована система збереження у пам'яті продуктів когнітивної обробки. Ця система виконує не лише функцію збереження, але й функцію засобу пізнання. Репрезентативно-когнітивні структури є "...внутрішніми розумовими психологічними формами (матрицями, шаблонами, схемами, планами, сітками, "ситими", моделями), крізь які або через посередництво яких людина дивиться на оточуючий світ і на саму себе... Чим більше вони розвинуті, тим більше можливості отримання, аналізу і синтезу інформації, тим більше бачить і розуміє людина в оточуючому її світі і у самій собі" [5, с. 326].

Автор зауважує, що репрезентативно-когнітивні структури – це не самі знання, уміння чи навички, а узагальнено-абстрактний результат оволодіння ними, який і складає сутність розвитку. Водночас вони є внутрішньою основою усіх процесів переробки інформації та організації діяльності; від них залежить якість процесів аналізу, синтезу, узагальнення, абстракції, а також легкість та швидкість оволодіння новими знаннями, уміннями, навичками. Саме ці структури визначають якість поточних розумових операцій.

Як бачимо, зміст репрезентативно-когнітивних структур практично співпадає із розумінням Д. Куном метарівня мислення. І репрезентативно-когнітивні структури, і метарівень мислення пов'язані з узагальненням знань, є деякими системними якостями мислення, які утворюються як надбудова над безпосередньо набутими знаннями, уміннями та навичками та є відповідальними за процеси розумового розвитку.

Наведені міркування та висновки щодо розвитку мислення спробуємо тепер застосувати для окреслення поняття "розвиток мислення психотерапевта".

Мислення психотерапевта – це фахове мислення, яке має відображати специфіку діяльності психотерапевта. Узагальнивши уявлення про особливості, мету та засоби професійної діяльності психотерапевта із отриманими результатами аналізу сутності та умов розвитку мислення, отримаємо таке розуміння розвитку мислення психотерапевта. Це процес незворотніх, закономірних, спрямованих якісних змін організованого мислення, який підпорядковується діалектичним законам та супроводжується зростанням диференційованості, зв'язності та визначеності складових мислення та носіями якого є репрезентативно-когнітивні структури у складі сформованого метарівня мислення психотерапевта.

Оптимальним зразком репрезентативно-когнітивної структури психотерапевта є структура, сформована у результаті розвитку діалектичної організації його мислення. У такому разі вона забезпечує специфічну функцію регулярної основи теоретичної діяльності психотерапевта і процесу його пізнання у цілому через рефлексію та нормування процесу мислення та, як наслідок, уможливує організацію співмислення із клієнтом для

здійснення психотерапевтичного дослідження з метою посилення та розвитку особистості клієнта.

Узагальнюючи наведені у статті міркування, слід зазначити такі основні моменти:

1. Вищим рівнем розвитку мислення є наукове мислення у розумінні координації між теорією (у т. ч. – теорією "життєвою", ненауковою за формально-логічними ознаками) та її доказами.

2. Імплицитний перегляд теорії та наукове мислення мають спільні риси: вони координують, узгоджують теорію та її докази, а також слугують меті покращення розуміння. Відмінність між ними полягає у тому, що імплицитний перегляд теорії є неінтенціональним, часто – несвідомим.

Імплицитний перегляд теорії може трансформуватися у наукове мислення, у результаті чого процес координації теорії та її доказів стає експлицитним та інтенціональним, навмисним.

3. Умовами перетворення імплицитного перегляду теорії у наукове мислення є:

- прагнення до пізнання, яке виникає у разі визнання свого наявного знання неповним, можливо, неправильним та віри, що може бути знайдено нове знання;

- наявність відповідних репрезентативно-когнітивних структур у складі сформованого метарівня мислення.

4. Розвиток мислення психотерапевта – це процес незворотніх, закономірних, спрямованих якісних змін організованого мислення, який підпорядковується діалектичним законам та супроводжується зростанням диференційованості, зв'язності та визначеності складових мислення та носіями якого є репрезентативно-когнітивні структури у складі сформованого метарівня мислення психотерапевта.

5. Оптимальним зразком репрезентативно-когнітивної структури психотерапевта є структура, сформована у результаті розвитку діалектичної організації його мислення. У такому разі вона забезпечує специфічну функцію регулярної основи теоретичної діяльності психотерапевта і процесу його пізнання у цілому через рефлексію та нормування процесу мислення та, як наслідок, уможливує організацію співмислення із клієнтом для здійснення психотерапевтичного дослідження з метою посилення та розвитку особистості клієнта.

Список використаних джерел

1. Зав'ялов В. Ю. Смысл нерукотворный: методология диалитической терапии и консультирования / В. Ю. Зав'ялов. – Новосибирск : Манускрипт, 2007.
2. Категории материалистической диалектики в психологии : [Сб. ст.] / АН СССР, Ин-т психологии; отв. ред. [и авт. вступ. ст., с. 3-20] Л. И. Анцыферова. – М. : Наука, 1988. – 243 с.
3. Лазарев В. С. Психология стратегических решений : автореф. дис. ... д-ра психол. наук / В. С. Лазарев. – М., 1994. – 48 с.
4. Пономарев Я. А. Психология творческого мышления / Я. А. Пономарев / под ред. А. Н. Леонтьева. – М. : Изд-во Акад. пед. наук РСФСР, 1960.
5. Чуприкова Н. И. Умственное развитие: принцип дифференциации / Н. И. Чуприкова. – СПб. : Питер, 2007.
6. Kuhn D. What is scientific thinking and how does it develop? / D. Kuhn // Handbook of childhood cognitive development / U. Goswami (Ed.). – Oxford : Blackwell, 2010. (2nd ed.)
7. Manzo A. V. Dialectical thinking: a generative approach to critical/creative thinking / A. V. Manzo // Paper presented at the Annual Meeting of the National Reading Conference. – SanAntonio, TX. – December, 1992.
8. Riegel K. F. Dialectical operations: the final period of cognitive development / K. F. Riegel // Human Development. – 1973. – 16. – P. 346-370.
9. Yang C.-C. Dialectical thinking and creativity among young adults: a post formal operation perspective / Yang C.-C., Wan C.-S., Chiou W.-B. // Psychological Reports. – 2010. – 106(1). – P. 1-14.
10. 1. Zav'yalov V. Y. Meaning miraculous: methodology of dianalitical therapy and counseling / V. Y. Zav'yalov. – Novosibirsk : Manuscript, 2007. \
11. 2. Categories of materialist dialectics in Psychologists: [Sat Art.] / USSR Academy of Sciences, Institute of Psychology; Num. Ed. [and region. entered. Art., p. 3-20] L. I. Antsyferova. – Moscow : Nauka, 1988. – 243 p.

3. Lazarev V. S. Psychology strategic decisions: Abstracts of doctoral thesis / V. S. Lazarev. – M., 1994. – 48 p.
4. Ponomarev Y. A. Psychology of creative thinking / Y. A. Ponomarev / Ed. by A. N. Leontiev. – Moscow : Publishing House of Acad. ped. Sciences of the RSFSR, 1960.
5. Chuprikova N. I. Mental development: the principle of differentiation / N. I. Chuprikova. – St. Petersburg : Peter, 2007.
6. Kuhn D. What is scientific thinking and how does it develop? / D. Kuhn // Handbook of childhood cognitive development / U. Goswami (Ed.). – Oxford : Blackwell, 2010. (2nd ed.)

7. Manzo A. V. Dialectical thinking: a generative approach to critical/creative thinking / A. V. Manzo // Paper presented at the Annual Meeting of the National Reading Conference. – San Antonio, TX. – December, 1992.
8. Riegel K. F. Dialectical operations: the final period of cognitive development / K. F. Riegel // Human Development. – 1973. – 16. – P. 346-370.
9. Yang C.-C. Dialectical thinking and creativity among young adults: a post formal operation perspective / Yang C.-C., Wan C.-S., Chiou W.-B. // Psychological Reports. – 2010. – 106(1). – P. 1-14.

Надійшла до редколегії 26.11.13

Л. Щербина, д-р психол. наук, доц.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

СУТНІСТЬ ТА УМОВИ РОЗВИТКУ МИСЛЕННЯ ПСИХОТЕРАПЕВТА

Проанализированы сущность и условия развития мышления психотерапевта. Рассмотрены философские и психологические подходы к определению категории развития. Привлечены результаты современных отечественных и зарубежных исследований мышления и взгляды на специфику, цели и задачи профессиональной деятельности психотерапевта.

Ключевые слова: развитие мышления психотерапевта, постформально-операционный подход, диалектическое мышление.

L. Scherbina, Dr.Sc., Assoc. Prof.

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

NATURE AND CONDITIONS OF PSYCHOTHERAPIST'S THINKING

The analysis of the essence and conditions of development of the therapist thinking was done. The philosophical and psychological approaches to the definition of the category of development were considered. Results of modern domestic and foreign research of thinking and views on specifics, goals and tasks of professional activity of therapist were attracted.

Keywords: development of the therapist thinking, post-formal-operational approach, dialectical thinking.

УДК 159.9.072

Г. Юрчинська, канд. психол. наук, доц.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

ПРОФЕСІЙНА ГОТОВНІСТЬ ОПТАНТА ЯК ФАКТОР ЕКЗИСТЕНЦІАЛЬНОГО ВИБОРУ

У статті подається емпірична типологія особистості з різною структурою професійної готовності в ситуації екзистенціального вибору.

Ключові слова: самовизначення, професійна готовність, екзистенціальний вибір.

Питання економічного розвитку країни залежить від багатьох факторів, але головний – люди, кадри. Рациональне використання людського ресурсу залежить в значній мірі від розподілу працівників за основними галузями, розстановки їх за робочими місцями на основі вивчення, врахування і використання психологічних характеристик. При цьому кожна людина, як член суспільства, має право в триєдності його провідних складових: право на життя, право на свободу, вибір, і право на сумління. У сучасному суспільстві гостро постає проблема реалізації права свободи вибору, зокрема його реалізації у виборі професії. Проблема вибору професії випускниками шкіл визначається провідними науковцями актуальною практичною проблемою, котра охарактеризована як соціальна за значущістю та масштабом і психологічна за своїм змістом.

Вибір професії впливає на весь життєвий шлях людини. Це перший в житті більшості людей нормативний, тобто обов'язковий, вимушений вибір, якого неможливо уникнути, але в якійсь мірі і лише на певний час можна відстрочити. Однак по завершенні певного життєвого етапу людині необхідно визначитися з подальшим професійним шляхом, беручи відповідальність за вибір на себе, тобто усвідомлено і самостійно скористатися правом і виявити свободу у виборі. За А. А. Пузиреєм, свобода – це феномен повного самовизначення. Відповідальність за здійснений вибір, за свою роботу повинна бути такою якістю, котра виявляється постійною основою користі чи шкоди від професійної діяльності працівника (людям, народу). Самовизначення розглядається як готовність людини свідомо та самостійно планувати і реалізувати перспективи свого розвитку. Ряд авторів зазначають провідні ознаки особистості, що самовизначається. Так, за М. Р. Гінзбургом, особистість, що самовизначається, є суб'єктом, який усвідомлює:

чого він хоче (свої цілі, життєві плани, ідеали); що він є (свої особистісні та фізичні якості); що він може (свої можливості, схильності); що очікують від нього колектив, суспільство [1]. Т. М. Буякас зазначає, що людина, яка стала на шлях самовизначення, долає потребу у необхідності пошуку зовнішньої підтримки, і навпаки – у неї з'являється здатність повністю опиратися на себе, робити самостійний вибір, займати свою позицію, бути відкритою і готовою до будь-яких нових поворотів свого життєвого шляху. Така людина перестає залежати від зовнішніх оцінок, вона довіряє собі і знаходить основу в самій собі. Практичним виходом особистісного самовизначення є набуття людиною відчуття контактної межі між собою і рештою світу. Звідси внутрішня рівновага і стійкість, відсутність тривоги і напруження, підвищується уважність і любов до людей, людина розкриває свій творчий потенціал. Отже, людина стає творцем власного життя, вона вільна [2].

Проблема особистісного самовизначення щільно співвідноситься з питаннями професійного самовизначення. Професійне самовизначення людини в світі професій і на професійному шляху є особистісним аспектом формування професіонала. Професійне самовизначення супроводжується побудовою особистого професійного плану, формуванням внутрішньої готовності до усвідомленого і самостійного уявлення, корегування і реалізації перспектив свого розвитку, готовності розглядати себе суб'єктом, що розвивається в часі, і самостійно знаходить особистісні значущі сенси в конкретній професійній діяльності.

Розглядаючи самовизначення як процес побудови образів майбутнього, Д. О. Леонт'єв виділяє особистісний або екзистенціальний вибір. Це вибір, який потребує конструювання самих альтернатив і критеріїв їхнього порівняння. Це життєво важливі вибори в критичних

життєвих ситуаціях. Серед них – вибір професії. Вибір, що здійснюється в процесі професійного самовизначення, – це екзистенціальний вибір, оскільки варіанти професійної кар'єри в великих містах настільки різноманітні, що потрібна спеціальна робота свідомості лише для того, аби сформулювати набір альтернатив, що будуть братися до уваги, не кажучи про сам вибір. Старшокласник дуже часто не знає чого він хоче, ким би хотів бути. Знання про велику кількість професій не робить їх автоматично альтернативами для професійного самовизначення. Реальними альтернативами вони постають лише тоді, коли набувають для випускника певного сенсу, тобто вписуються ним в контекст його життєвого шляху. З цієї точки зору, процес побудови альтернатив є, в сутності, процесом знаходження їхнього сенсу для суб'єкта самовизначення [3,4,5].

Вибір професії як екзистенціальний вибір зумовлений індивідуальною ієрархією факторів, серед яких треба зазначити фактор професійної готовності опанта. Саме явище професійної готовності потребує ґрунтовного і глибокого вивчення, так як є і фактором, і результатом здійснюваних виборів.

Об'єктом дослідження є екзистенціальний вибір особистості. **Предметом** дослідження є професійна готовність опанта.

Мета даної статті полягає у дослідженні особливостей структури професійної готовності опанта. Для досягнення мети були конкретизовані **завдання**: 1. Здійснити аналіз досліджень та публікацій з зазначеної теми. 2. Розкрити взаємозалежність компонентів професійної готовності опантів. 3. Побудувати емпіричну типологію професійної готовності опантів, котрі перебувають в ситуації удосконалення розбудови альтернатив і критеріїв екзистенціального вибору.

В дослідженні, що виконувалося під нашим керівництвом (аспірант Київського університету імені Тараса Шевченка В. Ю. Гайдено, 2012 р.), брали участь учні фізико-математичного ліцею м. Києва, при вступі до якого вже проводилися психологічні обстеження і екзаменаційний відбір. За обсягом вибірка складала 35 учнів випускного класу, віком 16-17 років. Вибірка вирівняна за рядом факторів: усі учасники мають рівень інтелекту вищий, ніж у середньому по популяції; за показниками 16-ти факторного опитувальника Р. Б. Кеттелла майже 70 % досліджуваних знаходяться в межах стандартної оцінки 7-10 балів; сімейний інтерес – кілька поколінь в родині застосовують фізико-математичні науки у професійній дія-

льності. Особливою рисою вибірки є високий рівень внутрішньої культури та дисциплінованості опантів, ознаками якої є: бажання навчатися, що підтверджується регулярним виконанням, фактично без виключень за будь-яких обставин (хвороба, канікули, свята тощо), домашніх завдань; увага до навчального матеріалу під час його подачі на класних заняттях; взаємодопомога в повсякденному шкільному житті, зумовлена великою кількістю навчального матеріалу, що підлягає вивченню, рівень засвоєння якого постійно контролюється; взаємоповага між однокласниками; визнання класом досягнень кожного з учнів за результатами різноманітних іспитів та олімпіад як незалежного критерію оцінки. Вказані особливості зумовлені навчальним середовищем і атмосферою ліцею. Все вище викладене вказує, що в дослідженні брала участь добірка, яка була в наявності (Р. Готтсданкер, 1982) і вирішувалося завдання стосовно конкретного соціального замовлення – організації профорієнтаційної допомоги.

Для досягнення мети і вирішення конкретизованих завдань застосовувався методичний інструментарій: 1. Диференціально-діагностичний опитувальник ДДО (Є. О. Климов, 1990). Методика дозволяє визначити, до якої професійної сфери людина має схильність і виявляє інтерес. 2. Діагностична методика професійної готовності (за А. П. Чернявською, 2001), котра дозволяє допомогти опанту з'ясувати наскільки самостійно та свідомо він обирає свою майбутню професію і визначити: "автономність" як здатність особистості – морального суб'єкта – до самовизначення на основі власного переконання; поінформованість як здатність особистості засвоювати інформацію, що надходить, і співвідносити її з власними особливостями; уміння приймати рішення на основі порівняння альтернатив; уміння планувати своє професійне життя; емоційне включення в ситуацію вибору як загальне налаштування і емоційний настрій, життєвий оптимізм, емоційна рівновага і стерпне ставлення до невдач.

Ситуація вибору майбутньої професії, що склалася в даній групі, зображена на діаграмі (див. рис. 1). Статистичний аналіз показує, що лише 57 % опантів по закінченню фізико-математичного ліцею добре поінформовані про світ професій, займаються самопізнанням і розуміють, який напрямок найкраще відповідає їхнім професійним схильностям та інтересам. Треба підкреслити, що навіть вказана група учнів потребує психологічного супроводу та професійних консультацій для усвідомлення мотивів вибору кар'єри.

Діаграма що до визначеності опантів за методикою ДДО Климова

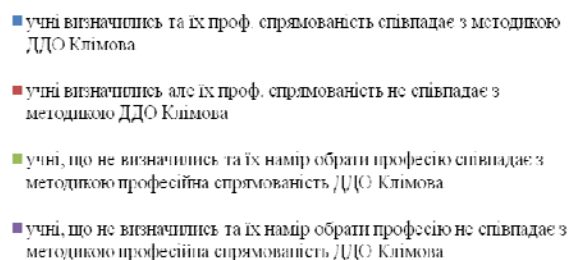

Рис. 1. Самовизначення у відповідності зі схильностями та інтересами опантів

Аналіз результатів кількісного аналізу дозволяє стверджувати, що з плінністю навчальних років обраний напрямок фізики і математики став виступати альтернативним до інших. Так, в залежності від статевих факторів, підтримується вибір з орієнтацією на спеціалізації навчального закладу. Дівчата віддають перевагу професіям типу "людина – художній образ" ($r=0,464$, $p \leq 0,01$), "людина – природа" ($r=0,392$, $p \leq 0,05$) у порівнянні з хлопцями. Хлопці порівняно з дівчатами віддають перевагу професійним напрямкам, що відповідають спеціалізації навчального закладу: професіям типу "людина – знакова система" ($r = - 0,569$, $p \leq 0,01$) та "людина – техніка" ($r = - 0,350$, $p \leq 0,05$).

Дослідження внутрішніх функціональних зв'язків професійної готовності показало наступну специфіку. Для даної групи опитантів професійна готовність неформована як цілісне психологічне явище. Спостерігається наступне: існує дезінтеграція компонентів, що виступають індикаторами професійної зрілості особистості; виявлений взаємозв'язок між поінформованістю та прийняттям рішення ($r = 0,530$, $p \leq 0,01$). Вказаний зв'язок показує, що опитант має широкі коло інформації, є джерелом її отримання. Більше того, опитант при такій умові готовий приймати інформацію, але на заваді стоїть відсутність зв'язку з автономією. "Власне законодавство" зумовлює самостійність і відповідальність за рішення та його наслідки, а також здатність опитанта самостійно висувати та оцінювати альтернативи, і, відповідно, приймати на цій основі самостійне і усвідомлене рішення. Отже, чим більша поінформованість опитанта, тим сильніше і ясніше сприймається ситуація як така, що вимагає прийняття рішення. Поки що не вирішується питання здатності особистості до розбудови альтернатив і критеріїв їхнього порівняння, а для цього повинен спрацювати механізм сенсоутворювальних мотивів.

Також виявлено взаємозв'язок показників автономності опитанта і його вміння планувати своє професійне життя ($r = 0,413$, $p \leq 0,05$). Вказаний зв'язок показує, що опитант розуміє, якому типу особистості хотів би відповідати, який образ життя хотів би вести; виявляє ініціативу і винахідливість в реалізації можливостей і накреслення основних віх життєвого шляху.

Відокремлений статус в кореляційній плеяді показника емоційного ставлення до різних професій і прийняття рішення про вибір свідчить, що професійна готовність в даній групі ще не сформована.

Для дійсного екзистенціального вибору професії і кар'єри в даному випадку необхідна інтеграція всіх компонентів професійної готовності, так як кожен виконує відповідну функцію. Наприклад, людина з високими показниками інформованості, перш за все орієнтована на пошук і застосування необхідної інформації для обґрунтування альтернатив і розуміння їхнього місця та значущості в цілісному контексті життєвого шляху.

Дана група опитантів потребує поглибленої групової та індивідуальної профконсультації. Для визначення індивідуальної варіативності досліджуваного явища та конкретизації стратегій, наприклад, тренінгової технології, побудована емпірична типологія опитантів. Для побудови типології впроваджено кластерний аналіз. За показниками автономності, поінформованості про світ професій та вміння співвіднести інформацію зі своїми особливостями, вміння приймати рішення, вміння планувати своє професійне життя і емоційного включення в ситуацію рішення виділено 3 типи особистостей опитантів. Для оцінки індивідуальної варіації професійної готовності застосовано "метод Варда" (Ward Method), що наголошує на однорідності виділених груп, корегує обсяги (18 проти 9 і 8), робить типи помітними (див. табл. 2).

Таблиця 2

Емпірична типологія (метод Варда)						
Ward Method		СтА	СтІ	СтР	СтП	СтЕ
1	Середнє	5,64	4,12	4,41	5,69	5,12
	N	18	18	18	18	18
2	Середнє	7,76	7,21	7,56	6,90	6,31
	N	8	8	8	8	8
3	Середнє	3,21	6,75	5,85	3,88	5,70
	N	9	9	9	9	9
Всього	Середнє	5,50	5,50	5,50	5,50	5,54
	N	35	35	35	35	35

Перший тип представлений особам (18 опитантів), які характеризуються достатнім рівнем автономії в своїх діях і судженнях з приводу вибору професії, але при цьому не всебічно поінформовані про можливі варіанти. Звичайно, їм важче зробити крок в прийнятті власного рішення, тому що без цілісного бачення всієї можливої картини – це крок в невідоме. Однак, вони планують своє професійне життя, нехай навіть воно досить розпливчате. Емоційне ставлення більш індиферентне – не вистачає глибини зацікавленості, включення в своє професійне життя. Для цієї групи запропоновано назву "ті, які плывуть за течією". Другий тип представлений особами (8 опитантів), які характеризуються достатнім рівнем самостійності: бачать ціль, оцінюють перспективи, знають чого хочуть та чого варті. Вони добре поінформовані про шляхи професійного росту та розвитку. Готові і вміють приймати рішення, планують своє професійне майбутнє, цілісно уявляють своє сьогоденне та завтрашнє в професії. При цьому емоційно включені. Можна припустити, що у старших школярів емоційне включення у вибір є одним із важливих показників професійної зрілості. Для цієї групи визначена назва "перспективні кар'єристи".

Третій тип представлений особами (9 опитантів), які піддаються зовнішнім впливам в прийнятті рішення, не здатні цілком покладатись на свою точку зору. Досить гарно поінформовані про свої професійні можливості та перспективи їх реалізації, сміливо приймають рішення, але при цьому мають слабо сформовані здібності до планування професійної кар'єри: відпрацювання стратегій, планування дій, оцінки і створення, при необхідності, нового плану. Емоційно включені в процес вибору професії у формі змішаних почуттів, частіше – це емоційні коливання. Для цієї групи визначена назва "емоційні пропагандисти чужої думки".

Отже, у якості висновку треба зазначити, що вибір в процесі професійного самовизначення відноситься до типу екзистенціальних виборів і залежить від професійної готовності опитанта. Спроможність особистості до розбудови альтернатив і критеріїв їхнього порівняння залежить від дії механізму сенсоутворювальних мотивів. Вказаний механізм якісно функціонує, якщо сформована професійна готовність як цілісне, інтегроване психологічне утворення. Емпірично побудована типологія вказує, що опитанти – учні випускного класу – потре-

бують психологічного супроводу професійного самовизначення залежно від індивідуальної ієрархії компонентів професійної готовності.

Список використаних джерел

1. Гинзбург М. Р. Психологическое содержание личностного самоопределения / М. Р. Гинзбург // Вопросы психологии. – 1994. – № 3.
2. Буйак Т. М. Проблема и психотехника самоопределения личности / Т. М. Буйак // Вопросы психологии. – 2002, № 2. – С. 18–39.
3. Леонтьев Д. А. Профессиональное самоопределение как построение образов будущего / Д. А. Леонтьев, Е. В. Шелобанова // Вопросы психологии. – 2001, № 1. – С. 57–65.
4. Леонтьев Д. А. Психология свободы: к постановке проблемы самодетерминации личности / Д. А. Леонтьев // Психологический журнал. – 2000. – № 1, Т. 21. – С. 15–25.

5. Леонтьев Д. А. Выбор как деятельность: личностные детерминанты и возможности формирования / Д. А. Леонтьев, Н. В. Пилипко // Вопросы психологии. – 1995. – № 1. – С. 97–110.

1. Ginzburg M. R. Psychological maintenance of personal self-determination / M. Ginzburg // Voprosy psichologii. – 1994. – № 3.
2. Buyakas T. M. Problem and psychotechic of self-identity / T. M. Buyakas // Voprosy psichologii. – 2002. – № 2. – P. 18–39.
3. Leontiev D. A. Professional self-determination as the construction of images of the future / D. A. Leontiev, E. V. Shelobanova // Voprosy psichologii. – 2001. – № 1. – Pp. 57–65.
4. Leontiev D. A. Psychology of freedom: to the problem of self-identity / D. A. Leontiev // Psychologicheskij Journal. – 2000. – № 1, T. 21. – P. 15–25.
5. Leontiev D. A. Selection as an activity: personal determinants and opportunities for forming / D. A. Leontiev, N. V. Pilipko // Voprosy psichologii. – 1995. – № 1. – P. 97–110.

Надійшла до редколегії 01.02.14

А. Юрчинская, канд. психол. наук, доц.
Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев

ПРОФЕССИОНАЛЬНАЯ ГОТОВНОСТЬ ОПТАНТА КАК ФАКТОР ЭКЗИСТЕНЦИАЛЬНОГО ВЫБОРА

В статье представлена эмпирическая типология личности с различной структурой профессиональной готовности в ситуации экзистенциального выбора.

Ключевые слова: самоопределение, профессиональная готовность, экзистенциальный выбор.

A. Yurchinska, Ph.D., Assoc. Prof.
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

PROFESSIONAL READINESS OF OPTANT AS A FACTOR OF EXISTENTIAL SELECTION

In the article the empiric typology of personality is presented with the different structure of professional readiness in the situation of existential choice.

Key words: self-determination, professional readiness, existential choice.

УДК 378.094.371.388

Г. Якобчук, канд. психол. наук, доц.
Херсонський державний університет, Херсон

АКМЕОЛОГІЧНО-КОНЦЕПТУАЛЬНА МОДЕЛЬ ПРОДУКТИВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ВЧИТЕЛІВ ПОЧАТКОВИХ КЛАСІВ

У статті досліджуються акмеологічні особливості продуктивних учителів початкових класів. В ході дослідження автор використовує акмеологічну концептуальну модель продуктивної діяльності вчителів початкових класів з метою подолання негативних протиріч. Пропонується створити банк акмеологічних даних, із включеними продуктивними моделями, інструментарієм, ситуаціями самоудосконалення.

Ключові слова: акмеологія, акмеологічний підхід, продуктивна діяльність, критерії професійної діяльності.

Сучасна система освіти поряд з позитивним досвідом, традиціями і наявним педагогічним потенціалом має в собі протиріччя і недоліки, які не забезпечують її відповідності зростаючим потребам суспільства, а також кожного його члена. Це, в свою чергу, безпосередньо впливає на результати соціального та економічного розвитку країни.

В зв'язку з цим, завдання, яке ми поставили перед собою в даному дослідженні, можна сформулювати як пошук науково обґрунтованих рішень, які є прийнятними для реальної практики функціонування освітньої системи. Щоб це здійснити, свою роботу ми побудували як цілісний процес, який синтезує різні види діяльності – управлінську, навчально-виховну, саморозвиток.

Теоретико-методологічною основою дослідження послужили базові принципи: активність, розвиток, детермінізм, системність, діяльнісний підхід та інші, – розроблені гуманітарними, суспільними, природничими і технічними науками. Вони доповнені групою принципів акмеологічного змісту – системної цілеспрямованості, інтегрованості та доцільності, особистісно-діяльнісної єдності та розвитку творчої самореалізації.

Методологічний підхід нашого дослідження опирається на загальнонаукові положення, розроблені на філософському рівні К. А. Абдулхановою, А. А. Балаховським, Е. А. Баллером, А. Ф. Волковою та ін. Були також використані фундаментальні положення, які створили теорію аналізу діяльності, О. М. Леонтьєва, С. Л. Рубінштейна,

Л. І. Уманського. Взяті до уваги загальнопсихологічні основи розвитку особистості А. В. Брушлінського, І. С. Кона, А. М. Матюшкіна, І. Н. Семенова.

Принципово важливе значення для вирішення поставлених нами ряду задач має акмеологічний підхід, основи якого сформували Б. Г. Ананьєв, А. А. Бодальов, Н. В. Кузьміна, Є. І. Степанова.

Варто зауважити, що під час детального аналізу загальнонаукових джерел, пов'язаних з порушеною нами темою, в такій постановці, як педагогічно доцільна взаємодія в системі "вчитель-учень", питання не розглядалося, а тому проблема професіоналізму, досягнення високих результатів, в тому числі вчителів початкових класів, для нас є новою і актуальною.

Беручи до уваги позицію Н. В. Кузьміної [3] про те, що продуктивною є така педагогічна творчість, в центрі уваги якої знаходяться способи підготовки учнів до життя і подальшої діяльності, способи навчання самоосвіти, самоорганізації, самоконтролю, в своїй роботі ми ставили ряд задач на виявлення факторів, сприятливих чи не сприятливих для отримання високих показників педагогічної діяльності вчителів початкових класів. Це виявлення залежності рівня продуктивності педагогічної діяльності вчителів школи першого ступеню від факторів: віку, освіти, стажу педагогічної діяльності, сімейного стану; виявлення залежності між продуктивною діяльністю і значенням стандартизованих методик (темперамент особистості, тривожність особистості, креативність

особистості) та не стандартизованих (самооцінка здібностей до розвитку, самооцінка рівня продуктивності педагогічної діяльності, домінуючий стиль педагогічного спілкування, спрямованість особистості).

Емпіричною основою дослідження для нас стали результати вивчення аналізу професійної діяльності 113 учителів і результати дослідження сформованості важливих якостей для подальшого навчання в школі II ступеня 245 учнів початкових класів. Таку можливість нам надали учителі та учні 4-х шкіл м. Коврова Володимирської області (РФ) і 6-и шкіл міст Нова Каховка і Берислав Херсонської області (Україна). Основні етапи дослідження охоплюють чотирирічний період з 1997 по 2001 рік.

Так, відправною точкою в нашому дослідженні стала методика "Парне порівняння" Н. В. Кузьміної [4], в якості компетентних суддів виступали завідувачі шкіл першого ступеню. Загальний бал (отриманий під час оцінювання нашими компетентними суддями-експертами)

якості, яка нас цікавить перетворювалася в процентний показник продуктивності за такою формулою:

$$PR = (2R - 1)100/2N \quad (1)$$

де PR – процентний ранговий показник (персентиль); R – відносне рангове місце певного піддослідного; N – кількість членів даного колективу.

В результаті порівняння 113 учителів було виявлено, що серед них високопродуктивними є 24,7 %; середньо продуктивними – 51,3 %; низькопродуктивними – 23,8 %.

Показники адекватності самооцінки вивчався за допомогою методики "Самооцінка рівня продуктивності педагогічної діяльності" Г. М. Каджеспірової [2]. Застосовувались також такі методи діагностики рівня вираження критеріїв та показників продуктивності, які ми пропонуємо розглянути в табл. 1.

Згідно отриманих результатів нашого дослідження ми пропонуємо розглянути їх співвідношення за допомогою табл. 2.

Таблиця 1

Критерії і показники продуктивності і методи діагностики рівня їх вираження	
Критерії та показники	Методи і методики
1. Психодинамічний 1.1. Тип темпераменту 1.2. Рівень тривожності 2. Потребо-мотиваційний 2.1. Адекватність самооцінки 2.2. Рівень готовності до саморозвитку 3. Інструментально-стильовий 3.1. Стиль спілкування 3.2. Спрямованість особистості 4. Когнітивний 4.1. Креативність 4.2. Професійна компетентність 5. Продуктивно результативний 5.1. Результати практичної діяльності 5.2. Суб'єктивні критерії ефективності діяльності 5.3. Індивідуальна успішність діяльності	Опитувальник Айзенка Методика "Тривожність" (Спілберг, Ханін) Методика самооцінки рівня продуктивності діяльності Методика "Самооцінка готовності до розвитку" Методика визначення обраного стилю педагогічного спілкування (В. П. Сімонов) Методика визначення спрямованості особистості на справу, на Я, на спілкування (Басс) Методика "Креативність" (Н. Ф. Вишнякова) Методика "Парне порівняння" (Н. В. Кузьміна, І. А. Уркін) Аналіз документів, метод експертних оцінок, методика "Парне порівняння" (Н. В. Кузьміна, І. А. Уркін), бесіда, спостереження, біографічний метод, аналіз незалежних характеристик, атестаційних матеріалів.

Розроблено автором на основі джерел [2, 3, 6].

Таблиця 2

Співвідношення індивідуально-психологічних і індивідуально-фізіологічних характеристик та рівнів продуктивності вчителів початкових класів

		Рівень продуктивності		
		Низький	Середній	Високий
Вік	20 – 30 років	55,5	32,7	14,2
	31 – 40 років	33,3	44,8	35,7
	41 – 50 років	7,4	12,0	28,5
	51 – 60 років	3,7	10,3	21,4
Стаж	0-5	40,7	8,6	0,0
	6-10	11,1	18,9	14,2
	11-15	18,5	27,5	17,8
	16-20	22,2	17,2	21,4
	21-25	3,7	8,6	17,8
	26-30	7,4	0,0	10,7
	31-35	7,4	6,8	7,1
	36-39	0,0	6,8	10,7
Сімейний стан	Заміжня	70,3	77	78
	Заміжня, є діти	62,9	74	71
	Заміжня, немає дітей	7,4	3,4	7,1
	Не заміжня	29,6	24	14
	Не заміжня, є діти	14,8	12	0
Освіта	Вища	70,3	84,4	92,8
	Середня спеціальна	29,6	15,5	7,1
Оцінка рівня продуктивності		24,0	51,0	25,0
Самооцінка рівня продуктивності		0,0	12,0	88,0
Стиль обраного спілкування	Авторитарний	18,5	52,8	3,5
	Демократичний	35,2	46,7	67,2
	Ліберальний	50,7	22,2	6,8
Спрямованість особистості	На спілкування	29,6	43	10,7
	На справу	29	33	60,7
	На себе	40	26,6	17,8

			Рівень продуктивності				
			Низький	Середній	Високий		
Рівень до розвитку			Можу удосконалюватися, але не маю бажання себе пізнати А	30	24	25	
			Бажаю себе пізнати та можу виправитись(рівень наблизений до пед. майстерності) Б	25	36	46	
			Не маю бажання себе пізнати та виправити В	7	10	3,5	
			Бажаю пізнати себе, але не можу виправити	22	26	21	
Тривожність		Реактивна	Низький	62,9	37,9	53,5	
			Помірний	33,3	53,4	39,2	
			Високий	3,7	8,6	7,1	
		Особистісна	Низький	0	8,6	7,1	
			Помірний	59,2	36,2	42,8	
			Високий	40,7	50	50	
Темперамент	Екстраверсія - Інтроверсія	Екстраверсія	Значна	7	5	25	
			Помірна	37	24	29	
		Інтроверсія	Значна	55	64	46	
			Помірна	0	7	0	
	Нейротизм	Емоційна стабільність	Висока	19	19	11	
			Середня	48	31	18	
		Емоційна нестабільність	Висока	15	26	32	
			Дуже висока	19	22	39	
	Креативність			Творче мислення	5,18	6,19	6,28
				Допитливість	5,34	5,96	5,42
Почуття гумору				5,44	5,56	4,64	
Уява				5,59	6,43	5,35	
Творчий підхід до професії				5,7	6,13	5,75	
Оригінальність				5,6	5,77	5,28	
Інтуїція				6,48	6,62	6,03	
Емоційна емпатія				6,63	7	6,78	

В якості досліджуваної моделі була взята психологічна структура продуктивної педагогічної діяльності, яка склалася на основі акмеологічного (інтегрованого) підходу до особистості і складається з 4-х блоків: ціннісно-мотиваційна сфера особистості; група особистісних характеристик, ініціюючих, або, блокуючих процес розвитку; психофізична сфера особистості; динамічно процесуальні і результативні характеристики педагогічної діяльності. Вважається, що адекватний рівень розвитку педагогічно доцільних взаємовідносин учителів має включити в себе складові всіх чотирьох блоків.

Таким чином, завдяки акмеологічній методології одержані результати нашого системно-цілісного дослідження проблеми продуктивності вчителів початкових класів дозволили зробити наступні висновки і розробити певні практичні рекомендації:

- отримані психофізіологічні соціальні дані, які дали змогу відтворити цілісний образ учителя початкових класів в професійній продуктивній діяльності;

- в результаті проведення дослідження виявлена залежність рівня продуктивності від: віку, стажу роботи, освіти, особистісної спрямованості, обраному стилю педагогічного спілкування, рівня самооцінки, рівня здібностей до саморозвитку, тривожності;

- дійсним способом і умовою ефективної діяльності вчителя є розвиток і формування позитивних мотиваційних тенденцій;

- результат нашого дослідження дає змогу використовувати акмеологічну концептуальну модель продуктивної діяльності вчителів початкових класів з метою подолання негативних протиріч, тенденцій; в освітніх структурах (школах) ми рекомендуємо комплексно використовувати результати даного дослідження, із застосуванням критеріально-показникового інструментарію, що дозволяє включити в процес атестації вчителів системний підхід; можна також створити банк акмеоло-

гічних даних, із включеними продуктивними моделями, інструментарієм, ситуаціями самоудосконалення, які відповідають всім основним вимогам і передовим досягненням акмеологічної теорії і практики; в перспективі варто продовжити дослідження теоретико-методологічних і прикладних аспектів проблеми розвитку продуктивної педагогічної діяльності вчителів.

Список використаних джерел

1. Ананьев Б. Г. О проблемах современного человекознания. 2-е изд. / Б. Г. Ананьев. – СПб. : Питер, 2001. – 262 с.
2. Каджеспинова Г. М. Культура профессионального самообразования педагога / Г. М. Каджеспинова // Всероссийский научно-практический центр профориентации и психологической поддержки населения. – М. : 1994. – 342 с.
3. Кузьмина Н. В. Профессионализм деятельности преподавателя и мастера производственного обучения / Н. В. Кузьмина. – М. : Высшая школа, 1990. – 119 с.
4. Кузьмина Н. В. Профессионализм деятельности преподавателя и мастера производственного обучения профтехучилища / Н. В. Кузьмина. – М. : Высшая школа, 1989. – 167 с.
5. Маркова А. К. Психология труда учителя / А. К. Маркова. – М. : Просвещение, 1993. – 191 с.
6. Митина Л. М. Психологическая диагностика эмоциональной устойчивости учителя. Учебное пособие для практических психологов / Л. М. Митина. – М. : РАО, 1992. – 58 с.
1. Anan'ev B. G. On the problems of modern anthropology. 2nd ed. / B. Anan'ev. – St. Petersburg : Piter, 2001. – 262 p.
2. Kadzhespirova G. M. Culture of teacher professional self-education / G. M. Kadzhespirova // All-Russian Scientific and Practical Center of counseling and psychological support of the population. – M. : 1994. – 342 p.
3. Kuzmina N. V. Professionalism of the teacher's and master's professional training – Vysshaya Shkola, 1990. – 119 p.
4. Kuzmina N. V. Professionalism of the teacher's and master's professional training in college / N. V. Kuzmin. – M. : Vysshaya Shkola, 1989. – 167 p.
5. Markova A. K. Psychology of teacher's work / A. K. Markova. – M. : Education, 1993. – 191 p.
6. Mitina L. M. Psychological diagnostics of teacher's emotional stability. Textbook for practical psychologists / L. M. Mitin. – M. : RAO, 1992. – 58 p.

Надійшла до редколегії 30.10.13

А. Якобчук, канд. психол. наук, доц.
Херсонский государственный университет, Херсон

АКМЕОЛОГИЧЕСКИ-КОНЦЕПТУАЛЬНАЯ МОДЕЛЬ ПРОДУКТИВНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ УЧИТЕЛЕЙ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

В статье исследуются акмеологические особенности продуктивных учителей начальных классов. В ходе исследования автор использует акмеологическую концептуальную модель продуктивной деятельности учителей начальных классов с целью преодоления негативных противоречий предлагается создать банк акмеологических данных с включенными продуктивными моделями, инструментарием, ситуациями самосовершенствования.

Ключевые слова: акмеология, акмеологический подход, продуктивная деятельность, критерии профессиональной деятельности.

A. Jakobchuk, Ph. D., Assoc. Prof.
Kherson State University, Kherson

ACMEOLOGICAL- CONCEPTUAL MODEL OF PRODUCTIVE ACTIVITY FOR PRIMARY SCHOOL TEACHERS

This article denotes the acmeological specifics about productive teachers of primary classes. The author uses acmeological conceptual model of the productive activity of teachers of initial classes with the purpose of overcoming the negative contradictions in the course of the research. It is offered to create the bank of acmeological information on performance models, tools, situations of self-improvement.

Key words: acmeology, acmeological approach, productive activities, criteria of professional activity.

Наукове видання

ВІСНИК
КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ПСИХОЛОГІЯ

Випуск 1(1)

Статті подано в авторській редакції.

Оригінал-макет виготовлено Видавничо-поліграфічним центром "Київський університет"

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, власних імен та інших відомостей. Редколегія залишає за собою право скорочувати та редагувати подані матеріали. Рукописи та електронні носії не повертаються.

Формат 60x84^{1/8}. Ум. друк. арк. 11,86. Наклад 300. Зам. № 214-7148.
Вид. № Пс1. Гарнітура Arial. Папір офсетний. Друк офсетний.
Підписано до друку 11.10.14

Видавець і виготовлювач
Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет"
01601, Київ, б-р Т. Шевченка, 14, кімн. 43
☎ (38044) 239 3222; (38044) 239 3172; тел./факс (38044) 239 3128
e-mail: vpc@univ.kiev.ua
[http: vpc.univ.kiev.ua](http://vpc.univ.kiev.ua)
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1103 від 31.10.02